

Даниел Вачков, Мартин Иванов

# БЪЛГАРСКИЯТ ВЪНШЕН ДЪЛГ 1944–1989 г.

Банкрутът на комунистическата икономика



2008

*Настоящото електронно издание за свободно разпространение  
се осъществява с финансовата подкрепа на  
Фондация „Америка за България“.*

© Даниел Вачков, Мартин Иванов, автори

Институт за изследване на близкото минало „Проф. Ивайло Знеполски“, 2008

© Веселин Праматаров, корица

София, 2008

ISBN 978-954-9597-13-4

Даниел Вачков, Мартин Иванов

# БЪЛГАРСКИЯТ ВЪНШЕН ДЪЛГ 1944–1989 г.

Банкрутът на комунистическата икономика



Институт за изследване  
на близкото минало  
„Проф. Ивайло Знеполски“

2008



**Институт за изследване  
на близкото минало  
„Проф. Ивайло Знеполски“**

София 1618, ул. „Монтевидео“ №21,  
НБУ, Корпус 3, ет. 4  
email: [minaloto@gmail.com](mailto:minaloto@gmail.com)  
[www.minaloto.bg](http://www.minaloto.bg)

**УЧРЕДИТЕЛИ НА ИНСТИТУТА:**

- Ивайло Знеполски †
- Димитър Паница †
- Ленко Ленков

**ЧЛЕНОВЕ НА УПРАВИТЕЛНИЯ СЪВЕТ:**

- Момчил Методиев
- Ивайло Знеполски †
- Боряна Димитрова
- Димитър Димов

**ПРЕДСЕДАТЕЛ И НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:**

- Момчил Методиев

**ЕКСПЕРТЕН СЪВЕТ:**

- Цветан Тодоров †
- Ивайло Знеполски †
- Галина Гончарова
- Георги Господинов
- Даниел Вачков
- Даниела Колева
- Иван Еленков
- Лилия Топузова
- Момчил Методиев
- Мартин Иванов
- Михаил Груев
- Райна Гаврилова

# С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Увод (Д. Вачков) .....	7
<b>I. Краят на Втората световна война и новите финансови задължения на България (1944–1947 г.) (Д. Вачков) .....</b>	<b>13</b>
<b>II. Външният дълг в периода на изграждане на сталинския стопански модел (1947–1953 г.) (Д. Вачков) .....</b>	<b>50</b>
<b>III. Развитие на дълговия проблем в периода на вътрешнопартийните борби за власт (1953–1956 г.) (Д. Вачков) .....</b>	<b>85</b>
<b>IV. Развитие на първата дългова криза на социалистическа България (1956–1964 г.) (Д. Вачков) .....</b>	<b>103</b>
<b>V. Външните задължения на България в условията на стопански промени в социалистическата общност (1964–1973 г.) (Д. Вачков) .....</b>	<b>127</b>
<b>VI. Българският външен дълг в условията на нестабилна международна икономическа конюнктура (1973–1977 г.) (Д. Вачков) .....</b>	<b>153</b>
<b>VII. Преодоляване на дълговата криза и временно укрепване на държавните финанси (1978–1984 г.) (Д. Вачков и М. Иванов) .....</b>	<b>174</b>
<b>VIII. Поредната последна дългова криза на комунизма (1984–1990 г.) (М. Иванов) .....</b>	<b>191</b>
<b>Заклучение (Д. Вачков) .....</b>	<b>247</b>

# C O N T E N T

<b>Introduction</b> (Daniel Vatchkov) .....	7
<b>Chapter 1. Settlement of War Debts and the Default of 1948</b> (Daniel Vatchkov) .....	13
<b>Chapter 2. Bulgarian Debt at the Time of Stalinist Industrialisation 1947-1953</b> (Daniel Vatchkov) .....	50
<b>Chapter 3. Zhivkov Coming to Power 1953-1956</b> (Daniel Vatchkov) .....	86
<b>Chapter 4. The First Debt Crisis 1956-1964</b> (Daniel Vatchkov) .....	103
<b>Chapter 5. Bulgarian Debt and the Changes in the Socialist Community 1964-1973</b> (Daniel Vatchkov).....	127
<b>Chapter 6. The Second Debt Crisis 1973-1977</b> (Daniel Vatchkov) .....	153
<b>Chapter 7. Surmounting the Debt Crisis and Temporary Balance-of-Payment's Improvement 1978-1984</b> (Daniel Vatchkov and Martin Ivanov) .....	174
<b>Chapter 8. The Terminal Debt Crisis 1984-1990</b> (Martin Ivanov) .....	191
<b>Conclusion</b> (Daniel Vatchkov) .....	247

# У В О Д

Началото на модерната българска държава се поставя в последната четвърт на XIX век, когато в повечето европейски страни вече са приключили процесите, свързани с осъществяването на промишления преврат, а в икономически развитите райони на континента възникват предпоставките за появата на втората индустриална революция. В условията на повсеместното стопанско изоставане на Балканския регион пред България стоят важни за решаване задачи, отнасящи се до развитието на пазарните отношения, по-широко обвързване на производството с вътрешната и международната търговия, модернизирание на икономическата и социалната структура, повишаване ефективността на цялостната стопанска дейност и създаване на по-значим национален продукт. Изходните позиции за осъществяването на тези цели в следосвободженска България са твърде неблагоприятни – примитивно селско стопанство, липса на съвременна индустрия, занаятчийство с крайно ограничени възможности за реализация на пазара, изключително слабо развита инфраструктура.

Особено обезкуражително е състоянието на обществените финанси. Оскъдният национален капитал, започнал постепенно да се формира през епохата на Възраждането, в годините непосредствено след Руско-турската освободителна война в по-голямата си част е пропилян<sup>1</sup>. Ликвидирането на едрите стопанства и господството на гребното производство свежда възможностите за сериозно инвестирание в националната икономика почти до нула за дълъг период от време. Недостигът на парични натрупвания в обществото и почти пълното отсъствие на банкова система в страната не позволява развитието на търговско и промишлено кредитиране. Поради ниския фискален капацитет на българското стопанство държавата също не разполага с необходимите средства, за да предприеме по-активна политика за модернизирание на комуникациите и стимулиране на пазарните отношения.

Освен проблемите около изграждането на модерна икономика и стабилни държавни финанси, пред следосвободженското българско общество като главна външнополитическа цел се налага решаването на българския национален въпрос, състоящ се в обединяването на целия народ в една обща държава. Още след Съединението става ясно, че постигането на тази цел ще изисква наличието на боеспособна и добре въоръжена армия, която да защити при нужда националното единство.

За разрешаването на всички тези важни задачи българската държава се нуждае от значителни финансови средства, които могат да бъ-

---

<sup>1</sup> Бочев, Ст. Акционерното дело в България – Капитализмът в България (съст. и въвеждаща студия Р. Аврамов), С., 1998, 304–306.

гат осигурени преди всичко отвън. От самото начало като основен начин за привличане на чужди капитални в страната става емитирането на дългосрочни облигационни заеми от големите международни банки. В България този модел се предпочита пред преките чужди инвестиции, пораждащи постоянни тревоги от засилване на външното икономическо влияние, а освен това заемите позволяват на правителствата да контролират значителни средства, които засилват властта им и възможностите да се намесват в стопанските процеси. Така за период от тридесетина години от началото на самостоятелното си съществуване българската държава емитира немалък брой външни заеми и по този начин се формира значителен по размер финансов дълг<sup>2</sup>. Макар преди войните той да не се превръща в непосилно за бюджета бреме (като изключим кратката финансова криза от края на XIX и началото на XX век), обслужването му предизвиква все повече стопански и политически проблеми. Най-съществената изява на негативните страни на активната заемна политика на правителствата е назначаването през 1902 г. в България на Делегат на Банк дьо Пари е де Пеу–Ба, който да следи за изпълнението на поетите от държавата финансови ангажименти.

Положението с външния дълг рязко се влошава в годините след Първата световна война. Огромните военни разходи, натрупаният колосален бюджетен дефицит, постоянно девалвиращият лев и свитите производствени и търговски способности на българската икономика правят невъзможно пълното трансфериране на сумите по външните задължения. Неплатежоспособността на страната е заложена в дългосрочна перспектива и от смазващия размер на санкциите в пари и натура, определени от мирния договор в Ньой. Вследствие на действието на всички тези неблагоприятни фактори уреждането на проблемите с българския външен дълг става първостепенна икономическа задача на правителствата от 20-те и 30-те години на XX век<sup>3</sup>. Но и през този

---

<sup>2</sup> Темата е подробно разгледана още в началото на 70-те години от Цв. Тодорова и С. Дамянов – вж. Тодорова, Цв., Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., 1971; Дамянов, С., Френското икономическо проникване в България 1878–1914. С., 1971

<sup>3</sup> През последните двадесетина години излязоха редица монографии, студии и статии, които изследваха различни аспекти на отношенията на България със световните финансови среди в периода между двете световни войни: Vatchkov, D. Des essais de retablissement financier et économique de la Bulgarie apres la Première guerre mondiale (1920–1923) – In Bulgarian Historical Review (BHR), 1–2, 2000; Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване на българските бежанци 1919–1939, Благоевград, 1985; Същият, Бежанският заем от 1926 г. – Ист. пр., 1984, кн. 1; Mitev, D. The Refugee Loan of 1926 and Britain – Etudes historiques, 1984, N: 12; Вачков, Д. Стабилизационният заем от 1928 г. – В: И. Пр., 1994–1995, кн. 4; Първанова, Р. Отношенията между България, Дисконтогезелшафт и Междусъюзническата комисия (1919–1929), В: И. Пр., 1999, кн. 1–2;

период, въпреки изключителните трудности по обслужването на дълга, страната не е в състояние да разреши важни стопански и социални задачи без помощта на нови външни заеми. За да се преодолее гонящото последиците от войната, през втората половина на 20-те години са сключени два значителни по размер заема – Бежански и Стабилизационен. Едва в края на 30-те години се забелязва видимо облекчаване на дълговия проблем, а през Втората световна война държавата, възползвайки се от положителното си външнотърговско салдо, дори успява частично да намали размера му в абсолютни стойности <sup>4</sup>.

Когато през септември 1944 г. се поставя началото на дълбоки промени в политическата и икономическата система на страната, отношенията на българската държава с международните финансови институции вече имат доста дълга история, а през годините на войната са натрупани и немалко сериозни проблеми, които търсят бързото си разрешаване. Въпреки новите вътрешно- и външнополитически условия, в които се развива страната, въпросът за външните финансови задължения запазва важното си стопанско и политическо значение.

Темата за българския външен дълг в периода на социалистическото развитие на България до този момент не е намерила своето цялостно научно изследване в най-новата българска историография. До 1989 г. въпросът беше абсолютно немислимо да се постави за разглеждане, при положение че носеше гриф строга държавна тайна. Дори в специално посветени на стопанското и финансовото развитие на България трудове проблемът или въобще не се споменава, или се представя напълно превратно <sup>5</sup>. При по-късното изследване на документите през 60-те и 70-те години става ясно, че и специално сформираните комисии, натоварени с анализите на икономическото развитие на страната, често също не разполагат с всички данни относно външния дълг на държавата <sup>6</sup>.

---

Parvanova, R. The Democratic Accord and Stabilization Loan, – in BHR, 1998, N: 1–2; Иванов, М. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход 1929–1934. С., 2001; Василев, В. Българо-британски финансови и търговски отношения по време на световната икономическа криза (1929–1933) – Българо-английски отношения в Ново и Най-ново време. С., 1987; Вачков, Д. Българският външен дълг в периода на голямата икономическа криза (1929–1934) – Ист. пр. 1998, кн. 5; Същият, Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди. – Минало, кн. 3/1998 г.

<sup>4</sup> Вачков, Д. Отношенията на България с международните финансови среди през втората половина на 30-те години на XX в. – Известия на държавните архиви, кн. N: 73, 1999 г.; Иванов, М., Д. Вачков. Българският външен дълг през Втората световна война 1939–1945 – Ист. пр. 2001, кн. 3–4;

<sup>5</sup> История на финансовата и кредитната система на България, т. 3, Варна, 1983 г.

<sup>6</sup> Показателен пример в това отношение представлява докладът на изследователския екип от Института за международни отношения и социалистическа интеграция при БАН с ръководител г. ук. н. Стоян Шаламанов – ЦДА, ф. 132, оп. 11, а. е. 89.

Едва след пагането на режима стана възможно тази страна от съвременната българска стопанска история да бъде поставена на задълбочено и научно проучване. Началото е поставено с няколко студии и статии на Г. Никова, посветени на финансовите взаимоотношения на България със западноевропейските държави и уреждането на проблема със старите довоенни заеми <sup>7</sup>. Отделни аспекти на новите задължения на страната след Втората световна война са изследвани в работи, отнасящи се до германските имуществва, българо-съветските отношения и др. <sup>8</sup> Добра основа за проучването на темата представляват появилите се нови изследвания върху икономическото развитие на страната и провежданата стопанска политика <sup>9</sup>.

Въпреки че през последните петнадесет години се създаде немалка по обем научна литература, проблемът за външния дълг остава непроучен в своята цялост. Почти не е засегнат въпросът за натрупването и обслужването на задълженията към западните банки, формирани след Втората световна война. Напълно неизследвани са финансовите трудности на държавата през 60-те, средата на 70-те и втората половина на 80-те години. А относно дълговите проблеми в последните години на социалистическия режим наскоро се появиха монографии, които ги разглеждат или твърде теоретично <sup>10</sup>, или политико-сензационно <sup>11</sup>, без обаче да проследяват явленията в тяхното историческо развитие.

Разбира се, при заявения обществен и научен интерес единствено то условие въпросът да намери своето окончателно осветляване е осу-

---

<sup>7</sup> Никова, Г. Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция и Швейцария след Втората световна война. – в: Ист. пр, 1991, кн. 9; Никова, Г. Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960) – В: Страници от българската история (събития, размисли, личности) – 2, С., 1993

<sup>8</sup> Никова, Г. Ликвидирането на германската собственост в България след Втората световна война, – В: Проблеми на стопанската история, С., 2000; Калинова, Евг. Победителите винаги имат право (Съдбата на германските имуществва в България и на българските премеции спрямо Германия след Втората световна война) – In: Collegium Germania 3, Sofia, 2000. Баева, Ис. „Сближението между България и Съветския съюз (1963–1973 г.) – България и Източна Европа, С., 2001; Ангелов, В. Третата национална катастрофа. С., 2005.

<sup>9</sup> Калинова, Евг. Ис. Баева, Българските преходи 1939–2002. С., 2002; Мигев, В. Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960), С., 1998; Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964, С., б. г.

<sup>10</sup> Минасян, Г. Външен дълг. Теория практика, управление. С., 2004.

<sup>11</sup> Манолова, Л. Външният дълг и 10 ноември 1989 в документи и тайни. С., 2002; Лалов, К. и В. Велева. Власт, пари, комунизъм. С., 2007 г.

гуряването на пълен достъп на изследователите до всички необходими гържавни документи. Още през 90-те години основните архивни фондове, в които се намира главната информация по темата, бяха поетапно разсекретени и това позволи да се разкрият финансови, търговски и икономически проблеми, за които само се позозираше, че съществуват, но документално не можеше да бъдат доказани. Изключително ценни в научно отношение се оказаха архивите на БНБ, на БВТБ (макар все още не всички документи от този фонд да са разсекретени), на Политбюро, на Министерствата на външните работи, на външната търговия и на финансите. Голямата трудност при работа с тях обаче произтича от огромния масив документи, в които сведенията за гълга най-често не са самостоятелно обособени и могат да бъдат открити на съвсем неочаквани места. Тази особеност принуждава изследователите да отделят много време и енергия, за да не пропуснат някой важен документ. Освен това се налага многобройните данни постоянно да бъдат сравнявани, проверявани и анализирани поради факта, че в различните доклади, справки и сведения излаганите цифри по едни и същи въпроси често се различават съществено.

Въпросът за външния гълг от социалистическия период, макар бегло и доста тенденциозно, се засяга в някои от публикуваните спомени на бивши комунистически функционери<sup>12</sup>. Този тип източници е интересен преди всичко с това, че отразява разногласията между отделните ръководители на комунистическата партия и гържавата по въпросите за стопанското развитие на страната и относно нейната външно-икономическа ориентация.

Несъмнено проучването на темата има важно значение не само за развитието на научните разработки върху най-новия период от българската история, но и дава някои отговори на напълно актуални проблеми, свързани с по-нататъшното стопанско развитие на страната, с контактите ѝ с международните финансови институции. Годините от 1944 до 1989 г. покриват целия период на социалистическото развитие и са достатъчно дълъг отрязък от време, който позволява внимателно да се проследят и анализират процесите на формиране на гълга, появата на кризи при обслужването му и политиката по преодоляване на финансовите трудности. Хронологическите граници на поставената тема разрешават да се изведат фундаменталните проблеми в стопанското развитие на страната, които са в основата на външното ѝ задлъжняване. Последните десет години от съществуването на политическия

---

<sup>12</sup> Живков, Ж. Кръглата маса на Политбюро. С., 1991; Аврамов, Л. 50 оспорвани години. Спомени. С., 1993; Яхел, Н. Тодор Живков и личната власт. Спомени, документи, анализи. С., 1997; Дойнов, О. Спомени. С., 2002; От девети до десети. съст. Д. Иванов, С., 2004

и стопанския модел на социализма в България се характеризират с особено голяма динамика на финансово-икономическите процеси не само в България, но и в целия съветски блок, което до голяма степен подготвя рухването на комунистическата система както в страната, така и в цяла Европа.

Възприетият подход за изучаване на външния дълг обхваща проследяване на причините и етапите на формиране на задълженията, извеждане на преките и косвените последици върху развитието на българското стопанство и държавните финанси, коментирание усилията на властите за разрешаване на проблемите. Външният дълг е разглеждан главно като функция на икономиката, а не толкова като криминални действия и решения на държавните органи, затова в изследването е отделено значително място на анализите на стопанското развитие на страната, инвестиционната политика и външноикономическите контакти с останалия свят.

В сравнение с периода до 1944 г. сега проблемът за дълга придобива редица нови аспекти и в голяма степен се усложнява. Освен че включва уреждане на отношенията с носителите на български ценни книжа от старите външни заеми, сключвани преди Втората световна война, както и въпросите, произтичащи от финансовите задължения на страната по Парижкия мирен договор, през тези години се появяват и нови проблеми, предизвикани от национализацията на чуждата собственост. От средата на 50-те години започва да се трупа и нов дълг към външни кредитори, който много скоро минава на преден план във външноикономическите контакти на държавата. Като напълно непозната за преходния период страна на темата е рязкото разграничаване на външния дълг по отношение на средствата, в които са получени кредитите – в социалистическа или конвертируема валута, – и оттук често следват напълно различни подходи за разрешаване на проблемите. Несъмнено необходимо е да се отчита и връзката, която съществува между натрупването на дълг на България към западните банки и страните от СИВ, и същевременно българските вземания от държави от Третия свят.

Като имат предвид всички тези особености на изследването, авторите се надяват, че ще успеят да пресъздадат сложната картина на формирането и обслужването на българския външен дълг за един про дължителен период от 45 г.

# ***1. Краят на Втората световна война и новите финансови задължения на България (1944–1947 г.)***

## *Московското съглашение за примирие – финансовите измерения на политическия обрат в България*

На 9 септември 1944 г., малко след навлизането на съветските войски в Северна България, властта е поета от правителство на Отечествения фронт – обединение на леви, опозиционни на доскорошния режим в страната партии, доминирано от БРП (к). Събитието поставя началото на дълбоки преобразования в цялостното развитие на българското общество, довели до установяването на сталинския модел на социализъм. Но в тези дни правителствената промяна в София и присъствието на чужди войски в страната означава, че отдавна очертаващият се крах на политиката на съюз с Германия, открито следвана от 1 март 1941 г., е вече неизбежна реалност. И макар да не е участвала в активни военни действия, като бивш сателит на Берлин страната отново се оказва в лагера на победените и трябва да понесе произтичащите от това последици, включително и поемането на нови финансово-икономически задължения.

Освен с ангажименти, които се очаква неминуемо да бъдат наложени в предстоящото Споразумение за примирие, увеличаване на гържавните разходи предвещава и твърдо заявеното намерение на новото правителство да участва ефективно във военния разгром на хитлеристка Германия и по този начин да си спечели благоразположението на бъдещите победители и да осигури на страната един по-поносим мир<sup>1</sup>. За целта започва бързо изтегляне на българската армия от завзетите през април 1941 г. земи в Югославия, но се забавя евакуирането от гръцките територии. На 29 септември ген. Владимир Стойчев изпраща инструкция до командващия армията в Източна Македония и Западна Тракия, уточняваща начина, по който трябва да се извърши предаването на властта на местни представители на гръцката антифашистка

---

<sup>1</sup> Въпреки българските надежди, още преди сключването на примирието заместник-комисарят по външните работи Андрей Вишински уверява британския посланик в Москва Арчибалд Кларк-Кер, че участието на български войски във войната срещу Германия няма да даде на България статут на съюзяваща страна. Вж. Пинтев, Ст. България в британската дипломация 1944–1947, С., 1998, с. 48.

съпротива (визират се гейците на комунистическата организация ЕЛАС), без обаче да се споменава за оттегляне на българските войски. В документа значително място се отделя на материалното осигуряване на областта, като се предвижда изпращането на хранителни припаси от старите предели на България както за нуждите на армията, така и за местното население. Забранява се изнасянето на стоки от Беломорието, в това число и тези, които вече са закупени било от частни български търговци, било от Българска земеделска и кооперативна банка. Нарежда се българската власт в областта да съдейства за събирането на реколтата и да осигури прехраната на гръцкото население<sup>2</sup>. След прогължителния натиск на британската дипломация на 10 октомври съветският представител в Съюзната контролна комисия (СКК) ген. Бирюзов се разпорежда до 15 дни българските войски да опразнят района на Беломорието<sup>3</sup>.

На 19 октомври 1944 г. в Москва пристига българска делегация, упълномощена да подпише споразумение за примирие. Тя включва министрите Петко Стайнов, Добри Терпешев, Никола Петков и Петко Стоянов и неголяма група съветници. На следващия ден е приета от съветския комисар по външните работи Вячеслав Молотов. Пристигналото съобщение, че на 24 октомври е приключило окончателното изтегляне на българските войски от Тракия и Източна Македония, дава възможност конференцията по примирието да започне работа. Първото заседание е открито на 26 октомври след като вече условията по споразумението са предварително уточнени между представителите на СССР, Великобритания и САЩ<sup>4</sup>.

На заседанието българският външен министър П. Стайнов прави официална декларация, в която освен намеренията на новата българска власт заявява, че правителството на Отечествения фронт е пристъпило към наказания за онези, които са допуснали да се извършат „толкова отвратителни деяния в завзетите от българските власти съседни територии“<sup>5</sup>. Макар да е разбираемо желанието на новите власти да спечелят подкрепата на победителите като представят в изцяло черни краски действията на предходното управление, в случая е изказана теза, която изобщо не отговаря на българските интереси в една подалечна перспектива. Освен че твърдението не отразява действителното положение, тъй като не отчита значителните средства, които българската държава и фирми влагат в новите земи, но на практика косвено потвърждава гръцките претенции за репарации, които по-късно същото това ОФ правителство ще полага големи усилия да обори.

---

<sup>2</sup> Архив на Министерството на външните работи (АМВНР), оп. 6п, а. е. 1509, л. 25

<sup>3</sup> Пак там, л. 10

<sup>4</sup> АМВНР, Парижка мирна конференция (ПМК), оп. 1, а. е. 12, л. 3

<sup>5</sup> Пак там, л. 4

Прибързаното изказване вероятно е направено в резултат както на непознаване на реално извършеното в стопанската област от българската администрация в Македония и Тракия, така и на прекомерния стремеж да се демонстрира радикално скъсване с предишния режим и да се докаже новата българска външнополитическа ориентация.

Подписаното на 28 октомври 1944 г. Съглашение за примирие включва голям брой клаузи, отнасящи се до налагането на различни финансови задължения на България. Чл. 3 задължава държавата да поеме разходите по придвижването на съюзните войски през територията на страната по суша, вода и въздух. Следващият член определя освобождаването и репатрирането на военнопленниците да стане за сметка на българското правителство. В чл. 9 е заложен принципът на репарациите, които България трябва в бъдеще да изплати. В него се предвижда правителството да възстанови цялата собственост на Обединените нации и техните погоници, в това число на тези от Югославия и Гърция, и да обезщети с репарации понесените от тях загуби и щети. Чл. 10 възстановява всички права и интереси на Обединените нации и техните погоници в България. Следващият член предвижда българската държава да реституира в пълна изправност на СССР, Югославия, Гърция и други от Обединените нации изнесените по време на войната от техните територии ценности и материали от страна на Германия и България. Чл. 12 повелява да бъде предадено на СССР цялото германско или на сателитите ѝ оръжие. Чл. 13 изисква българското правителство да пази имуществото на Германия и Унгария, като с тази разпоредба се подготвя бъдещото предаване на тази собственост в полза на Съветския съюз. Чл. 14 задължава България да предаде на Съюзното (Съветското) главно командване всички плавателни единици, намиращи се в българските пристанища, независимо под чие разпореждане са до приключване на войната срещу Германия и Унгария. Особено големи разходи по-късно се извършват по чл. 15, който предвижда българското правителство редовно да изплаща парични суми в българска валута и да предоставя стоки, средства и услуги, които могат да потрѣбват на Съюзното (Съветското) главно командване за изпълнение на неговите функции. Според чл. 16 всички български търговски плавателни съдове преминават под оперативния контрол на Съюзното (Съветското) главно командване <sup>6</sup>.

Подобно на Солунското примирие от 29 септември 1918 г. Московското съглашение също налага тежки икономически и финансови условия на България. Но за разлика от Първата световна война, където непосредствените държавни разходи са свързани с предаването на огромно количество оръжие, боеприпаси, военни съоръжения, впрегатен добитък, фуражи и други храни на самото бойно поле (отстъпените веднага след Примирieto материали, съоръжения, както и сгради, ж. п. инвен-

---

<sup>6</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 12, 6–8.

тар и гр. се изчисляват на над 460 млн. зл. фр.) и от тази гледна точка нямат пряко въздействие върху стопанските процеси <sup>7</sup>, то според Съглашението за примирие от 1944 г. се предвиждат гоставките на значително количество стоки, дори парични средства, да започнат незабавно и да продължат неопределено време. Залага се и прехвърлянето на собствеността на значителни активи и имуществва в България на германски поданици и фирми, което предвещава възникване на множество технически и финансови проблеми <sup>8</sup>. Московското споразумение за примирие е галеч по-детайлно и конкретно по отношение на финансово-икономическите тежести в сравнение със Солунското примирие. В много от разпоредбите си то предварително уточнява основните условия, които впоследствие ще бъдат развити в мирния договор.

### *Финансово-икономическите резултати от участието на България във войната срещу Германия*

Още на 8 септември 1944 г. правителството на Константин Муравиев обявява война на бившия съюзник Германия. При следващото правителство, това на ОФ, става ясно, че страната ще участва в активни бойни действия, използвайки целия си наличен военен потенциал. Кабинетът на К. Георгиев още преди подписването на примирието с одобрението на съветското командване дава заповед на българските войски, разположени в Югославия, да предприемат военни действия срещу изтеглящите се от Балканския полуостров германски части.

Присъединяването на България към Обединените народи във войната им срещу нацистка Германия е оформено и като ангажимент по чл. 1 на Съглашението, сключено в Москва, така че, макар да не представлява в точния смисъл на термина финансово-икономическа клауза, напълно основателно може да се приеме, че направените гържавни разходи по включването на страната във военните действия косвено са свързани и с изпълнението на условията на примирието. Броят на участващите в кампанията български войници надхвърля 450 000 души <sup>9</sup>.

---

<sup>7</sup> Вачков, Д. Проблемът за натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война – Минало, 1/2002, с. 55

<sup>8</sup> Темата за прехвърлянето на германските имуществва към СССР и предизвиканите от това трудности за българското стопанство е подробно разработена от някои изследователи на разглеждания период: вж. Никова, Г. Ликвидирането на германската собственост в България след Втората световна война – В: Проблеми на стопанската история, С., 2000; Калинова, Евг. Победителите винаги имат право (Съдбата на германските имуществва в България и на българските претенции спрямо Германия след Втората световна война) – In: Collegium Germania 3, Sofia, 2000.

<sup>9</sup> България – непризнатият противник на Третия райх. Документи, С., 1995, с. 235

Жертвите и материалните средства, дадени в хода на активните бойни действия, потвърждават сериозното участие на страната в заключителния стадий на войната. Броят на убитите български войници и офицери възлиза на 8 337, изчезналите са 9 155 и ранените – 22 958. Така общо жертвите и пострадалите достигат числото 40 450<sup>10</sup>. Особено голямо е количеството на изразходваните стоки, материали, въоръжение и пари не само за нуждите на българската войска, но и за Трети украински фронт и Народноосвободителната армия на Югославия.

В подробно изготвен доклад от 1946 г. са отразени всички извършени от българската държава разходи по участието ѝ във войната<sup>11</sup>. Интендантските средства, включващи отпуснатите хранителни припаси, фуражи и гр. на българската армия, съветските войски и югославската народоосвободителна армия, а също загубеното и разпиланото вещество имуществото в хода на военните действия, възлизат общо на 23 390 804 209 лв.; отпуснатите суми за заплати и закупуване на храни, фуражи и вещество имуществото са 3 501 361 555 лв.; унищожените, използваните и изоставените оръжия и боеприпаси в хода на бойните действия се изчисляват на 10 527 473 801 лв.; по параграфа относно изоставените в Македония и Тракия, както използваните и унищожени инженерни средства разходите възлизат общо на 3 593 470 084 лв. Дългият списък на употребените стоки и материали за нуждите на военните действия обхваща още свързочни средства, санитарно и ветеринарно имуществото, автомобилен парк, горива и смазочни материали, превози, обезщетения, издръжка на военнопленници, въздухоплавателно и морско имуществото, средства, изплатени от Министерството на социалната политика и т. н. По всички тези точки разходите се определят на 63 262 141 733 лв.<sup>12</sup> Към тях се добавят и извършените до 8 май 1945 г. разходи по изпълнение на други точки от примирието, които надхвърлят 30 млрд. лв., и така похарчените средства в пряка връзка с воденето на войната възлизат на 95 241 582 054 лв. Освен тези разходи в доклада основателно се отбелязват и загубите за националното стопанство от мобилизирането на работна ръка, откъсването ѝ от икономическата дейност и реквизирането на транспортни средства. Косвените щети са определени на 27 059 286 810 лв. Прибавени са и разходите, свързани с обезщетенията, които българската държава ще изплати в следващите около 10 години на инвалидите и вдовишките семейства по формата на пенсии, стипендии, еднократни помощи и гр. Сумата за тях е изчислена на 10 979 850 583 лв. Като се съберат числата по отделните параграфи, се получава колосалната сума от 133 280 719 447 лв., която

---

<sup>10</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 31, л. 2

<sup>11</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 20, 3–10.

<sup>12</sup> Пак там, л. 10

представлява общият размер на разходите по участието на България във войната срещу хитлеристка Германия<sup>13</sup>.

Трудно е с точност да се преизчислят направените разходи в конвертируема валута. От една страна, заради постоянно девалвиращия лев, който не може да запази стабилност, независимо от усилията на държавните финансови органи да поддържат изкуствен фиксиран курс спрямо чуждите валути, и от друга страна, заради оформящото се сериозно разминаване между държавните цени на стоките, по които са определени цените, и реалните цени, утвърдили се на пазара. С голяма доза сигурност сумата може да се определи на над 300 млн. долара<sup>14</sup>, а ако се има предвид обезценяването на долара с 40% от 1933 г., тя е равна на около 1 млрд. зл. франка. Във всички случаи става дума за непосилно бреме за финансовите и стопанските възможности на България, при това осъществено в изключително кратки срокове – само за по-малко от 9 месеца. Като пример може да се отбележи, че по официални данни целият национален доход на страната за 1945 г. възлиза 141,8 млрд. лв., а по отношение на редовния бюджет сумата надхвърля повече от три пъти приходната му част (43 млрд. лв.)<sup>15</sup>.

### *Обслужване на неофициалните репарации на България по Московското съглашение за примирие*

Освен преките разходи за военните действия българската икономика и финанси са натоварени с изпълнението на множество задължения, произтичащи от Съглашението за примирие, които продължават и госта време след края на войната, като повечето от тях приключват чак към лятото на 1947 г.

За организиране на необходимата дейност, свързана с прилагането на разпоредбите, към правителството е създадено Комисарство по изпълнение на Съглашението за примирие (КИСП), ръководено от министъра на външните работи Петко Стайнов. Веднага след конституирането на Съюзната контролна комисия (СКК) председателят ѝ ген. Бирюзов иска всеки месец българското правителство да представя подробен доклад как се изпълняват всички точки на примирието. Изисквана е пълна информация за предприятията с германски и унгарски капитали, които са поставени под управлението на Администратор по надзо-

---

<sup>13</sup> Пак там, а. е. 25, л. 10; Според М. Исусов, който добавя и значителни косвени плащания и понесени щети, разходите на България във войната достигат още по-голяма сума – 159 719 446 661 лв. – вж. Исусов, М. Стопанските разходи на България в Отечествена война – ИПР., 1969, кн. с. 67

<sup>14</sup> По този въпрос числото се споменава и в изложението на българската делегация пред Парижката мирна конференция: АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 631, л. 2

<sup>15</sup> Пак там, оп. 1, а. е. 42, л. 5; оп. 1, а. е. 278, л. 18

ра. Техният брой е около 170 германски предприятия с чужд капитал на стойност близо 4 млрд. лв. и 25 унгарски с капитал около 70 млн. лв.<sup>16</sup> Всички те продължават стопанската си дейност под контрола под Службата по надзора, съгласно указанията на СКК. Когато на Потсдамската конференция между държавните ръководители на трите големи сили от антихитлеристката коалиция е решено част от германските репарации да се издължат на СССР, като в негова собственост преминат германските активи и капитали в победените страни, КИСП започва да подготвя предаването на собствеността под съветско управление. Тъй като непосредствено след 9 септември 1944 г. значителна част от германските и унгарските имуществата са били иззети от органи на милицията, ОФ комитети, партийни организации и групи и други лица, на 1 юни 1945 г. П. Стайнов издава заповед, с която задължава предметите и ценностите да се издирят и да бъдат върнати на Администратора по надзора<sup>17</sup>. На 31 май 1946 г. е обнародван закон, чрез който германската собственост се предава на Съветския съюз<sup>18</sup>. На 10 юли между ген. Вирюзов и министър Кулишев е подписан план за приемане и предаване на предприятията с преобладаващо германско участие. Документът обхваща 41 предприятия с общ акционерен капитал след преизчисляване определен на 1 540 659 000 лв. Чуждестранният дял в предадените предприятия в повечето случаи е между 75 и 100%. Уточнено е, че под германски активи се разбират акции, имуществата, парични средства, стоки, както на юридически, така и на физически лица от германски произход. Дава се срок от 10 дни цялото недвижимо германско имущество, което се намира във временно ползване от частни лица и организации, да бъде опразнено. Същото се отнася и до превозните средства, като за тях срокът е 14 дни<sup>19</sup>.

Напълно са възстановени правата на собственост на поданиците на Обединените нации. Но възникват и някои проблеми, породени от факта, че отделни предприятия са били блокирани, тъй като в тях е имало германски капитали, но се оказва, че освен това са вложени и американски или други по националност активи. Такива са предприятията „Вайбел и Сие“, „Байер – фарма“ и др, представляващи клонове на „И. Г. Фарбен индустри“, в която има големи американски капитали<sup>20</sup>.

Сериозен разход за държавния бюджет се очертава прилагането на чл. 3 от Съглашението. До края на 1945 г. продължава превозването на съветски войски през България, за което на Съюзното (Съветското) глав-

---

<sup>16</sup> Пак там, а. е. 39, л. 8

<sup>17</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 5, л. 113

<sup>18</sup> Държавен вестник, N: 120 от 31 май 1946

<sup>19</sup> АМВНР, оп. 1п, а. е. 293, 1–9.

<sup>20</sup> Пак там, а. е. 488, л. 7

но командване са предоставени около 100 000 вагона, а извършените от БДЖ разходи се изчисляват на 1 600 млн. лв.<sup>21</sup>

Своевременно е организирано репатрирането на намиращите се в България военнопленници. Те са изключително авиатори – 332, повечето американци. Предадени са и 129 съветски военнопленници, избягали от германски плен. Най-значителен е броят на репатрираните югославски и гръцки поданици, възлизащ на 1 700 души. Всички са осигурени със средства, храна, облекло, транспорт. Освен тях други 5 600 гръци, задържани в Германия, които преминават транзит през българска територия, също са подигурени от българските власти със средства и безплатен превоз<sup>22</sup>.

Изключително енергично българското правителство се заема с изпълнението на чл. 11, отнасящ се до задължението на България да реституира на Обединените нации, най-вече на Гърция и Югославия, изнесени предмети и ценности. Подобно на времето след Първата световна война реституцията на иззети вещи се приема като възможност правителството да докаже добрата си воля да прилага икономическите санкции, наложени било в примирието, било в мирния договор, когато те са разумни и аргументирани. В тази връзка още през ноември 1944 г. кабинетът изпраща окръжно до всички държавни и автономни учреждения, както и до частните фирми и лица, с което ги задължава да декларират всичко изнесено от окупираните гръцки и югославски територии. Предупреждението, че за укриване на вещи ще се налагат строги наказания, оказва своето въздействие. Още повече че окръжното съвпада по време със започналото издирване и търсене на отговорност от лицата, обвинени в извършване на престъпни деяния в новоприсъединените земи. Както се споменава в доклад на КИСП, страхът е толкова голям, че почти всичко е декларирано, в това число и вещи без всякаква стойност (половин метър електрическа жица, една дамаджана вино и т. н.)<sup>23</sup>. В резултат от организираната кампания на представените от югославска страна списъци повече от 90% от индивидуалните рекламации се покриват с направените декларации.

Въпреки предприетите активни действия от българските органи в тази сфера прави впечатление, че реституцията на предметите за Югославия и Гърция не се осъществява в еднакви срокове и количества. Още от самото начало несъмнено предимство се дава на западната съседка. С одобрение на СКК през лятото на 1945 г. правителството на Кимон Георгиев влиза в пряка връзка с властите в Белград и уточнява процедурата за предаване на реституираните материали. До края на същата година са върнати военни и граждански предмети, натоварени

---

<sup>21</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 39, л. 3

<sup>22</sup> Пак там, л. 4

<sup>23</sup> Пак там, а. е. 629, 53–54.

в 105 вагона, без да се смята подвижният ж. п. материал<sup>24</sup>. Извършените разходи по реституирането на югославското имуществото се определят от БНБ на 140 729 176 лв.<sup>25</sup>

За разлика от Югославия реституцията на имуществото за Гърция се сблъсква с поредица от проблеми. Гръцката страна търси уреждане на въпроса единствено чрез посредничеството на СКК. На 4 октомври 1945 г. СКК връчва на българското правителство списък на гръцките рекламаци, които са окачествени от българските представители като фантастични. В повечето случаи количеството на изискваните вещи и материали надхвърля броя им, отразен от официалната гръцка статистика преди войната. На 22 същия месец кабинетът връчва на СКК своите възражения. В крайна сметка комисията в пълен състав възприема българското становище и изисква от гръцките представители да изготвят списък на имуществото по количество, а не по стойност, за да може да се сравни с българските данни<sup>26</sup>. През февруари 1946 г. в Свиленград пристига гръцка комисия, която започва приемане на реституираните вещи. От 12 до 14 февруари са предадени 65 вагона гражданско и военно имущество, без да се брои подвижният ж. п. материал<sup>27</sup>.

Разликата в отношенията с двете балкански гържави се проявява много отчетливо и при изпълнението на чл. 9 от Съглашението за примирие. През декември 1945 г. българското правителство е сезирано официално от СКК с искането на гръцкото правителство за оставяне на храни въз основа на т. 1 от Протокола към Съглашението. Българските представители правят пространно изложение за тежкото положение, в което се намира българската икономика и по-специално селското стопанство, вследствие на опустошителната суша, засегнала страната през 1945 г. С цифри е доказана абсолютната невъзможност на гържавата да изпълни този ангажимент. СКК, запозната с положението, приема българските възражения<sup>28</sup>. И макар това решение да е напълно основателно, не бива да се подминава фактът, че по същото трудно за българското стопанство време е извършен износ за Югославия на стойност 2 942 627 195 лв., от който хранителни продукти (пшеница, ръж, царевича, захар, свинска мас и др.) за 821 233 267 лв.<sup>29</sup> Само отпуснати-

<sup>24</sup> Пак там, л. 62; а. е. 39, л. 7

<sup>25</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 14, л. 3

<sup>26</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 39, л. 8

<sup>27</sup> Пак там, а. е. 629, л. 62. Този гоклаг на Министерство на външните работи носи най-късна дата и затова е използван в текста, но е необходимо да се отбележи, че в други отчети броят на вагоните с имущество, предадени на Гърция, варира в твърде широки граници – от 65 до 97 вагона.

<sup>28</sup> Пак там, а. е. 39, л. 6

<sup>29</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 14, л. 1. Изказаните твърдения се потвърждават и от изследването на Д. Димитров, посветено специално на тази тема. По-подробно вж. Димитров, Д. Българската помощ за Югославия в края на Втората световна война (септември 1944 – май 1945 г.). – ИПР. 1990, кн. 9.

те стоки, предметите и оказаните услуги до края на войната възлизат на над 5,6 млрд. лв.<sup>30</sup>

Най-разорителното за българското стопанство финансово-икономическо задължение, произтичащо от Съглашението за примирие, е включено в чл. 15, който изисква българската държава да предоставя парични средства, стоки и услуги за нуждите на Съюзното (Съветското) главно командване. Проблемите за България са заложили още в самото формулиране на точката. Текстът е представен съвсем общо, без да са уточнени нито мотивите за подобни разходи, нито количествата, нито сроковете, в които държавата ще обслужва този си ангажимент.

Предаването на огромни количества пари, стоки, въоръжение и извършването на ремонти и материалите за тях започва веднага след навлизането на съветските войски в България и се изпълнява безропотно от българското правителство до края на военните действия, въпреки критичното положение на държавните финанси и българската икономика. Независимо от репресивния характер на режима възникват и прояви на недоволство сред населението, като през пролетта на 1945 г. се провеждат протести на селяните срещу политиката на реквизиции. Комунистите обвиняват Земеделския съюз на Никола Петков, че е инспирирал тези демонстрации<sup>31</sup>.

Очакванията, че след май 1945 г. непосилните за страната плащания ще бъдат прекратени, не се оправдават. Изискванията на СКК да се предават пари и стоки продължават. Това принуждава П. Стайнов и министър-председателят К. Георгиев на 18 декември 1945 г. да връчат на ген. Бирюзов паметна бележка. В нея се напомня, че войната е свършила, но и след 8 май, както дори и след 2 септември (капитулацията на Япония – б. м. Д. В.), от българското правителство се изисква да продължава да изпълнява чл. 15. Обръща се внимание, че Примирието не налага на България репарации, тъй като тя не е водила военни действия срещу Обединените нации, а предвижда да се извърши обезщетение само за щетите в окупираните райони, за които се докаже, че са причинени от българската армия и административна служба. Въпреки това вече няколко месеца страната изплаща подобни репарации, които бързо влошават финансовото и икономическото положение и предизвикват огромни лишения за българското население. В изложението се отбелязва, че до края на месец октомври българското правителство по чл. 15 е изразходвало общо сумата от 26 184 158 711 лв. При това сумата е занижена и не отговаря на реалната стойност на продуктите, защото те са изчислени по нормирани държавни цени, докато на свободния пазар струват много повече. Например килограм брашно е сметнато по 23 лв., а всъщност цената му на пазара е над 100 лв., литър олио – 25 лв., а истинската це-

<sup>30</sup> Даскалов, Г. Българо-югославски политически отношения 1944–1945 г. С., 1989, с. 223.

<sup>31</sup> Калинова, Евг. Победителите и България (1939–1945). С., 2004, с. 245.

на – 300–400 лв., захар – 93 лв., а пазарната е 500–600 лв. Така че България е изразходвала много повече от тези 26 млрд. лв.<sup>32</sup>

Независимо от представените сериозни юридически и икономически доводи, че България не трябва и не може да обслужва тежките и неоправдани задължения по чл. 15, в позицията на СКК не настъпва никаква промяна. Изпълнението на тази точка от Примирието продължава дори и няколко месеца след подписването на Парижкия мирен договор от 10 февруари 1947 г. Последният подробен доклад на БНБ относно направените разходи по Съглашението за примирие включва и месец май 1947 г.

Използваните средства по чл. 15 се обособяват в няколко големи раздела:

1. Отпуснати суми в българска валута в разпореждане на Съюзното (Съветското) главно командване – 15 179 564 616 лв.
2. Стойност на предадените стоки и различните материали за обезавеждане. Тук списъкът е твърде дълъг и ще бъдат отбелязани само по-важните елементи: проговолствие и фуражи; обезавеждане на интендантства; моторно имущество, автомобилен превоз и инструменти; горива и смазочни материали; строителни материали; инженерно имущество; свързочни материали и инструменти; оръжие и предмети за въоръжение; санитарно и ветеринарно имущество и др. По този раздел разходите достигат най-голяма стойност – 18 026 038 541 лв.
3. Стойност на направените услуги, изпълнените поръчки и изразходваните за тях материали. Включват се предимно извършени ремонти на автомобилен транспорт, инженерно и свързочно имущество, авиационна техника, плавателни съдове; осъществени телефонни и телеграфни услуги, наеми на помещения, ремонти на помещения и постройки; пристанищни такси, наеми на пътнически и товарни вагони, натоварени със съветски войски и пътували през Югославия; товарене и разтоварване на плавателни съдове със съветско имущество, обезщетения за нанесени щети от съветски войници и др. Общата сума по този раздел е 1 802 695 815 лв.
4. Разходи по издръжката на Съюзната контролна комисия. Обхваща съветската, британската и американската военни мисии. Сумата възлиза на 870 755 307 лв.
5. Разходи по издръжката на областните представителства на Съюзната контролна комисия. Общата сума е 73 563 913 лв.

След като се съберат разходите от петте раздела, се получава, че издълженото от българската държава само по чл. 15 възлиза на колосалната сума от 35 952 618 192 лв.<sup>33</sup>

<sup>32</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 13, 10–12.

<sup>33</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 14, 5–9.

Освен чл. 15 другият член от Съглашението за примирие, по който българската държава извършва значителни плащания, е чл. 3, отнасящ се главно за превоза на съветски войски по българските железници. Сумата по него е изчислена на 2 680 686 520 лв. Като се сметнат разходите по изпълнението на всички точки от Примирието се получава, че за периода от октомври 1944 до май 1947 г. страната по формата на пари, стоки и услуги е изплатила сумата от 38 935 523 344 лв.<sup>34</sup>

Очевидно е, че по изпълнение на Съглашението за примирие България посреща изключително големи плащания, които се отразяват крайно неблагоприятно на стопанското ѝ развитие. Сумата от близо 39 млрд. лева е сравнима с огромния дълг от 38 млрд. лв., който Германия натрупва по клиринговата си търговия с България за периода 1941–1944 г. и макар че левът след 1944 г. значително се обезценява, може да се направи изводът, че разходите, направени за победителите не отстъпват много на тези, дадени на Германия. С тази разлика обаче, че към Германия разходите са оформени като съвсем официален дълг, докато по Примирието са извършени изцяло безвъзмездно. По груби изчисления, при признацията през 1947 г. от българското правителство за сравнително реален курс 450 лв. за 1 долар, се получава, че само по Примирието българското правителство е изразходвало сума (87 млн. долара), равна на две трети от остатъка (около 127 млн. долара) на външния дълг по предвоенните заеми.

### *Политиката на диктат на СКК при изпълнението на Съглашението за примирие*

Въпреки че Съглашението за примирие от 28 октомври 1944 г. гарантира напълно нуждите на съветските войски и командване в България и дори налага непосилни за финансовите и стопанските възможности на страната задължения при изпълнението на клаузите, много представители на съветските военни власти възприемат поведение, което води до много нарушения на договореностите и става причина дори изцяло просъветското правителство на Отечествения фронт скоро да започне да отправя възражения до СКК.

В началото сериозна причина за разногласия възниква по повод забземането от съветските войски на т. нар. трофеи и трофейно оръжие. Първо ръководството на БНВ отбелязва няколко случая, когато неправомерно са иззети значително количество пари в брой. Така например при забземането на германската легация в София от съветските войски са намерени зазигани в стената 27 884 260 лв. и са изпратени в Москва. На противоположествянето на българските финансови власти СКК

---

<sup>34</sup> Пак там, л. 4

заявява, че тези пари са трофейно имущество<sup>35</sup>. По-късно, на 21 декември 1944 г., по нареждане на СКК БНБ е принудена да предаде на кап. Вунички цялата налична в касата ѝ сума от руски рубли в размер на 4 908 118, равняващи се на 73 856 918 лева<sup>36</sup>. Особено сериозен става проблемът с намерените от съветската армия през май 1945 г. в Берлин значително количество български монети. Появата на тези пари в германската столица е свързана с поръчка от 20 април 1943 г. на българското Министерство на финансите до Пруския държавен монетен двор за изсичане на 106 млн. монети от 5, 10, и 50 лева на обща номинална стойност от 1 млрд. лв. За целта е уговорено България да плати за материала, направата, транспорта и осигуровките 2 860 894 райхсмарки. През лятото на 1944 г. в Пруския монетен двор са останали недоставени 68 645 000 монети на стойност 572 520 000 лв., които са взети от съветските власти. Срещу получените монети Министерството е заплатило 1 004 750 райхсмарки. Следователно монетите са българска собственост, а не трофей на съветските войски, и трябва да се върнат в България, след като държавата доплати договорената преди това сума. В случая става дума, че абсолютно незаконно в съветско владение преминава една монетна маса със значителна номинална стойност от над 570 млн. лв. На три пъти – през август, октомври и ноември 1945 г., Комисарството по изпълнение на Съглашението за примирие се обръща към СКК, но не получава никакъв отговор<sup>37</sup>.

Друг повод за разногласия става завземането от съветската армия на пет плавателни съда във Варна, за които правителството на К. Георгиев претендира, че са български. През август 1944 г., в замяна на потопените български кораби „Бургас“ и „Цар Фердинанд“, Българското търговско параходно дружество успява да получи от германското командване три немски търговски кораба: „Йохана“, „Гантер“ и „Франкфурт“. Те са предадени на българските власти с напълно редовен протокол. Малко по-късно германците предават на българската държава още петролоносача „Елбин“ и един дунавски моторен шлеп, преправен на морски кораб. След дълго забавяне от страна на СКК на 4 август 1945 г. е заявено, че корабите са съветски военни трофеи. На 14 септември министър П. Стайнов отново напомня на СКК, че корабите не са трофеи, а законна българска собственост и по чл. 16 от Примирieto те само преминават под контрола на СКК, без да сменят собственика си, т. е. българската държава<sup>38</sup>. Въпреки безспорните аргументи и този спор не се решава в полза на българската страна.

Във връзка с твърде свободното тълкуване от страна на СКК на понятието военен трофей през есента на 1945 г. възниква ново разногла-

<sup>35</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 76, л. 4

<sup>36</sup> Пак там, л. 5

<sup>37</sup> Пак там, 9–10.

<sup>38</sup> Пак там, 6–7.

сие с Комисарството. Спорът е за плаващия док във Варна. През 1942 г. германското правителство поръчва на Варненската корабостроителница да направи 350-тонен плаващ док. На 9 септември 1944 г. докът е забарен от съветските войски в процес на довършване и е завзет като военен трофей. На 12 септември съветското морско командване нарежда на корабостроителницата за негова сметка да завърши дока. До 27 юли 1945 г. България е похарчила за завършването на съоръжението крупната сума от 15 362 170 лв. Срещу този разход от съветска страна не е изплатено нищо. На 1 октомври 1945 г. докът е пуснат във вода. На 31 същия месец съветски военен катер откарва дока в руско черноморско пристанище. Същият ден П. Стайнов прави постъпки пред ген. Бирюзов, но не последва отговор и докът отпътува за СССР<sup>39</sup>.

Освен нарушенията при определянето на трофейното имуществено, източник на противоречия става и започналата продажба от СКК на част от имуществото на български учреждения и частни лица. Средствата от реализираната продажба се превеждат от клоновете на ВНБ в полза на СКК. Според действащите в България разпоредби стоките, веднъж обявени за трофейно имущество, вече се разглеждат като вносна продукция и търговията с тях се осъществява само след разрешение на Дирекцията за външна търговия. Въпреки това на много места продажбата се извършва по пътя на преки преговори между СКК и купувачите, без сделките да са получили одобрението на компетентните български власти, както го изисква законът. Комисарството отбелязва, че цените на трофейното имущество не отговарят на установените в страната и без контрола на ДВТ се създават възможности за развитие на черна борса<sup>40</sup>. На българското възражение СКК отговаря, че намесата на българските стопански органи противоречи на принципите на примирието<sup>41</sup>. В случая се демонстрира пълно незачитане на действащите в страната закони и третиране на България като окупирана вражеска държава, а не като съюзник в борбата срещу Германия. Странното е, че именно съветските представители се обявяват в защита на принципа на свободното формиране на цените на продуктите, т. е. чисто капиталистически подход, и то при положение че почти целият български пазар е силно регламентиран, което при тези условия означава, че услугите на СКК открито се занимават със спекула.

Съществени проблеми се появяват по повод многобройните случаи, когато различни представители на служби в съветските войски, пребиваващи в страната, искат направо от държавни и обществени организации, от индустриални и занаятчийски предприятия и частни лица услуги или доставки на материали и предмети, без за това да имат из-

---

<sup>39</sup> Пак там, л. 8

<sup>40</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 5, л. 77

<sup>41</sup> Пак там, л. 76

гадени по установения от СКК ред нареду. Естествено българските административни власти и частни юридически лица изпълняват исканията на съветските представители, а после правят постъпки пред гържавата да им бъдат изплатени предадените материали или направените услуги. На много места из провинцията съветски военни съвсем безконтролно изземват средства, които не се оформят документално. Това положение кара Комисарството на 17 ноември 1945 г. да се обърне с молба към СКК да нареди да не се правят доставки без надлежно издадени от нея нареду <sup>42</sup>.

Значителни финансови спорове поражда прехвърлянето на германските имущества в съветска собственост <sup>43</sup>. Докато съветското командване отказва да признае задълженията на бившите германски фирми към българските финансови институции и частни лица, то в случаите, когато тези предприятия имат някакви вземания, много стриктно настоява да бъдат обслужени <sup>44</sup>. На 27 ноември 1945 г. СКК изисква от българското правителство да бъдат преведени суми, които гържавата дължи на следните предприятия – А. Д. Кораловаг, Варна – 24 540 000 лв., А. Д. Нептун, Варна – 14 200 000 лв., Държавна корабостроителница, Варна – 111 540 000 лв. и Корабостроителна работилница „Арсенал“, Варна – 3 500 000 лв. Общата сума възлиза на 154 780 000 лв. БНБ настоява проблемът да се уреди чрез прихващане на вземанията на България от Германия. Но и по този въпрос няма отговор от СКК. Освен тази претенция се добавят още 445 200 000 лв. преизчислени задължения на правителството към предприятия с германски капитали <sup>45</sup>. Централната банка възразява на начина, по който СКК изчислява дълга, като използва действащия по българо-германската клирингова спогодба от 1940 г. твърде завишен курс на райхсмарката спрямо лева и не отчита рязкото ѝ девалбиране в последните години на войната. Искането да се преведат незабавно 600 млн. лв., определени по тази система, е не само неизгодно за България, но и крайно несправедливо. В края на януари 1946 г. П. Стайнов инструктира българската легация в Москва да помолу съветското правителство да се намеси и да спре искането на СКК. На 4 февруари

---

<sup>42</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 5, л. 19

<sup>43</sup> Освен споменатите преди статии на Г. Никова и Евг. Калинова по проблема за германските имущества в България, дългосрочните последици за българската икономика от този „трансфер“ на германски активи към СССР са проследени в изследванията на Г. Никова, Московското съглашение за примирие и преследванията в България на поданиците на Германия и нейните сателити – В: ИПр, 1994–1995, кн. 3; Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидирането на германското технологично влияние в България – В: ИПр, 1999, кн. 3–4

<sup>44</sup> По това време дългът на германските предприятия към български физически и юридически лица е изчислен на 572 738 760 лв. – вж. Никова, Г. Ликвидирането на германската собственост в България... с. 232

<sup>45</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 5, л. 54, 58–59.

българският пълномощен министър в съветската столица Д. Михалчев информира външния ни министър, че опитите му заедно с проф. Стефанов да убедят Лавришчев да бъде оттеглено съветското искане завършват с неуспех<sup>46</sup>.

Няколко месеца по-късно, през лятото на 1946 г., след като се е осъществило прехвърлянето на бившата германска собственост в полза на СССР, СКК иска да бъдат ликвидирани всички задължения на България към вече съветското имущество. Размерът на дълга е определен на значителната сума от 1 031 074 000 лв. За да изпълни плащанията в срок, Комисарството по изпълнение на Съглашението за примирието е принудено да поиска специален кредит от 350 млн. лв.<sup>47</sup> Всъщност финансовите и икономическите проблеми със съветските предприятия се задълбочават още повече през следващите години и продължават до първата половина на 50-те години, когато по-голямата част от съветските активи в страната са продадени на българската държава.

### *Последиците от външните задължения върху стопанското положение на България*

През Втората световна война България се включва активно в бойните действия сравнително късно – едва от септември 1944 г. През по-голямата част от конфликта страната е или неутрална (1 септември 1939 – 1 март 1941 г.) или е член на Трестранния пакт (1 март 1941 – 8 септември 1944 г.), но без да поема ангажименти за изпращане на български войски по военните фронтове. Въпреки това обаче България изразходва значителни средства, които се отразяват тежко на националното стопанство и държавните финанси. Първият неблагоприятен ефект се изразява в натрупващото се огромно положително салдо в полза на България по клиринга с Германия, което започва да оказва инфлационен натиск върху българската икономика. След 1941 г. към това се добавят и започналите съществени бюджетни разходи за приобщаване на новоприсъединените към България територии. Макар обявената през декември 1941 г. война на САЩ и Великобритания отначало да изглежда символична, започналите през 1943 г. сериозни бомбардировки над София и други градове на България предизвикват немалки щети и загуби. Но най-тежко е въздействието на задълженията, поети след септември 1944 г. Както беше показано по-горе, огромните разходи, свързани с участието на България в последната фаза на войната и изпълнението на Съглашението за примирието, надхвърлят многократно възможностите на страната.

---

<sup>46</sup> АМВнР, оп. 1п, а. е. 247, л. 1, 4.

<sup>47</sup> Калинова, Евг. Победителите винаги имат право... с. 208

Като непосредствена последица от увеличилите се държавни разходи се явява постоянното нарастване на вътрешния дълг. През 1939 г. е сключен заем от БНБ в размер на 4,2 млрд. лв., с което общият вътрешен дълг става 7,6 млрд. лв. През следващите две години той почти се удвоява, като достига 14,4 млрд. лв. От 1942 г. държавата започва да емитира 3% съкровищни бонове, с които успява да финансира текущите си плащания. С това обаче продължава ръстът на дълга. През 1943 г. той вече е 31,3 млрд. лв., но истинско лавинообразно нарастване се отбелязва след 1944 г. когато вече е 59,2 млрд. лв., а само за първите 7 месеца на 1945 г. достига 91,4 млрд. лв.<sup>48</sup> За да си осигури нужните средства и да не допусне неугържимо развихряне на инфлационния процес, държавата прибегва и до сключване на принудителни вътрешни заеми: през 1943 г. – „Народен заем“ и през 1945 г. – „Заем на свободата“, като граждани и фирми са задължени да участват в подписката им. По този начин директно е прехвърлена част от финансовото бреме върху фирмените и семейните бюджети. Така от началото на войната до края ѝ летящият държавен дълг се увеличава около 12 пъти.



*Източник: АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 278*

Крайно опасно за стабилността на лева расте и паричната маса, намираща се в обръщение. От 2,8 млрд. лв. през 1938 г. на 43,7 млрд. лв. през 1945 г.<sup>49</sup> Увеличението е близо 16 пъти. Въпреки строгият валутен контрол, упражняван от Централната банка, девалвирането на лева става абсолютно неизбежно. През 1938 г. утвърденият курс е 132 лв. за 1 долар, докато през 1945 г. е определено ново съотношение – 288 лв. за 1 долар. Но всъщност по признание на правителствени и банкови представители курс от 450 лева за долар се доближава до реалния, а дори в някои анализи се отбелязва за нормален и курс 1 000 лв. за 1 долар<sup>50</sup>. Всички

<sup>48</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 278, л. 34

<sup>49</sup> Пак, там, л. 15

<sup>50</sup> Пак там, л. 14

тези парични процеси неминуемо предизвикват появата на инфлация. По официални данни индексът на цените на дребно от 100 за 1938 г. през 1945 г. нараства на 560. На практика обаче цените на някои важни хранителни продукти, като олиото например, се повишават повече от 10 пъти. Въпреки главоломното отслабване на лева инфлацията изостава от темповете на неговото девалвиране и увеличаването на паричната маса, тъй като в края на войната и годините след завършването ѝ рязко спада покупателната способност на българското население, което не може да окаже естествен инфлационен натиск. От друга страна, предаването на огромни количества продукти на съветските войски и на българската армия силно намалява предлагането на стоки за вътрешния пазар и по този начин държавата осъществява политика на принудително ограничаване на потреблението, което също задържа ръста на инфлацията. Освен това и купонната система не позволява бързото увеличаване на цените на продуктите.

Финансовата криза продължава и след окончателното приключване на военните действия. При особено голямо напрежение преминава изпълнението на държавния бюджет за 1946 г. При максимално облагане на данъчните източници приходите в бюджета с мъка достигат 39 млрд. лв., сума, която е далеч от възможността да покрие разходите, достигащи 65 млрд. лв., без да се включват бюджетите на БДЖ и на фондовете. Формираният се бюджетен дефицит от 26 млрд. лв. не може да се покрие по друг начин освен чрез продължаващо нарастване на летящия дълг и ново увеличаване на парите в обращение, които нямат никакво покритие<sup>51</sup>. Отчетено е, че тежкото финансово положение на населението абсолютно не позволява емитирането на пореден вътрешен заем, още повече че предходната година „Заемът на свободата“ вследствие на изключителния натиск от страна на държавните органи е осигурил максималната възможна сума от 22 млрд. лв.

Огромните разходи, свързани с войната и изпълнението на примирението, са причина за съществено намаление на реалните капиталовложения в производствения сектор, което скоро предизвиква развитието на дълбока икономическа криза. Изтичането на огромно количество стоки, материали и дори парични средства извън България и липсата на насрещен внос на продукти за потребление и суровини за промишлеността, все по-изхабеният инвентар, използван в селското стопанство, влошеното обработване на земята и ангажирането на част от трудовите ресурси в армията, довеждат до тежък срив на производството в страната. Значителен спад от над 15% се отбелязва в стопанската дейност още през 1944 г. Реалният национален доход, изчислен по цени от 1939 г., за 1943 г. възлиза на 55 211 млн. лв., докато за 1944 г. той вече е 46 896 млн. лв. Положението придобива размери на истинска катастрофа през

---

<sup>51</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 278, л. 17

1945 г., когато реалният национален доход е едва 26 600 млн. лв., което в сравнение с 1943 г. означава свиване на производството с над 50%<sup>52</sup>.

Като основна причина за крайно лошите стопански резултати за 1945 г. се изтъква въздействието на много тежката суша, която засяга страната през зимата и пролетта<sup>53</sup>. Несъмнено за аграрна страна, каквато по това време е България, природният фактор е от определящо значение. Засегнато е селското стопанство, което формира близо 2/3 от националния продукт и осигурява почти целия износ на страната. Тежък е спадът в добивите на зърнени храни – 44% при пшеницата, 54% – при царевичата, а подобно е положението и при фуражните растения. При много индустриални култури (слънчоглед, захарно цвекло и др.) намалението от реколтата е също над 50%<sup>54</sup>. Особено застрашителни са последиците за развитието на животновъдството. Намалението на броя на овцете е с 2 милиона в сравнение с 1939 г. или с 24%, а при птиците от 12 700 000 на 6 649 000, или с 48%. Изключително ниски са показателите и при производството на животински продукти, където продукцията на мляко, масло и сирене е близо 3 пъти по-малка спрямо довоенното равнище. Изводите на специалистите са, че за преодоляване на последиците от сушата и за да се достигне производството от 1939 г., на българското селско стопанство ще са му необходими минимум 7–8 години<sup>55</sup>.

Без да се подценява опустошителното въздействие на сушата, трябва да се отбележи, че последиците от нея не биха били толкова катастрофални, ако стопанството и бюджетът имаха достатъчни резерви и възможности да реагират гъвкаво и да компенсират загубите с един засилен внос и по-адекватно използване конюнктурата на световните пазари за реализацията на някои български износни артикули (тютюна например), които не са така засегнати от неблагоприятните климатични условия. Напротив, въпреки слабата реколта през 1945 г. България изнася за Съветския съюз почти два пъти повече продукция, отколкото внася, и продължава да предава значителни количества селскостопански стоки в изпълнение на Примирението. Особено показателен е примерът с предадените на Трети украински фронт над 1 400 т тю-

---

<sup>52</sup> Пак там, а. е. 88, л. 1; подробно стопанската конюнктура е анализирана от Ас. Чакалов в монографията му Националният доход и разход на България 1924–1945, С., 1946, с. 117

<sup>53</sup> Реквизициите и нарядите, определени от правителството за селскостопанските продукти, и то в момент на значителен спад на земеделското производство, допълнително затрудняват преодоляването на кризата и не спомагат за мотивиране на земеделците за по-активно участие в икономическата дейност. Мигев, Вл. Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960), С., 1998, 16–17.

<sup>54</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 186, 1–2.

<sup>55</sup> Пак там, 2–3.

тюн, които съветските власти отказват да заплатят. Сериозни финансови щети българската страна понася и от предаването на 500 кг розово масло, което правителството е принудено да предостави на СССР срещу сумата от 300 долара за килограм, при положение че цената на международните борси е над 1200 долара<sup>56</sup>.

Все пак СССР отпускат срещу ангажимента да му бъдат върнати 20 000 т жито и 30 000 т царевица, количества, които покриват нуждите за около 2 месеца и не могат да компенсират очертаващия се недостиг до новата реколта<sup>57</sup>. При положение че е под въпрос осигуряването на храната на населението и е абсолютно сигурно, че немалка част от добитъка ще бъде ликвидиран поради липса на достатъчно фураж, правителството не получава от СКК никакви отстъпки и облекчения по прилагането на прословутия чл. 15 от Съглашението за примирие.

### *Проблемът за „официалните“ български репарации*

За втори път в рамките само на 25 години България отново е изправена пред проблем с огромно значение за стопанското, финансовото и социалното ѝ развитие – определянето на репарациите, които страната трябва да изплати на победителите за нанесените от нея щети. Сега обаче отношението на победителите към темата е по-различно, отколкото през 1919–1920 г. Горчивият опит от неуспеха на политиката по репарациите през 20-те и 30-те години, както и политическите планове и аспирации на съюзниците към определени райони на континента, определят по-благоприятна за победените страни атмосфера при обсъждане и решаване на проблема с обезщетенията.

На първо място темата за репарациите се разглежда с повече внимание и отговорност с оглед бъдещото стопанско възстановяване на Европа. Въпросът започва да се обсъжда още в последната фаза на войната с Германия. САЩ и Великобритания, без да отричат огромните щети, които претърпява СССР по време на германската окупация и в хода на бойните действия, не подкрепят максималистичните претенции на Сталин Германия да изплати репарации в размер на 20 милиарда долара<sup>58</sup>. Така на срещата в Потсдам е възприет принципът обезщетението да става главно чрез еднократното изземване на индустриални мощности, като 90% от тях СССР трябва да демонтира от своята окупационна зона<sup>59</sup>. Освен това Москва получава правото да иземе германската собственост в източноевропейските държави. Впоследствие

<sup>56</sup> Ангелов, В. Третата национална катастрофа. С., 2005, 124–126.

<sup>57</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 55, л. 43

<sup>58</sup> Kuklick, B., American Policy and the Division of Germany. The Clash with Russia over Reparations, London, 1972, p. 78–81.

<sup>59</sup> Техеран, Ялта, Потсдам. Сборник документи, С. 1968, с. 309–311.

са отчетени и разрушенията, които претърпяват Германия и нейните съюзници, и допълнително победителите ограничават своите искания. По-поносими са и репарационните претенции, повдигнати към германските сателити: Италия, Румъния, Унгария, България и Финландия. Всяка от тези страни вече се разглежда като част от сферата на влияние на някоя от силите победителки и това е една от причините да не се иска тяхното икономическо и финансово екзекутиране.

Всички тези особености на международната обстановка се отразяват и в развитието на проблема с българските репарации. Още в Съглашението за примирие е заложено в чл. 9, че България трябва да обезщети Югославия и Гърция за понесените загуби в заетите от българската армия техни територии. Във връзка с очертаващото се политическо разделение на полуострова скоро става ясно, че само гръцкото правителство ще поставя остро темата за репарациите, докато още от самото начало в Белград показват готовност за уреждане на проблема.

Веднага след края на войната въпросът за репарациите излиза на преген план в дейността на Съюзната контролна комисия (СКК). На 4 октомври българското правителство е осведомено за гръцките искания<sup>60</sup>. Първото, което прави впечатление, е огромната цифра, на която е изчислена общата сума на репарациите – 120 млн. английски лири, или 708 млн. долара. По курса на долара спрямо златния франк размерът им достига 2 167 173 000 зл. фр., което е почти стойността на българските репарации от Първата световна война, като в случая обаче тези се изискват само от Гърция<sup>61</sup>. Дори представителите на Великобритания, които по повечето въпроси защитават усърдно гръцките интереси както в СКК, така и по-късно на мирната конференция в Париж, намират предявените от гръцкото правителство към България искания за нереалистични<sup>62</sup>.

Основната идея на гръцката страна е, че в периода април 1941 – септември 1944 г. българската гържава е провеждала целенасочена политика за ликвидирание на гръцкия елемент в тези райони, било като го принуди да напусне родните си земи, било чрез асимилация и дори физическо унищожение, което трябва да обясни и огромните жертви и загуби, причинени на гръцкото население от българската административна армия<sup>63</sup>.

Българското Комисарство по изпълнение на Съглашението за примирие незабавно оспорва размера на предявените претенции и започва изработването на погробен и аргументиран отговор на гръцкото изложение. Екип начело с финансовия министър проф. Иван Стефанов пог-

---

<sup>60</sup> Архив на Министерството на външните работи (АМВНР), Парижка мирна конференция (ПМК), оп. 1, а. е. 246, л. 7

<sup>61</sup> Пак там, а. е. 278, л. 9

<sup>62</sup> Пинтев, Ст. България в британската дипломация... 143–144.

<sup>63</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 55, л. 26.

готвя българското възражение, което официално е връчено на СКК на 10 февруари 1946 г.

За да докаже несъстоятелността и дори абсурдността на гръцките твърдения, българската позиция успешно е изградена на няколко стабилни опорни пункта. На първо място се акцентира на факта, че българската войска не е участвала във военния разгром на Гърция, а завзема разглежданите територии две седмици по-късно, когато много от съоръженията и комуникациите са разрушени, а изискваните от гръцкото правителство стоки, материали и предмети са отнесени като плячка от германските войски. Освен това се припомня, че гръцката държава е във война с Италия още от есента на 1940 г. и следователно в района са били извършвани множество реквизиции на прогороволствие и добитък от самите гръцки власти. От всичко това следва, че българската армия и администрация не могат да бъдат обвинявани за нанесените щети.

Следващият важен момент, на който е отделено особено внимание в експозето, е становището, че Източна Македония и Беломорска Тракия се възприемат от българското общество и държава като трайно присъединени към България земи и целта е била те да се интегрират икономически със старите предели на страната, което означава, че се е водила политика не на разграбване и унищожаване на тези райони, а на изграждане и развитие. Още от пролетта на 1941 г. българските власти предприемат стъпки за преодоляване на разрушенията от военните действия. Започва възстановяване на пътищата и железниците и строеж на нови линии. Построени са много нови обществени сгради. Изтъкнато е, че изкупуването на тютюна и гругите стоки, произведени в завзетите територии става по цени, действащи и в старите предели, а даже на места беломорският тютюн е получавал и по-високи цени. Значителни са и средствата, похарчени за администрацията на тези области. Общо държавните разходи, извършени в Беломорието, се изчисляват на 13 183 380 185 лв<sup>64</sup>, докато официално влезлите в държавния бюджет приходи от данъци в областта възлизат на 2 282 635 848 лв.<sup>65</sup> За активизиране на стопанската дейност в района от българските държавни банкови институции са отпуснати значителни по брой и размер кредити. Вземанията на БНБ и БЗКБ към небългарски физически и юридически лица към септември 1944 г. възлизат на 1 472 204 447 лв.<sup>66</sup> Напомня се още, че през юни 1941 г. е започнала обмяна на гръцките грахми при курс 1 грахма за 54 стотинки, а с допълнителните разпоредби на Министерския съвет от август и септември същата година на практика е извършена неограничена обмяна на гръцките грахми<sup>67</sup>. Обратно,

---

<sup>64</sup> Пак там, а. е. 246, л. 10

<sup>65</sup> Пак там

<sup>66</sup> Пак там, а. е. 299, л. 24

<sup>67</sup> Пак там, л. 15

след 1944 г. гръцките власти не са извършили обмяна на българските левове. В подкрепа на всички тези твърдения на СКК е представена подробна информация за извършените от отделните министерства и дирекции инвестиции в новите земи. В тази част госта категорично се налага изводът, че държавните разходи за стопанското развитие на заетите области са далеч по-големи от получените от тях приходи<sup>68</sup>.

Друг съществен аргумент, оборващ гръцките претенции, е начинът, по който се изтеглят българските войски от Беломорието. Отбелязва се, че това се извършва при спазването на абсолютен ред и дисциплина, като почти навсякъде българската администрация е отстъпила властта на местни гръцки комитети с подписването на предавателни протоколи<sup>69</sup>. Не само че при оттеглянето си българските войски и учреждения не са изнесли имуществото, но напротив, било е оставено значително количество стоки, принадлежащи на българската държава и граждани. Държавното имущество включва различни строителни съоръжения, железопътен материал и инвентар, стоки, боеприпаси, храни, собственост на Министерство на войната, канцеларски пособия и много други предмети и вещи, като всичко е оценено на значителната сума от 6 071 721 337 лв.<sup>70</sup> Особено значимо по стойност е имуществото, изоставено в Беломорието от българските граждани. То включва предимно движима и недвижима собственост на около 70 000 заселници, които в годините на войната правят сериозни усилия с помощта на българската държава да се установят в старите си родни земи и да се устроят икономически. Повечето от тях са земеделски стопани, но има и търговци, занаятчии и интелигенция. Всичките при напускането на областта оставят жилища, някои построени, други в процес на строеж, голямо количество строителен материал, инвентар, закупени от тях стоки и предмети, включително и покъщнина<sup>71</sup>. Така паричната равностойност на изоставеното частно имущество е определена на 17 801 781 525 лв., от които само произведеният или изкупен тютюн е за 4 003 360 040 лв., а размерът на частните български вземания към гръц-

---

<sup>68</sup> Г. Даскалов цитира сумата от 2 303 966 060 лв. като приходи, които са постъпили в държавния бюджет от Беломорието за периода 1941–1944 г. вж. Даскалов, Г. Изграждане на българската администрация и политическа система в новоосвободените земи на Западна Тракия и Източна Македония. Военноисторически сборник, кн. 6, 1993, с. 113. Според доклад на външно министерство се отбелязва, че данъчните постъпления в българския бюджет от присъединените от Югославия земи за периода 1941–1944 г. възлизат общо на 3 431 594 847 лв. (АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 186, л. 38.). Като се има предвид, че Вардарско и Поморавието са по-големи по площ от Беломорието и по всеобщото тогава мнение са и стопански госта по-развити, съвсем естествено е приходите от Беломорието да са значително по-малки.

<sup>69</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 299, л. 16

<sup>70</sup> Пак там, а. е. 246, л. 10

<sup>71</sup> Пак там, а. е. 120, л. 10, 12.

ки фирми и физически лица възлиза на 444 555 926 лв., или българската частна собственост, оставена в Беломорието, надхвърля 18 млрд. лв.<sup>72</sup>

След представянето на този тип доказателства българското възражение преминава към следващия вид, изброяващ понесените от България щети и загуби, свързани с участието на страната в крайния разгром на Германия. Освен дадените човешки жертви, изложени са и огромните бюджетни разходи. Оттук следва и другата стъпка, а именно тежкото финансово и стопанско положение на страната, което не позволява изплащането на никакви репарации. Представени са всички параметри на бюджетните дефицити, огромният вътрешен дълг и грастичният спад в производството. Показано е изключително ниското жизнено равнище на българина, което особено е спаднало в периода 1944–1945 г. В навечерието на войната България има един от най-ниските доходи на глава от населението в Европа – средно годишно около 70–80 долара на човек. През 1944 г. той спада на 48 долара, а за 1945 г. на 29 долара<sup>73</sup>. В подкрепа на тезата за крайно мизерното положение, в което се намират българите, е отбелязано, че по официални данни целият национален доход на страната за 1945 г., изчислен в девалвираните вече лева, възлиза на 141,8 млрд., а разчетите на Върховната стопанска камара показват, че само за осигуряването на екзистенц-минимума е необходимо да се създаде национален доход от поне 280 млрд. лв.<sup>74</sup>

След като развива основните юридически и икономически положения в българската теза, Комисарството по изпълнение на Съглашението за примирие започва конкретно да отхвърля гръцките претенции, изложени в 16 отделни приложения. На твърденията за изнесен ж. п. инвентар, електрически инсталации, минно оборудване, кораби, плавателни съдове и пристанищни съоръжения, селскостопански машини и инструменти и др. на обща стойност около 45 млн. долара, българското изложение аргументирано доказва невъзможността материалите и стоките да са били изнесени от българските власти или граждани. Нещо повече, изброени са подобренията, направени след поемането на управлението на тези земи от българската администрация<sup>75</sup>. Показана е например абсурдността на гръцката теза за изнесените кораби, като е отбелязано, че след като е известно, че в периода 1941–1944 г. през Дарданелите и Босфора не са превеждани никакви български кораби, още по-невероятно е те да бъдат транспортирани по суша към черноморските ни пристанища<sup>76</sup>.

Особено преувеличени са обвиненията на гръцката страна за нанесените от българите щети на селското стопанство в Беломорието. Пре-

<sup>72</sup> Пак там, а. е. 246, 9–10.

<sup>73</sup> Пак там, а. е. 88, л. 1

<sup>74</sup> Пак там, а. е. 278, 34–35.

<sup>75</sup> Пак там, а. е. 246, 12–16.

<sup>76</sup> Пак там, л. 23.

гявени са претенции за изнесена земеделска продукция, оценена на колосалната сума от 165 983 521 долара (за сравнение тази сума надхвърля стойността на задълженията ни по външните заеми към 1945 г. – б. м. – Д. В.). Българският отговор е, че е било напълно забранено изнасянето на зърнени храни от областта, дори за изхранването на местното население, в това число и гръцкото, е било внасяно жито от старите प्रदेशа на България. От Беломорието единствено е изнасян тютюн, но след като е бил закупен по цени, действащи за цялата страна. Чрез задълбочен анализ на състоянието на селското стопанство на областта и сравнение на продукциите в последните две години преди българската окупация, е доказано, че отбелязаният спад не е причинен от политиката на българската администрация<sup>77</sup>.

Без съмнение, факт е, че българското изложение относно гръцките претенции, представено първо пред СКК, а по-късно с някои малки допълнения и пред мирната конференция в Париж, е добре структурирано, аргументирано и убедително развива българската теза. Екипът, работил под ръководството на проф. Иван Стефанов, много професионално погнася и анализира богатата статистическа информация, която придава необходимата тежест на доклада.

В международен план отношението към победените страни този път е значително по-благоприятно в сравнение с времето след Първата световна война. Така например още през 1945 г. САЩ и Великобритания отпускат на Италия 100 млн. лири за преодоляване на глада и бунтовете, 100 млн. долара по линията на ленд-лийз, 150 млн. долара кредит по повод пребиваването на американски войски на Апенинския полуостров и 50 млн. долара помощ за децата, майките и бежанците<sup>78</sup>. А конкретно за България благоприятно обстоятелство е, че другата страна, която е засегната от българската окупация – Югославия, не повдига пред съюзниците искания за репарации и по този начин косвено подпомага българската позиция и отслабва гръцката<sup>79</sup>.

Комисарството по изпълнение на Съглашението за примирие започва подробно да събира и проучва данните за действията на българската администрация във Вардарска Македония и Западните покрайнини. Получени са сведения от различните министерства и дирекции за извършените от тях разходи в областта. Налагащият се извод е, че стопанският живот в тези земи не е бил разстроен от българското управление, а нещо повече – възстановени са голяма част от разрушенията и са направени значителни инвестиции и подобрения. По-скоро

---

<sup>77</sup> Пак там, 40–52.

<sup>78</sup> Пак там, а. е. 278, л. 12

<sup>79</sup> Дори в сключената на 15 юни 1946 г. в Белград спогодба между българското и югославското правителство, която разрешава и най-крупните реституционни въпроси, се приема за неуместно да се повдигне темата за нанесени в Югославия от българския окупационен корпус щети и загуби. Пак там, а. е. 629, л. 48

понесените от местното население щети и загуби се дължат на военните действия с Германия, на строгите мерки и разпоредби на германските военни власти, на нападенията на албанските банди, но също и на борбата за надмощие между привържениците на Тито и Дража Михайлович<sup>80</sup>.

И тук отношението на българската държава е към територии, които са присъединени трайно към България, затова и целта на провежданата политика в периода 1941–1944 г. е била да се подпомогне стопанското развитие на областта, да се приобщи инфраструктурно и икономическо към страната и да се формира общ действащ вътрешен пазар. Без да се включват неустановените с точност разходи, размерът на инвестициите, направени в Македония и Западните покрайнини се определя на 9 898 млн. лв.<sup>81</sup>

Няма съмнение, че направените значителни държавни капиталовложения, както и изоставените материали и средства в новите земи, могат да се разглеждат като някакъв вид разходи, косвено породени от външнополитически събития (Втората световна война, присъединяването на България първо към Трестранния пакт, а след това участието ѝ в разгрома на нацистка Германия). Освен това българското правителство очаква тези разходи да бъдат признати и да повлияят при определянето на репарационните задължения.

Честото обсъждане на въпроса за обезщетенията през СКК още преди края на конфликта показва, че и след Втората световна война проблемът за репарациите ще заема важно място в цялостните отношения на балканските страни. Но въпреки поставените от победителите изисквания за представяне на конкретни данни за нанесени щети и разрушения и за подробни и точни отговори на предявените претенции, още преди началото на мирната конференция в Париж става ясно, че го голяма степен за репарационния проблем ще се търси политическо решение в контекста на вече обособяващото се разделение на европейския континент.

### *Финансово-икономическите въпроси пред Парижката мирна конференция и отразяването им в мирния договор*

Веднага след края на военните действия и капитулирането на последния съюзник от Трестранния пакт – Япония, през септември 1945 г., още същия месец водещите сили в Антихитлеристката коалиция започват подготовка за организиране на мирната конференция и за изработване на договорите с победените страни. За целта е сфор-

---

<sup>80</sup> Пак там, а. е. 287, 2–3.

<sup>81</sup> Пак там, л. 15

миран специален орган, наречен Съвет на Министрите на външните работи (СМВНР) на Великобритания, САЩ, Франция и СССР, който провежда първата си сесия в Лондон през септември – октомври 1945 г. До свикването на мирната конференция в Париж през лятото на 1946 г. СМВНР провежда над 50 срещи, като едни от често дебатираните въпроси са за репарациите и за икономическите клаузи на договорите. Два основни фактора определят уточняването на позициите на победителите по тези проблеми. Първият е очертаващото се мнение да не се налагат на бившите сателити на Райха непосилни репарации и другият е нарастващите противоречия между СССР и западните държави. Още в самото начало е възприето принципното становище да не се иска от победените да изплащат в пълен размер обезщетение за нанесените загуби, което е благоприятна основа за бъдещото разглеждане и на българските репарации <sup>82</sup>.

Правителството на ОФ, придържащо се стриктно към съветските нареждания в провеждането на външната и вътрешната си политика, може да разчита напълно на подкрепата на Москва в изготвянето на мирния договор, за което още през есента на 1945 г. са дадени гостатъчно ясни доказателства <sup>83</sup>.

На 29 юли 1946 г. в Париж се открива мирната конференция. Още в началото се проявява новият дух, като за разлика от конференцията през 1919 г., когато на победените страни не се разреши да изложат по време на заседанията своите становища, сега техни представители са официално поканени да вземат участие в разискванията по изработването на мирните договори. На 11 август във френската столица пристига и българската делегация, водена от министър-председателя К. Георгиев. Тя включва още намиращия се вече в Париж В. Коларов, министъра на външните работи Георги Кулишев, министъра на финансите проф. Иван Стефанов, министъра на земеделието и държавните имоти Александър Оббов, министъра на търговията Димитър Нейков и подпредседателя на НС д-р Пенчо Костурков <sup>84</sup>. Те се придружават и от 10 съветници.

На 14 август 1946 г. от името на К. Георгиев, който се чувства неразположен, Г. Кулишев прочита пред конференцията встъпителната българска реч, в която наред с многото въпроси, свързани с бъдещия мир, е засегната и темата за репарациите. Без да се представят подробности и конкретни числа, изложени са принципните положения за справедливо уреждане на репарационния проблем. Отбелязва се участието на България във войната срещу Германия, значителните държавни разходи, извършени в Македония и Беломорието за възстановяването на

---

<sup>82</sup> Пинтев, Ст. България в британската дипломация... с. 147

<sup>83</sup> Николов, Ц. Ролята на СССР за сключване на мирния договор с България – В: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време, С., 1985, с. 284

стопанския живот в тези райони, и накрая се подчертава финансовата и икономическата невъзможност на българската държава да поеме изплащането на каквито и да са репарационни вноски<sup>85</sup>.

Определянето на размера на репарациите, дължими от България, Румъния, Унгария и Финландия, се разглежда на заседания на икономическата комисия на Парижката конференция. В нея са включени представители на 14 държави: СССР, Беларус, Украйна, Чехословакия, Югославия, Австралия, САЩ, Канада, Франция, Великобритания, Гърция, Индия, Нова Зеландия и Южна Африка. За председател на комисията е избран чехословашкият делегат г-р Йозеф Корбел<sup>86</sup>.

На 30 септември българската делегация връчва на председателя на мирната конференция Фук-Дюнар обемисто изложение на българското становище, озаглавено: „Истината върху гръцките претенции за репарации от България“. Текстът, състоящ се от 120 страници голям формат, представя принципните позиции, защитавани от българската страна още от декември 1945 г. пред СКК<sup>87</sup>. В първите заседания на комисията, проведени в началото на октомври, се поставят на обсъждане въпросите за дунавското корабоплаване, възстановяването на имуществените права на съюзниците, използването на някои общи железопътни линии и гражданското въздухоплаване<sup>88</sup>.

Разглеждането на проблема с репарациите протича в едно рекордно по продължителността си заседание на комисията от 17 часа, започнало на 4 октомври и приключило на другия ден<sup>89</sup>. Гръцката делегация поставя отначало искане за определяне сумата на българските репарации на 150 млн. долара, разделени по равно между Гърция и Югославия. Няколко часа по-късно, след предложение на английския представител Гърция да получи 100 млн. долара, а България и Югославия да се разберат по между си, гръцката позиция се променя, като този път се настоява за репарации от 200 млн. долара, от които всяка от двете държави да получи по 100 млн. долара. Българският делегат проф. Ив. Стефанов в стегнато, но добре структурирано и аргументирано изложение оборва гръцките обвинения към България и издигнатите претенции за репарации. Освен това обръща внимание, че не е справедливо от България да се иска толкова голямо обезщетение, при положение че на Италия, водила в продължение на повече от 4 години мащабни бойни действия срещу съюзниците, е определена обща сума на репарации 325 млн. долара, от които за Гърция 100 млн. долара, т. е. колкото се иска и от България, която

---

<sup>84</sup> АМВНР, оп. 1п, а. е. 29, л. 14

<sup>85</sup> Васев, Сл. Кр. Христов, България на мирната конференция в Париж – 1946, С., 1947, с. 55–56.

<sup>86</sup> Васев, Сл., Кр. Христов, Цит. съч., с. 213

<sup>87</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 299, л. 1

<sup>88</sup> Васев, Сл., Кр. Христов, Цит. съч., с. 222–224

<sup>89</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 587, л. 1

не е водила война срещу южната си съседка. Изхождайки от възприетия към Италия принцип Ив. Стефанов отбелязва, че ако той се приложи и към България, би означавало да се определят на страната репарации от порядъка на около 20 млн. долара. Експозето завършва с надеждата, че конференцията ще се съобрази с изказаните от българска страна доводи и ще определи една ограничена сума за репарациите, чието плащане ще бъде отложено и разпределено в няколко години, като е припомнено, че стопанското възстановяване на България не може да се постигне без оказване на външна финансова помощ<sup>90</sup>.

При обсъждането на въпроса важно място заема и изказването на югославския представител в комисията г-р Милан Бартош и направеното от него предложение. Основните тези, от които изхожда югославската позиция, са, че новото българско правителство е наказало строго дейците на миналото фашистко управление, че българският народ доброволно е участвал в окончателния разгром на Германия и че финансовите и стопанските възможности на страната са крайно ограничени<sup>91</sup>. Вследствие на всичко това се заявява, че Югославия е готова да направи големи жертви и приема да се определи за обезщетение само 1% от размера на нанесените щети, т. е. от разрушения за 1,5 млрд. долара България да изплати на Югославия 15 млн. долара. Предложението е общата сума на българските репарации да се определи на 25 млн. долара, от които за Гърция 10 млн. долара<sup>92</sup>. Макар принципно да е в подкрепа на българските интереси, като споменава за нанесени огромни разрушения във Вардарска Македония и Западните покрайнини, изказването на югославския делегат на практика отслабва защитаваната от българските представители теза и косвено се солидаризира с гръцкото становище за опустошителните действия на българската армия и администрацията. Обяснението, че това е било в резултат на политиката на бившите български фашистски правителства, не спомага за отхвърлянето на главните гръцки обвинения. Ето защо българската страна незабавно реагира, като заявява, че е признателна на югославската делегация, но е длъжна да отбележи, че твърдението за причинени от българските войски и администрацията щети в Югославия не отговаря на действителното положение, че направените оценки на загубите са твърде произволни<sup>93</sup>.

След няколко часа дебати британският делегат предлага България да заплати общо репарации на стойност 125 млн. долара, платими в срок от 8 години. Югославският представител настоява на своето предложение за 25 млн. долара в срок от 10 години. При това положение делегацията на САЩ заявява, че сумата на репарациите, която България мо-

<sup>90</sup> Пак там, л. 2–13

<sup>91</sup> Пак там, а. е. 586, л. 6

<sup>92</sup> Васев, Сл., Кр. Христов, Цит. съч., с. 226

<sup>93</sup> АМВнР, ПМК, а. е. 586, л. 6–7

же да понесе, без да представлява сериозно бреме за държавните ѝ финанси, е 100 млн. долара<sup>94</sup>. Към 11 часа сутринта на 5 октомври, когато умората вече е обхванала всички участници в заседанието, в комисията пристига председателят на конференцията Фул-Дюпар, който препоръчва да се премине към гласуване на направените предложения<sup>95</sup>. С 9 гласа „за“ и 5 „против“ (на страните от съветския лагер) е прието британското предложение за 125 млн. долара и 8 години срок за изплащане<sup>96</sup>.

И след прекратяване работата на икономическата комисия българската делегация продължава усилията си да промени взетото от нея решение. Още на 10 октомври Г. Кулишев иска среща с Едуард Кардел и Вячеслав Молотов с настояването на пленарните заседания на конференцията или на бъдещата среща на Съвета на четиримата да се предприемат стъпки за значително намаляване на българските репарации. Същия ден българският външен министър получава уверението от американски дипломатически представители, че те също намират сумата за прекалена и обещават, че ще съдействат за намаляването ѝ<sup>97</sup>.

На заключителните заседания на конференцията се проявяват острието разногласия между представителите на големите държави в Антихитлеристката коалиция почти по всички точки на мирните договори. По въпроса за българските репарации продължават да се водят спорове и до закриването на конференцията на 15 октомври 1946 г., поради което окончателно решение за вписването им в мирния договор не е прието. Въпросът е оставен да се разгледа на сесията на СМВНР в Ню Йорк, чието начало е насрочено за 4 ноември.

На заседанието от 11 ноември отново се поставя за обсъждане размерът на българските репарации. Американският държавен секретар Бърнс предлага намаляване на сумата от 125 млн. долара на 78,5 млн., като Гърция получи уговорените в икономическата комисия 62,5 млн. долара, а редуцирането на общата сума да се постигне за сметка на частта за Югославия, която сега се предлага да е 12 млн. долара. Предложението се позовава на факта, че самата югославска делегация на конференцията е поискала по-малки по размер репарации. В. Молотов изказва становището за невъзможността България да плаща големи суми и предлага общо репарациите ѝ да се определят на 30 млн. долара. Проявилите се съществени различия в позициите са причина отново да не се стигне до съгласие по въпроса<sup>98</sup>.

Готовността на американската страна да отстъпи значително при определянето на българските репарации в един момент е блокирана от твърдото настояване на съветския външен министър за увеличава-

<sup>94</sup> Пак там, а. е. 587, л. 10

<sup>95</sup> Васев, Сл., Кр. Христов, Цит. съч., с. 228–229

<sup>96</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 587, л. 1

<sup>97</sup> Пак там, л. 103

<sup>98</sup> Васев, Сл., Кр. Христов, Цит. съч., с. 315–316.

не репарациите на Италия в степен много над определената на конференцията сума. В отговор на това Бърнс заявява, че отново се връщат на искането за 100 млн. долара репарации от България. Така решаването на проблема с българските репарации се обвързва с цяла серия от взаимни компромиси по различни спорни въпроси, като италианските репарации, статутът на гр. Триест и т. н. В крайна сметка Бърнс предлага да се спрат на сумата 70 млн. долара, от тях 25 млн. за Югославия и 45 млн. долара за Гърция, вариант, който се възприема да влезе в мирния договор <sup>99</sup>.

Като цяло се налага изводът, че при обсъждането на българските репарации, както преди, така и по време и след мирната конференция, от Великите сили единствено Великобритания заема по-твърда и неблагоприятна за България позиция. Ако за Съветския съюз е напълно разбираемо да защитава икономическите интереси на вече оформящия се сателит, то за САЩ като че ли по-отстъпчивото отношение е прогиктувано от действителното съобразяване с ограничените финансови възможности на България. Още повече че отстъпките се правят в момент, когато политическите контакти между САЩ и България вече са доста обтегнати.

Мирният договор с България, както и с останалите бивши съюзници на Германия, е подписан на 10 февруари 1947 г. в Париж. Най-важното за България е, че е прието границите на страната да останат такива, каквито са на 1 януари 1941 г., т. е. не настъпват териториални промени по границата с Гърция, а същевременно се признава присъединяването на Южна Добруджа от 7 септември 1940 г.

Темата за репарациите и реституциите е включена в част V на договора, която съдържа общо два члена: чл. 21 и чл. 22. По първия се определя размерът на репарациите, които България трябва да изплати – 45 млн. долара на Гърция и 25 млн. долара на Югославия. Обслужването трябва да се извършва не във валута, а в стоки по международни пазарни цени от 1938 г., като се приема корекция от повишение с 15% за индустриалните произведения, а за останалите с 10%. Срокът на погасяване на дълга е 8 години от момента на влизането на договора в сила. Предвидено е да бъдат подписани двустранни споразумения с Гърция и Югославия, в които да се уточнят количеството и категориите на стоките. Следващият член задължава българското правителство в най-кратък срок да върне изнесеното насила или по принуда от териториите на Обединените народи имущество. Исканията към българската власт трябва да бъдат предявени до шест месеца от влизането в сила на договора <sup>100</sup>.

---

<sup>99</sup> Пинтев, Ст. България в британската дипломация... с. 152–154.

<sup>100</sup> Държавен вестник бр. 201 от 30 август 1947 г., с. 8

За разлика от Ньойския договор, сега проблемът с репарациите е галеч по-поносим. На първо място, общата сума е около 10 пъти по-малка от тази след Първата световна война. Скоро тежестта ѝ допълнително е облекчена с официалния отказ на Белград да получи репарации от България. Това намерение на югославската страна става известно още през лятото на 1946 г. на мирната конференция в Париж<sup>101</sup>. Окончателно проблемът е разрешен на конференцията между Югославия и България, проведена в Блед от 30 юли до 1 август 1947 г. В подписания протокол е оповестено, че без да поставя никакви условия, югославското правителство се отказва напълно от българските репарации<sup>102</sup>. Освен по-малкия размер на репарационния дълг, другата важна отлика от времето след Първата световна война е, че се предвижда обслужването да се осъществява чрез стоки, а не в пари, което не превръща репарационните задълженията в толкова опасни за финансовата стабилност на гържавата, а оттам и за цялата българска икономика. Единственото положително в Ньойския договор по тази материя е, че там се дава възможност при определени случаи българското правителство да изисква преразглеждане на репарационните задължения (чл. 122), докато в Парижкия договор проблемът се разглежда като окончателно уреден и неподлежащ на ревизия.

Новото и гонякъде парадоксалното е, че по-сериозните финансови тежести, които страната понася от мирния договор от 1947 г., не са заложили в раздела за репарациите, а в стопанските клаузи, включени в част VI. Те обхващат членовете от 23 до 33. В тях по различни начини България е принудена да се откаже от претенции за многократно по-големи суми от тези, които са ѝ наложени като репарации. И при това, за разлика от репарациите, тези проблеми дори не са поставени на обсъждане на мирната конференция.

Ако все пак чл. 23, който изисква българското правителство да възстанови правото на собственост на всички погоници на Обединените нации и да ги обезщети за понесените щети на собствеността им вследствие на военните действия, отразява нормално условие на победителите в един мирен договор, то другите разпоредби, регламентиращи въпроси с много сериозни последици за стопанското развитие на страната<sup>103</sup>.

Следващият член се отнася до преминаването в съветско владение на всички германски активи в България и макар това решение на Великите сили да е взето госта преди свикването на Парижката конференция, с него не само се засягат значителни по размер собствениности и капитали, но бележи края на едни дълго съществували интензивни външноико-

---

<sup>101</sup> Пинтев, Ст. България в британската дипломация... с. 152

<sup>102</sup> АМВНР, оп. 1п, а. е. 604, л. 123

<sup>103</sup> Държавен вестник бр. 201 от 30 август 1947 г., с. 10.

номически контакти на българското стопанство<sup>104</sup>. Освен това СССР претендира да получи германските имуществата само като чисти активи, без да признава задълженията им, които те имат към българските държавни и частни фирми<sup>105</sup>. Нещо повече, новите собственици настояват да се обслужват българските ангажименти към германските предприятия. Към лятото на 1946 г. те са оценени на над 1 млрд. лв., от които над 400 млн. лв. са задълженията на държавните и автономните български учреждения<sup>106</sup>. Така, без да се отчита образувалата се взаимна задължениелост между предприятията през военните години, на практика неоснователно е признат единствено българският дълг, което сериозно уврежда интересите на българската икономика.

Най-неблагоприятен за българските финанси е чл. 26, чийто параграф 4 задължава България и българските погоници да се откажат от всички претенции спрямо Германия и германските погоници, формирани се в периода на войната – от 1 септември 1939 до 8 май 1945 г.<sup>107</sup> Този отказ основно се отнася до натрупалия се значителен германски дълг по двустранния клиринг. По данни на БНБ общата сума на германския дълг към България през лятото на 1946 г. възлиза на 38,6 млрд. лева (само по клиринга са над 26 млрд. лв.), от които към частни български лица – 2,03 млрд. лв.<sup>108</sup> Според изчисленията на видния български икономист Асен Чакалов стойността на дълга е равна приблизително на 337 млн. зл. фр.

Имайки предвид голямото финансово значение на вземанията от Германия, още преди свикването на мирната конференция българското правителство прави опити да получи подкрепа за претенциите си към Германия, като отбелязва, че това е търговски дълг и не следва да бъде уреждан чрез мирния договор<sup>109</sup>. Перспективите за удовлетворяване на българските искания са нищожни, тъй като принципът за ликвидиране на задълженията, възникнали по време на войната между Германия и бившите ѝ съюзници, е възприет още след Първата световна война през 1919 г. и сега няма никакви основания той да бъде отменен. Основната цел на победителите е по този начин да се даде предимство на репарационните задължения, които победените страни да обслужват, а не да покриват дългове помежду си, които биха отслабили общата им платежоспособност. Към тази позиция се добавя и нееднократно заявеното

---

<sup>104</sup> Никова, Г. Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидирането на германското технологично влияние в България – ИПР, 1999, N: 3–4, 70–112

<sup>105</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 31, л. 6

<sup>106</sup> Никова, Г. Ликвидирането на германската собственост..., с. 233, Е. Калинова, Победителите винаги имат право... с. 208

<sup>107</sup> Държавен вестник бр. 201 от 30 август 1947 г., с. 14

<sup>108</sup> АМВНР, ПМК, оп. 1, а. е. 31, л. 6

<sup>109</sup> Калинова, Евз. Победителите винаги имат право... с. 215–216

намерение на САЩ Германия да не се обременява с много големи финансови ангажименти, които биха блокирали възможностите ѝ да се възстанови. Вероятно по тези причини и Комисарството по изпълнение на Съглашението за примирие, а по-късно и българската делегация на мирната конференция преценяват нищожните шансове за успех и затова не поставят проблема за германския дълг с необходимата категоричност и настоятелност, а го включват като част от общото изложение за понесените от България през войната щети, чиято крайната цел е да издейства по-благоприятно третиране на страната и определяне на по-малък размер на репарациите <sup>110</sup>.

Следващият чл. 27 се отнася до задължението България да погнови обслужването на плащанията по главницата и лихвите на външните си заеми, остатъкът от които по изчисления на БНБ към края на 1945 г. възлиза на 444 713 541 зл. фр. <sup>111</sup>

Чл. 27 задължава българската държава и поганиците ѝ да се откажат в бъдеще да повдигат рекламации към Съюзените и Сдружените сили за нанесени загуби и щети, причинени от военните действия, от присъствието и операциите на техни войски на българска територия и т. н. <sup>112</sup> Това условие се отнася освен за разрушенията от бомбардировките, което е разбираемо с оглед на това, че са нанесени във време, когато страната е в състояние на война с Великобритания и САЩ, но и за огромните разходи, направени по издръжката на съветските войски след подписването на примирието и иззетите от тях големи количества материали и предмети от държавните и частните предприятия, както и от цялото население. Всичко това е заложено в текста на договора, при положение че според Съглашението за примирие от 28 октомври 1944 г. България не се предвижда да бъде третирана като окупирана страна.

Парижкият мирен договор като цяло не натоварва страната със значителни финансови плащания в бъдеще, което без съмнение открива възможност за успешно икономическо възстановяване на България. Неблагоприятните решения на договора са, че лишава българската държава и граждани от правото им да повдигат справедливи искания за обезщетяване поне на част от извършените огромни разходи към чужбина.

### *Равносметката*

Трудно е да се представи точна оценка на понесените от българската държава финансови тежести вследствие на войната за целия период – от 1 септември 1939 г. до 8 май 1945 г. Това се дължи, от една

---

<sup>110</sup> АМВнР, ПМК, оп. 1, а. е. 34, л. 49

<sup>111</sup> Пак там, ПМК, оп. 1, а. е. 86, л. 5

<sup>112</sup> Държавен вестник бр. 201 от 30 август от 1947 г., с. 14

страна, на честите разминавания в цифрите, представяни от различните български институции (БНБ, Комисарство по изпълнение на Съглашението за примирие, министерства и др.), от друга страна, от постоянно девалвиращия лев, за чиято реална стойност по отношение на долара или зл. франк също се изказват най-различни становища на български икономисти и политици. Не могат с точност да се определят и косвените загуби и да се очертае конкретното им отражение в бъдещите стопански процеси. Погобно на Първата световна война, и сега е възможно да се говори единствено за приблизителни размери на понесените от гържавата и гражданите финансови щети.

Извършените финансови разходи и загуби, погредени в хронологичен ред, включват: германските задължения към българската гържава и граждани, от които мирният договор ни задължава да се откажем – 38,5 млрд. лв.; изоставените материали и предмети и извършените инвестиции от бюджета, българските банки и частни фирми и лица в новопристъединените земи, които не се възвръщат в българската икономика – 28 млрд. лв.; разходите по издръжката на българските войски до септември 1944 г., отделени от гържавните бюджети и военните кредити – 84 млрд. лв.<sup>113</sup>; разрушенията от бомбардировките над София и други български градове – над 50 млрд. лв.<sup>114</sup>; разходите по участието на българската армия в заключителната фаза на войната – 133 млрд. лв.; предадените суровини, материали и финансови средства по изпълнение на Съглашението за примирие (издръжка на съюзното командване и съветските войски) – 39 млрд. лв. Така най-грубо пресметнато, размерът на извършените разходи, свързани с войната, възлиза на около 372,5 млрд. лв. Определянето на равностойността на тази сума в долари е твърде условно поради факта, че левът през 1940 г. е значително по-силен от този през 1946 г., и все пак, ако се приеме един среден курс на щатската валута за периода приблизително на около 450 лв. за 1 долар, тогава се получава числото над 825 млн. долара или около 2,7 млрд. зл. фр.

Макар изчислението да не претендира за абсолютна точност, очевидно е, че става дума за огромни финансови тежести, поети от гържавния бюджет, банките и цялото българско общество, които се отразяват изключително неблагоприятно на по-нататъшното стопанско развитие на България. Изпълнението на подобни колосални плащания показва, че през Втората световна война и годините непосредствено след нейния край го голяма степен са разхитени натрупаните през втората половина на 30-те години резерви и е изчерпан общият положителен ефект на стопанския подем от предходния период.

---

<sup>113</sup> Сумата е изчислена по данните, представени в: Петров, Л. Военната икономика на България 1919–1945, С., 1999, с. 91–96

<sup>114</sup> АМВнР, ПМК, а. е. 299, л. 43

Предприетите от отечественофронтовската власт извънредни данъчни закони, насочени към почти всички форми на частния капитал в България, не само че не могат да внесат ред и баланс в бюджета, но тласкат индустрията и търговията към дълбока криза. Масово предприятията работят на загуба и допълнително подграват и без друго нестабилното положение на банковия кредит в страната <sup>115</sup>.

За да избегнат очертаващия се срив на държавните финанси, предизвикан от огромните разходи, властите прибегват до предприемането на грастични мерки, които нито един режим досега в България не се е решавал да пробведе. Идеята е рязко да се ограничи размерът на банкнотното обращение, като по този начин се овладее инфлационната спирала и се създадат условия за облекчаване на вътрешния държавен дълг. Всичко това трябва да се осъществи обаче изцяло за сметка на левобитните ресурси на населението.

След като е погнисан мирният договор, правителството вече се чувства с развързани ръце, за да започне провеждането на радикалната си парична политика. При спазването на пълна тайна се подготвя обмяна на банкнотите в обращение, като не се прибегва към деноминацията, т. е. стойността на парите се запазва, а само се изземват старите купюри. От 10 до 16 март 1947 г. са изтеглени от обращение банкнотите от всички емисии от 200, 250, 500, 1 000 и 5 000 лева и всички 3%-ни държавни съкровищни бонове. Условията, при които се извършва обмяната са изключително тежки за гражданите. От представените стари банкноти и съкровищни бонове са обменени само по 2 000 лева на човек (това е нищожно малка сума – не повече от 4 долара – б. м. Д. В.), а останалите пари минават на блокиран влог на обменителя <sup>116</sup>. След което блокираните влогове се облагат по специално приетия за случая Закон за данък върху имуществата. Въведените по него данъчни ставки предвиждат на практика изземване от държавата на значителна част от парите на населението. Сумите до 15 000 лв. са необлагаеми, а над този размер данъчните проценти бързо започват да нарастват. Така например влоговете над 200 000 лева (около 400 долара) се облагат с 25% данък, а над 2 млн. – със 70% <sup>117</sup>.

Резултатите от финансовата операция са, че насилствено са събрани в банките голяма част от паричните наличности на населението, извадени са от употреба съкровищните бонове, които преди това поради значителния си обем са използвани като платежно средство, и силно е ограничена банкнотната маса, намираща се в обращение. За мащабите на извършеното ликвидиране на паричните ресурси на обществото говорят официалните данни на БНБ. Преди обмяната в обращение и в

<sup>115</sup> Луджев, Д. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век. С., 2005, с. 200–201.

<sup>116</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 11, л. 14

<sup>117</sup> Държавен вестник от 8 април 1947 г. бр. 80, с. 4

банкови сметки е имало 39 млрд. лева в банкноти и 31 млрд. лева в 3%-ни съкровищни бонове. От общо 70 млрд. лв. от населението и държавните и частните предприятия са иззети 69 млрд. лв. След обмяната цялото парично обращение е сведено до 21 млрд. лв., включващо само новите банкноти. Тежестите на обмяната са поети главно от обикновените граждани, като само от тях са събрани принудително над 49,5 млрд. лв.<sup>118</sup> Главният ефект от правителствената политика е създаване на условия за стабилизиране на финансите с цената на жестоко ликвидиране на спестяванията на населението и рязко свиване на покупателната му способност.

\* \* \*

Външните финансови задължения, обслужвани от края на Втората световна война до подписването на Парижкия мирен договор, както и изнасянето от страната на значително количество стоки, материали и суровини, имат сериозни и трайни икономически и политически последици за по-нататъшното развитие на българското общество<sup>119</sup>. Изчерпването на ресурсите на българската икономика, декапитализирането на банковата система правят страната изключително зависима от външните икономически фактори. Собствените стопански сили не само не са достатъчни за възстановяването на икономиката, но дори трудно могат да осигурят оцеляването на населението. Тежкото състояние на държавните финанси и на националното стопанство подготвят условията за бързо налагане на съветското икономическо и политическо влияние в страната. Чувствителното обедняване на населението вследствие на девалвацията на лева, паричната обмяна, огромните данъци, както и острата липса на продукти за масово потребление, на дело унищожават възможностите за развитие на частната инициатива в производството и търговията много преди официално да се предприеме правителствената политика по национализацията.

---

<sup>118</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 3, а. е. 11, л. 15

<sup>119</sup> Веселин Ангелов, който изследва този период, стига също до извода, че съветската окупация подчинява не само политически, но и икономически България на СССР. Вж. Ангелов, В. Цит. съч. с. 139.

## ***II. Външният дълг в периода на изграждане на сталинския стопански модел (1947–1953 г.)***

### *Проблемът за външния дълг в условията на силно ограничените икономически отношения на България със западните страни*

Късното подписване на мирните договори с бившите сателити на Германия (близо 2 години след края на военните действия) забавя значително нормализирането на международната търговия и възстановяването на финансовите и стопанските връзки между европейските държави. Но най-важното е, че започналото политическо разделение на Европа е така напреднало, че вече е невъзможно връщането към старото икономическо единство на континента. Особено болезнено преобразуването се чувства в страните от Източна Европа, намиращи се в изграждащата се съветска зона на влияние, когото трябва в много кратък срок радикално да пренасочат външнотърговските и икономическите си контакти.

Общ проблем за преодоляването на следвоенната разруха в европейските страни е липсата на капитали, които да съживят производството, търговията и потреблението. И в България финансовото изтощаване, предизвикано от разходите, свързани с войната, е пълно, а стопените резерви от конвертируема валута правят невъзможен не само вноса на най-необходимите стоки от чужбина, но дори и поддържането на българските дипломатически служби. Още в края на 1945 г. БНБ алармира, че недостигът на чужди девизи може да се преодолее само ако се освободят блокираните от съюзниците български авоари. Настоява се българският представител във Вашингтон ген. Вл. Стойчев да направи съответните постъпки пред Държавния департамент на САЩ. Отговорът е, че авоарите ще останат блокирани докато не се постигне споразумение между двете правителства за удовлетворяване на евентуални претенции на американски граждани, чиято собственост в България е пострадала по време на войната. Предложението на ген. Стойчев е да се потърси разбирателство, тъй като поставените искания вероятно ще бъдат минимални<sup>1</sup>.

С оглед на съществуващите политически обстоятелства през 1946 г. правителството насочва усилията си за осигуряване на спешни

---

<sup>1</sup> АМВнР, оп. 1н, а. е. 62, 1–12.

финансови постъпления в стабилна валута към запазилата неутралитет по време на конфликта Швейцария. БНБ от името на изпълнителната власт договаря с швейцарски банки кредит от 7 млн. шв. фр., който е оформен в Спогодбата от 4 декември 1946 г. за стокообмен и финансови плащания. Предвижда се кредитът да се разпредели в три сметки в Швейцарската национална банка на името на БНБ. Първата, която ще включва 70% от произведението, ще се използва за закупуване на стоки от швейцарски произход, предназначени за внос в България, втората, от 20%, ще се използва за българските финансови плащания в Швейцария и накрая 10% се оставят на разположение на БНБ. Кредитът трябва да бъде погасен до 31 декември 1949 г.<sup>2</sup>

Условията по кредита не са особено изгодни, от една страна, защото сметките, на които се превеждат сумите на БНБ, са безлихвени, т. е., докато банката трябва да обслужва лихвата по кредита, нейните вложения не се олихвяват, и от друга страна, твърде малък е дялът (само 10%) на произведението, което може да ползва в свободна валута. Въпреки това, като се има предвид стопанското и политическото положение, в което се намира България, договореността може да се приема като някаква възможност за външно финансиране.

Изключително важен момент в стопанското и финансовото развитие на следвоенна Европа представлява речта на гържавния секретар на САЩ Джордж Маршал от 5 юни 1947 г., произнесена в Харвардския университет. В нея се лансира идеята за масирана и дългосрочна финансова американска помощ за европейските гържави. Преосмислени са поуките от икономическата реконструкция от времето след Първата световна война и е оценена водещата роля на САЩ във възстановителните процеси<sup>3</sup>. За администрацията във Вашингтон е очевидно, че не е в интерес на най-силната в икономическо и финансово отношение гържава да допусне срутването на една съществена част от световната икономика и търговия, каквато представлява Европа. Освен това разорена и бедстваща Европа би станала лесна жертва на комунистическата пропаганда и на съветското политическо настъпление.

Главното условие за получаване на американската финансова помощ е правителствата да представят своите проекти за икономическо възстановяване и да отчетат точно как се реализират и в кои сектори се влагат отпуснатите средства. Но освен икономическите се поставят и някои политически изисквания. Отбелязано е, че няма да се подкрепят режими, които насилствено се опитват да останат за постоянно на власт или възпрепятстват свободното възстановяване и развитие на други гържави. По този начин е изразено категорично неодобрение към водената от Москва политика на пълно подчинение на

---

<sup>2</sup> Пак там, оп. 2п, а. е. 436, л. 14–16.

<sup>3</sup> Berstein, S., P. Milza, Histoire du vingtieme siecle 1939–1953. La guerre et la reconstruction, Paris, 1987, 161–163.

страните от Източна Европа. Съветската дипломация се противопоставя остро на „плана Маршал“, тъй като не желае финансовата помощ да попречи на започналото изграждане на тоталитарна система от сталинистки тип в източноевропейските държави и обвързването на техните икономики със съветската. Външният министър В. Молотов се обявява за финансова подкрепа погодна на схемата ленд-лийз.

За прилагане в действие на американското предложение френското и британското правителство решават да се проведе международна конференция с участието на европейските държави, заинтересовани от външната финансова помощ, на която да се изработи обща програма за следвоенно възстановяване. Още на 1 юли 1947 г. излиза официалната съветска позиция, която е категорично против предвидената международна среща. Декларацията е ясен сигнал за сателитните комунистически правителства какви станoviща трябва да заемат по въпроса. Четири дни след като е поканена официално, на 8 юли, българската страна отказва да участва в конференцията, заявявайки, че е започнала свой икономически план за възстановяване<sup>4</sup>. Въпреки че почти всички некомунистическите партии в държавите с народна демокрация се обявяват за включване в системата за външна финансова помощ, източноевропейските правителства с изключение на чехословашкото също отхвърлят предложението. По-късно и Прага след обещанието за материална подкрепа от СССР е принудена да откаже поканата<sup>5</sup>. С изключването на страните от съветската зона на влияние от „Плана Маршал“ се създават условия и за стопанското разделение на Европа и изолирането на източната ѝ част от активните процеси в световната пазарна икономика. Спускането на Желязната завеса и бързото ограничаване на стопанските и финансовите контакти между държавите от двете ѝ страни променят радикално отношенията, отнасящи се до обслужването на външните задължения и бъдещото международно кредитиране на източноевропейските икономики, в това число и българската.

Сключването на мирния договор развързва окончателно ръцете на отечественофронтовското правителство да предприеме радикални стъпки към изграждане на политическата и икономическата основа на тоталитарната социалистическа система от съветски тип. След разгрома на политическата опозиция чрез серия от монтирани съдебни процеси и със сливането на повечето от останалите партии в казионната организация Отечествения фронт, се установява на практика еднопартийна политическа система. Следващата стъпка е унищожаване на частната собственост в производството, търговията и кредита. При спазване на строга секретност на 23 декември 1947 г. започва национализацията на индустриалните и минните предприятия, банките, застра-

---

<sup>4</sup> АМВнР, оп. 1а п. а. е. 713, л. 49

<sup>5</sup> Никова, Г. Разделянето на европейското стопанство и България – В: Ист. пр. 2000, кн. (5–6), 134–135.

хователните гружества и другите крупни финансови институции. Национализацията засяга и повечето чуждестранни предприятия (изключение правят германските, които след 9 септември стават съветска собственост). Без да се иска мнението на собствениците, в закона се предвижда национализираната собственост да бъде обезщетена посредством държавни лихвоносни облигации, но по-късно това не е направено<sup>6</sup>. Обезщетяването на одържавените външни капитали също не получава бързо разрешение и скоро се превръща в основен проблем във външноикономическите отношения на страната с развитите западни страни. Той се разглежда от западните правителства като част от външните задължения на България. По официални данни на българската статистика стойността на национализираната чужда собственост в страната възлиза на 1 914 млн. лв. (без германските активи)<sup>7</sup>.

Въпреки че още от края на войната и през следващите две-три години българската външна търговия напълно се преориентира към страните от съветската зона, с които към края на 1946 г. се осъществява близо 80% от целия стокообмен на България<sup>8</sup>, налага се да се подновят и търговските контакти със западните държави. Приетият план за възстановяване на народното стопанство изисква внос на важни стоки, освен това уреждането на възникналите проблеми се определя и от необходимостта да се вдигне секвестъра над българските авоари и собственост, намиращи се в съюзническите държави.

От самото начало на преговорите за сключване на търговски спогодби става ясно, че един от най-сериозните спорни въпроси ще бъде този за обслужването на българския външен дълг, още повече че това е задължение на България, произтичащо от разпоредбите на Парижкия мирен договор. Този постоянен елемент в икономическите отношения на страната си проличава при първите разговори, започнати с френското правителство в Париж непосредствено след сключването на мира. Френската страна повдига темата за обслужването от българското правителство на приполагащата му се част от Отоманския дълг. Във връзка с официално запитване на 18 февруари 1947 г. финансовият министър Ив. Стефанов уточнява позицията, която трябва да отстоява българската делегация, а именно да настоява за абсолютно отграничаване на темите. Задълженията по Отоманския дълг са отделен проблем, те трябва да бъдат обект на преговори с Управителния съвет на дълга и нямат нищо общо с търговските отношения на България и Франция<sup>9</sup>. Това е становище, което и по-нататък, в следващите преговори с държавите кредиторки, българското правителство ще се опитва да отстоява, т. е. да изключва въпросите за старите и новите задължения

<sup>6</sup> Калинова, Евг., И. Баева, Българските преходи 1944–1999, С., 2000 г., с. 44.

<sup>7</sup> АМВнР, оп. 1н, а. е. 720, л. 1

<sup>8</sup> Калинова, Евг., И. Баева, цит. съч., с. 45.

<sup>9</sup> АМВнР, оп. 1н, а. е. 319, л. 6

(произтичащи от национализацията) от преговорите за подписание на спогодби за стокообмен. Обратно, западните правителства ще използват търговските договори, за да окажат натиск българските власти да поемат ангажимент за обслужване на дълга. В създалата се международна политическа обстановка и дълбокото икономическо разделение между Източна и Западна Европа единственият начин на кредиторите да осигурят вземанията си е като настояват пред своите правителства да разгледат въпроса по време на двустранните търговски преговори.

Въпреки усилията на управляващите в София да отлагат проблема със задълженията, натискът на западните държави по въпроса се засилва и става изключително трудно да се постигнат каквито и да било икономически споразумения. На преговорите и с Франция, и с Швейцария, и с Холандия, както и с други държави, се договарят временни спогодби от по една година с условието те да се преразгледат и продължат след уреждането на финансовите задължения на България към тези страни. Подобно е положението и с другите източноевропейски държави, имащи значителен дълг към западни банки.

През есента на 1948 г. българското правителство приема да започнат преговори с комитетите на носителите на ценни книжа за уточняване на плащанията по старите заеми. Българската делегация включва управителя на БНБ Цоньо Цончев и директора на държавните дългове д-р Тодор Калинов. Портърите са представени от Фр. Ван Роа (Белгия), П. Готие и Л. Мартен (Франция), С. И. Н. Уайт и Г. Пийк (Великобритания), Ж. де Грааф (Холандия) и Й. Росл (Швейцария). На 7 декември 1948 г. в Париж е подписана спогодба, отнасяща се до трансфера на сумите по дълга за периода 1 януари 1949 – 31 декември 1949 г. Превръща се текущите лихви за определен едногодишен срок да се заплащат в швейцарски франкове, като лихвеният процент за заемите от 1892, 1896 и 1909 е 1,75% (при средна лихва за тези заеми около 5%), за заемите от 1902, 1904 и 1907 е 2,2% (при средна лихва 4,75%, но гарантирани с приходи от бюджета), а за заемите от 1926 и 1928 е 2,8% (при средна лихва 7,25%). И по това споразумение плащанията по погашенията остават преустановени. За неизплатените лихви на излезлите в падеж купони по време на войната от 15 май 1940 до 31 декември 1948 г. се определя трансферът да стане на основа 1,5% за заемите до 1914 г. и 2% за заемите от 1926 и 1928 г. Спогодбата задължава българското правителство да включи сумата по плащанията на лихвите в държавния бюджет за 1949 г. в лева по официалния курс на БНБ към чуждестранната валута. Изплащането на текущите през 1949 г. лихви и на ариеретата трябва да се извърши в чужди девизи, като БНБ е длъжна да ги постави в служба по външните заеми в търговските и платежните спогодби, които са сключени или ще бъдат сключени между България и заинтересованите държави. В тези спогодби българското правителство трябва да отдели най-малко 20% от приходите по реализирания български износ за нуждите на дълговия

трансфер. В случай че износът не е достатъчен за извършването на плащанията, правителството се ангажира да осъществи гопълнителен износ на български стоки в съответната страна. Същите условия са определени и за заема на БНБ от 1909 г. и на Софийската община от 1910 г., които са гарантирани от държавата <sup>10</sup>.

Спозогбата от 7 декември 1948 г. официално прекратява дейността на Делегатството на носителите на облигации по външните заеми от 1902 г., като функциите да следи изпълнението на поетите задължения се предават на специално учреждение към БНБ. Централната банка от своя страна се задължава редовно да информира Банк дьо Пари е де Пеу–Ба (БППБ), както и комитетите на носителите за състоянието на провизиите по плащанията и девизното положение на банката. Правителството освен това трябва да впише в българския външен дълг и частта на страната в Отоманския дълг, която ще бъде уточнена при крайното уреждане на българските задължения. В текста на документа е записано, че преговорите за сключване на следващата спозогба ще започнат в Париж не по-късно от 1 ноември 1949 г. <sup>11</sup>

В същия ден, както се практикува от времето преди войната, спозогбата е придружена и с размяната на официални писма между българското правителство и Гражданското дружество на носителите на 6,5% ни облигации на българската държава от 1923 г. (заема Ено). Българската страна се ангажира да изплати на Гражданското дружество лихвените купони за 1949 г. по 16,25 френски франка, т. е. по номиналната им стойност, а купоните с изтекли падежи – по 6,5 фр. фр. <sup>12</sup>

Постигнатото споразумение с портърите обаче не създава очакваните условия за активизиране на икономическите отношения на България със западните държави. Макар и сравнително облекчени, изискванията по плащанията се оказват трудно изпълними за българските финанси. Основните проблеми са предизвикани най-вече от ограничените възможности на страната да осъществи по-значим износ на стоки за западните пазари.

Неблагоприятният ефект в международните търговски контакти Изток – Запад, освен от обтягането на политическите отношения в набиращата сила Студена война и започналото тотално противопоставяне на двете световни системи, се засилва и от ликвидирането на западните инвестиции в страните с народна демокрация. Прекъсват се не само изградени отдавна партньорски схеми, но се унищожават и съществуващите практики на осигуряване на търговски кредит, без който много би се затруднила външно-износната дейност на всяка държава. Една от сериозните причини, която се отчита от българското външно министерство, да не може да се осъществи внос на стоки от западните

---

<sup>10</sup> АМВнР, оп. 1н, а. е. 458, 1–3.

<sup>11</sup> Пак там, 4–5.

<sup>12</sup> Пак там, 10–11.

гържави в най-подходящия момент, когато например и цените им са най-изгодни, е липсата на открити акредитиви от чуждестранните банки, както и на постоянни кредитни линии. Така страната е принудена да договаря закупуване на търсените от нея продукти едва след като е реализирала някакви постъпления от износа си и по този начин не може да използва благоприятните възможности, които предоставят непрекъснатите промени в развитието на международната пазарна конюнктура.

Тясното обвързване на България със СССР и страните от социалистическия лагер, рязко увеличеният износ към тях значително ограничават количеството и номенклатурата на предназначения за западните пазари български стоки. В преговорите става ясно, че в повечето случаи западните правителства желаят увеличаване на определени български артикули (зърнени храни, животинска продукция, тютюн и др.), но капацитетът на българското производство не позволява поемането на по-големи поръчки, въпреки грастичното свиване на вътрешния пазар и консумацията в България през първите следвоенни години. Дори напротив, в отчетите на българските търговски представители се обръща внимание, че страната не покрива и договорения във временните търговски конвенции обем на износ<sup>13</sup>. Алармира се, че периодичното неизпълнение на поети ангажирани злепоставя страната пред търговските фирми, а също и пред официалните власти, което създава сериозни пречки при бъдещите разговори за сключване на нови търговски спогодби.

С още по-голяма острота се поставя проблемът и за качеството на изнасяните за западните гържави стоки от България. Многочислените са оплакванията от ответните контрагенти, че пристигналите български продукти не отговарят на стандартите и изискванията, че са лошо опаковани и сериозно повредени при транспортирането. В търговските доклади от българските мисии постоянно се набляга на този въпрос, като се призовава да се засили контролът при товаренето на стоките, да се следи дали имат необходимото качество, подходящо ли са опаковани и правилно ли е организиран техният превоз. Отбелязва се, че ако не се подобрят качеството и външният вид на българските зеленчуци, плодове, пулпове и др., съществува голяма опасност конкуренцията на италиански, гръцки и др. продукти да изместят напълно българските от западния пазар.

Особено неблагоприятно въздействие върху състоянието на външната търговия на страната има тоталната погмяна на кадрите, които осъществяват тази важна за икономиката дейност. Започналите още през 30-те години и засилили се по време на войната тенденции към

---

<sup>13</sup> В докладна записка на В. Ангелов се отбелязва, че България успява да реализира едва 25–30% от договорения в спогодбите български износ – АМВнР, оп. 1п, а. е. 697, л. 7

разширяване на държавната намеса във външнотърговската дейност при отечественофронтовската власт са доведени до крайност. Външният стокообмен на страната е превърнат изцяло в държавен монопол. Премахването на частната инициатива лишава българския износ и внос от необходимата гъвкавост и приспособимост към изискванията и промените на свободния пазар. Освен липсата на достатъчно стимули за разгръщането на активна и упорита дейност, по-същественият проблем е навлизането на почти всички равнища в администрацията на абсолютно некомпетентни и неспособни да се справят със задачите на външната търговия държавни служители.

В една докладна записка до министъра на външните работи В. Коларов началникът на Стопанския отдел в министерството Върбан Ангелов представя подробно значителните загуби и пропуснати ползи за българската външна търговия от факта, че в много европейски столици, и то с голямо значение за България, се изпращат напълно неподготвени хора. На първо място, голяма част от дипломатическия персонал не знае езика на страната, в която се намира, и това му пречи да установи ефективни и ползотворни контакти с местни търговски организации. Въпреки че изучават в посолството езика, често до края на мандата си не успяват да го овладеят на нужното ниво. Много от длъжностните лица, които трябва да осъществяват външоикономическите отношения на страната нямат необходимите познания в областта на счетоводството, финансите и кредита. Изложени са няколко драстични примера на български представители, допуснали груби грешки при отчитането на извършени търговски сделки. Но най-изненадващото е, че много от тях, вместо да им се потърси отговорност, са назначени на още по-високи постове. В подкрепа на изказаното становище е споменат служителът във Виена Богдан Богданов, който не успял да отчете стока в обем на 16 вагона и вместо да бъде даден на съд е повишен в длъжност референт на Металимпорт<sup>14</sup>. В заключение В. Ангелов отбелязва, че проблемите се дължат на политиката на отдел „Кагри“ в Министерството, който при избора на служители има „една основна мярка – да бъдат партизани, без да обръща внимание на тяхната подготовка“<sup>15</sup>.

Оказва се, че освен честите прояви на некомпетентност има и отделни случаи, в които български официални представители са намесени и в незаконна търговия, като по този начин сериозно злепоставят името на страната и упражняват неблагоприятно въздействие при уреждането на външнотърговските отношения с останалите европейски държави. От началото на 1949 г. до лятото на същата година австрийското правителство, както и австрийската легация в София няколкократно отправят протести, че български дипломати развиват недопустима за имунитета им търговска дейност. Проблемът се състои във въно-

<sup>14</sup> АМВНР, оп. 1н, а. е. 18, л. 29

<sup>15</sup> Пак там, л. 36

са на значително количество български цигари, ракия и вино, които не са включени в клиринговата спогодба между България и Австрия, а официално са предназначени за съветските войски, пребиваващи в Австрия<sup>16</sup>. Всъщност освободените от митнически тарифи стоки се пласират на черния пазар, където подбиват цената на акцизните продукти и ощетяват значително австрийския бюджет. Българското външно министерство официално отрича да има нещо общо със спекулата, но в секретна вътрешна информация признава, че освен съветски представители и български реализират необмитени продукти на черния пазар във Виена. Оправданието е, че по този начин се осигуряват постъпления за България в конвертируеми девизи. По предварителни данни приходите възлизат на 7–8 млн. долара<sup>17</sup>. Становището на българското министерство е да се прекрати тази търговска практика, въпреки печалбата, която осигурява. Основната причина е изключително негативният ефект, който скандалът предизвиква в австрийското общество, и мощната кампания в австрийската преса срещу поведението на съветските окупационни власти<sup>18</sup>. Отчита се, че това се е отразило пагубно на влиянието на австрийската комунистическа партия.

Така поради реализиран твърде нисък обем на българския износ и недоговорени нови търговски спогодби със западните държави Споразумението с портърите от 7 декември 1948 г. за обслужване на външния дълг не се изпълнява от българска страна<sup>19</sup>. Изключение е направено само за Швейцария, където се изплащат някои от лихвените купони. Тази позиция на София се възприема крайно отрицателно и от правителствата на държавите кредиторки и през 1949 г. допълнително влошава външноикономическите отношения на България със Западна Европа.

Засилва се натискът на западните държави върху правителството в София да предприеме реални стъпки за уреждане на множеството висящи спорни въпроси, възникнали по време и след войната. Основните механизми да се накарат българските власти да започнат преговори са ограничаване на търговския обмен, запорът над български авоари и имуществата зад граница и доколкото е възможно, дипломатически демарши. Информацията на българските търговски представители от Париж, Лондон, Брюксел и др. са за значително намаление на стокооборота на България с тези страни. През пролетта на 1949 г., след като стойността на двустранната търговия е достигнала изключително ниски нива, френското правителство предлага на българската държава да включи в делегацията за сключването на търговска спогодба специално упълномощено лице, с което да се обсъдят проблемите на национализираните

---

<sup>16</sup> АМВНР, оп. 1н, а. е. 20, л. 8

<sup>17</sup> Пак, там, а. е. 18, л. 25

<sup>18</sup> Пак там, л. 7.

<sup>19</sup> АМВНР, оп. 4н, а. е. 659, л. 214.

френски имоти в България<sup>20</sup>. Въпреки че от София отказват да се съгласят темата за национализацията да се обсъжда заедно с търговската спогодба, налага се да приемат разговори с френски представители за отделни обекти. Самостоятелни разговори са водени и от БНБ с представители на Париба с оглед обезщетяване на собствеността ѝ в Българска търговска банка. Срещи са проведени и между Министерството на железопътните съобщения и френската компания „Вагон – ли“. Общата българска позиция е, че обезщетенията за национализираните чуждестранни предприятия трябва да са съобразени основно с финансовите възможности на страната<sup>21</sup>. Френското становище, както и на другите заинтересовани държави, обаче е обезщетението да е адекватно на реалната стойност на капитала. Тези съществени различия блокират постигането на взаимноизгодно решение на проблема.

Напрегнато и безрезултатно протичат преговорите с Външното министерство и Министерството на търговията на Великобритания. И при тях британската страна изцяло обвързва сключването на търговска спогодба с уреждането на въпроса за обезщетението на национализираното английско имущество. Тъй като не са уточнени параметрите на британските претенции към България, а не е известна и общата сума на българските авоари в Обединеното кралство, от Лондон предлагат да се подпише временна търговска спогодба за срок от една година, към която да се приложи и споразумението с портърите от 7 декември 1948 г. Целта е да се накара българската държава да започне да заделя 20% от износа си за обслужване на старите финансови задължения<sup>22</sup>. Отговорът на временно управляващия българската легация Боян Аманасов е да се разреши на България да използва блокираните си сметки в английски банки и да може да използва лирите стерлинги, получени от износа на български стоки, за закупуване на стоки от трети държави. Това желание е продиктувано от факта, че британските произведения имат по-високи цени от средните равнища на световните пазари. На това предложение Банк ъф Ингланд категорично се противопоставя.

По въпроса мнение дава и БНБ, която отбелязва, че по изпълнение на Споразумението с носителите на облигации по българските заеми държавата трябва да изплати за периода 1949–1951 г. сумата от 203 млн. лв., към тях трябва да се прибавят и задълженията на частни фирми и лица, включително на национализирани предприятия, които възлизат на още 107 млн. лв. Така общата сума само по текущите плащания в близките три години е 310 млн. лв., докато по предварителни данни българските авоари във Великобритания се изчисляват на 111 428 лири стерлинги, или на около 91,6 млн. лв. Освен това е отчетено, че българският износ за Великобритания е твърде малък и е абсолютно невъз-

---

<sup>20</sup> Пак там, оп. 1п, а. е. 657, л. 3.

<sup>21</sup> Пак там, оп. 1п, а. е. 719, л. 2

<sup>22</sup> Пак там, оп. 1ап, а. е. 101, л. 2

можно да се отделият 20% от постъпленията за обслужване на външния дълг. Данните на БНБ показват, че за първите девет месеца на 1949 г. вносът от Великобритания възлиза на 998,9 млн. лв., а българският износ за същата страна е само 73 млн. лв. Изказано е и съмнение, че в момента България може да увеличи чувствително количеството стоки за Великобритания, така че не е в състояние да се възползва от възможността за засилен износ на хранителни продукти. Предложено е гържавата да не поема никакви плащания по дълга, а по някакъв начин да се опита да деблокира българските авоари <sup>23</sup>.

С подобни проблеми се сблъскват преговорите и с другите гържави кредиторки, като Швейцария и Холандия. Почти през цялата 1949 г. правителството в Берн настоява да започнат преговори за определяне на обезщетението за национализираните предприятия. Основните швейцарски интереси се отнасят до дружеството „Гранитoug“, книжната фабрика в Княжево, „Каменица“ – Пловдив и някои текстилни фабрики в София и Стара Загора <sup>24</sup>. Българската страна по различни поводи отлага провеждането на преговорите, като се опитва да договори търговските отношения, без да засяга уреждането на въпроса за национализациите. В крайна сметка те са насрочени чак за 1950 г., като възприетата от българското правителство тактика е да преговаря поотделно за всяко предприятие със заинтересования собственик, свеждайки споровете до частни дела и отказвайки да ги третира принципно с швейцарски правителствени представители. Напротив, швейцарската легация настоява да ѝ бъдат представени точните баланси на национализираните предприятия и на тази база да се определи цялостно справедливо обезщетение, договорено на междудържавно равнище. Българските власти отказват да изпълнят това искане, като заявяват, че балансите могат да се предадат само на официален представител на бившата фирма собственик <sup>25</sup>. Общо взето, сериозните различия между двете позиции, както и липсата на воля за постигане на компромис не придвижва напред уреждането на въпроса за национализираните предприятия.

Темата за обслужването на българския външен дълг се поставя много настойчиво и в търговските преговори с Холандия. Още в края на 1948 г. холандското правителство заявява, че няма да допусне влизането в сила на търговския протокол между двете страни, ако не се уреди въпросът за българските задължения по външните заеми и национализираните предприятия с холандско участие. След уверението от българска страна, че ще започнат преговори, се подновяват търговските контакти, но това положение не се запазва дълго. В началото на 1950 г. холандската гържава прекратява износа за България, тъй като смята, че няма подобрение в състоянието на сметките на българското правител-

---

<sup>23</sup> Пак там, оп. 1ан, а. е. 101, 4–5.

<sup>24</sup> Пак там, а. е. 469, л. 28.

<sup>25</sup> Пак там, 54–55.

ство към Холандия. Освен това срещу холандския износ не се осъществява насрещен български внос, което довежда до надвишаване на плафона по клиринга<sup>26</sup>. (Плафонът представлява уговорена сума, до която може да се допусне разлика между обемите на износите на двете страни за срок около година. На практика той се явява краткосрочен търговски кредит за държавата, изостанала със своя износ – б. м. Д. В.)

От страните кредиторки най-зле се развиват отношенията със САЩ. Техните вземания са главно от двата заема, сключени през 20-те години – Бежанския и Стабилизационния. Развитието на Студената война се отразява негативно на контактите на България с всички държави от западния блок, но особено много с американската администрация. Тук проблемите са предимно политически и в много по-малка степен икономически и финансови<sup>27</sup>. Стокообменът между България и САЩ е изключително слаб, но все пак е от значение за правителството в София, защото е един от редките случаи, в които българската външна търговия с развита западна държава има положително салдо през този период<sup>28</sup>. Освен политическите противоречия, предизвикани най-вече от скалъпения процес срещу Трайчо Костов и обвиненията по този повод на българската официална пропаганда срещу намесата на американската външна политика и разузнаване във вътрешнополитическия живот на България, възникват и някои икономически проблеми, които допълнително изострят отношенията между двете страни.

Първият сериозен скандал по финансово-икономически въпрос става при смяната на банкнотите през март 1947 г. Отбелязани са редица инциденти, които се определят като нарушаване на дипломатическия протокол – българската милиция е ограничавала постоянно достъпа на български граждани до американската легация, има оплаквания за неприемане на пари за обмяна от дипломатически представители, а дори се отбелязват и случаи за нанесени физически наранявания от органи на властта на служители в американската мисия<sup>29</sup>. Всъщност не само американският, но и много европейски представители (в това число и чехословашкият), протестират остро срещу условието парите да се сменят в един-единствен ден, в резултат на което немалки суми са останали необменени поради невъзможността да бъдат предадени в едnodневния срок<sup>30</sup>. Така например швейцарският пълномощен министър в София също изразява крайното си учудване и възмущение от начина, по който е проведена обмяната на парите.

<sup>26</sup> Пак там, а. е. 460, 1–2.

<sup>27</sup> Тодорова, Р., Българската дипломация от епохата на „Студената война“ – В: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999, 257–271.

<sup>28</sup> Сведенията за 1949 г. показват, че стойността на американския износ за България възлиза на 16 хил. долара, а на българския износ за САЩ – на 21,5 хил. долара – АМВНР, оп. 1п, а. е. 629, л. 1

<sup>29</sup> Пак там, оп. 1ап, а. е. 404, л. 20, 55–56.

<sup>30</sup> Пак там, 32–34.

Политиката на отечественофронтовското правителство по национализацията на чуждите предприятия също предизвиква недоволството на Вашингтон. Макар че американските капитали в българската икономика не са особено значими, но те са главно съсредоточени в иначе важно за националното стопанство акционерно дружество „Петрол“, разногласията се дължат основно на позицията на САЩ да не приема принципно идеята за национализация. Така че още преди да се стигне до дълбоката криза в отношенията между двете страни и до прекъсването на дипломатическите връзки през 1950 г., търговските и външноикономическите контакти са сведени до почти нулеви равнища. Очевидно е, че при това положение въпросът за старите български задължения към САЩ няма никакви перспективи да бъде дори и временно разрешен.

Неузпълнението на Споразумението от 7 декември 1948 г. предизвиква остро недоволство на комитетите на портъорите, които, след като виждат, че натискът им обслужването на дълга да се включи в търговските спогодби с България не дава необходимите резултати, настояват пред своите правителства да започнат плащания по изтичащите купони чрез блокираните български авоари в чужбина. Особено добри са възможностите пред френските носители, тъй като в Банк дьо Франс има депозирани от БНБ 468 кг злато<sup>31</sup>. Този влог е формиран още през есента на 1941 г., когато българската държава изнася значително количество тютюни за Франция и от получените средства по желание на БНБ е закупено злато, което е предвидено за обслужване на външните финансови плащания на България<sup>32</sup>. Ето защо, когато през пролетта на 1949 г., след като българското правителство заявява, че не може да обслужва старите задължения поради твърде ограничения реализиран износ, комитетът на носителите отговаря, че не е нужно плащанията да стават от постъпления от износа, а могат да се извършат и от заложеното в централната френска банка злато, само е необходимо БНБ да даде своето разрешение. Всъщност намеренията на българските власти е да могат да ползват златото не за обслужване на дълга, а за закупуване на промишлени изделия от чужбина и по тази причина БНБ не се разпорежда да се плащат изтеклите купони със средствата от златото. Френското министерство на финансите категорично заявява, че сметката е била открита единствено с тази цел и не може да бъде поставена на разположение на БНБ за други нужди<sup>33</sup>.

След като става ясно, че френските власти няма да отстъпят, българското правителство проявява готовност за компромис с надеждата да получи правото свободно да се разпорежда поне с част от средствата в Банк дьо Франс. В тази връзка през лятото на 1950 г. БНБ предлага на Париба да извърши обслужването на изтеклите лихвени купони

---

<sup>31</sup> Пак там, оп. 4п, а. е. 659, л. 218.

<sup>32</sup> Пак там, л. 207.

<sup>33</sup> Пак там, л. 218.

от 1945 г. до 1950 г., за което ще са необходими около 101 кг злато, а останалите 367 кг да се върнат на българската банкова институция. Френската страна не приема предложението и това става причина през следващите няколко месеца БНБ да не разрешава продажбата на злато за изплащане на купоните<sup>34</sup>. Така въпросът с уреждането на българския външен дълг остава напълно блокиран за неопределено време.

Прекратеното обслужване на българския външен дълг през всичките години след Втората световна война, силното свиване на търговията със западноевропейските гържави, както и цялостното изолиране на съветския блок от световните финансови и икономически процеси, са причина за рязкото спадане на стойностите на облигациите по външните заеми на страните от Източна Европа. Особено стабилно тази тенденция се проявява по отношение на българските гържавни ценни книжа. В началото на 50-те години техните цени спадат на международните фондови борси на безпрецедентно ниски равнища. БНБ отбелязва, че те се търгуват на малко над 4,5% от номиналната им стойност. Това означава, че по изчисления на банката първоначалната стойност на облигациите е 424 млн. шв. фр. а към 1950 г. те струват общо едва 19,5 млн. шв. фр.<sup>35</sup> Ръководството на БНБ информира Министерството на финансите, че през последните 8 месеца са изкупувани на малки траншовете облигации на номинална стойност около 15 млн. шв. фр. На въпроса на Министерството дали е възможно да се изкупи на толкова ниски цени целият външен дълг и по този начин окончателно да се разреши благоприятно за България въпросът, от банката отговарят, че подобна възможност пред България не съществува, тъй като сегашното състояние на ниските стойности на българските облигации се дължи на факта, че не се обслужват и няма пазарен интерес към тях, но започне ли БНБ масирано да ги изкупува, незабавно цената им ще се покачи.

Предложението на централните банкери е, че в интерес на стопанското развитие е страната да даде ясни доказателства, че е готова да обслужва старите си задължения, ако трябва да преговори споразумението с потърорите при по-леки условия, които при добра воля от българска страна със сигурност ще направят определени отстъпки. Откажът да се обслужва външният дълг нанася сериозни вреди на българската външна търговия и съветът е тази политика да се прекрати<sup>36</sup>. По проблема за дълга БНБ е една от малкото гържавни институции, която заема разумна, изчистена от идеологически предрасъждания и изградена на икономически и финансов анализ позиции.

Наистина през 1949 г. и особено през 1950 г. се отбелязва истински срив в търговията на България с повечето западноевропейски гържави.

---

<sup>34</sup> Пак там, 218–220.

<sup>35</sup> АМВНР, оп. 1п, а. е. 697, л. 11.

<sup>36</sup> Пак там, л. 12.

Така например в сравнение с 1948 г. вносът от Франция се свива от 295 млн. фр. фр. на 103 млн. за 1949 г., за да падне до нищожните 21 млн., а износът от 440 млн. фр. фр. се срива още на следващата година на 20 млн., за да достигне през 1950 г. все така ниското ниво от 30 млн. фр. фр.<sup>37</sup> Сходно е положението на стокообмена с Швейцария и Белгия за 1950 г., но най-гърастичен е случаят с Холандия, където намалението при износа е близо 25 пъти, а при вноса повече от 50 пъти (от 1 100 хил. флорини на 19 хил. флорини)<sup>38</sup>.

Макар че българската икономика се обвързва изцяло със стопанските процеси, които протичат в контролираната от СССР източна част на континента, и че българското производство е до голяма степен ориентирано към наскоро основания Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ), крайно неблагоприятното развитие на външноикономическите отношения със западните държави предизвиква тревоги в ръководството на управляващата комунистическа партия. Отчита се, че все още на България е нужен стокообмен с капиталистическите страни, тъй като от тях се внасят важни производствени мощности и суровини, без които българското стопанство не би могло да функционира. В тази връзка в края на декември 1950 г. по предложение на министър-председателя Вълко Червенков се сформира комисия, която до средата на месец януари 1951 г. трябва да проучи и да информира Политбюро на ЦК на БКП по въпроса за външните финансови задължения на България. В комисията влизат министрите на външните работи, на външната търговия и на финансите, както и управителят на БНБ<sup>39</sup>.

Комисията получава подробни сведения от БНБ за размера и състоянието на външния дълг, подробности за стойността на блокираните български авоари в чужбина и много други финансови сведения. Новият външен министър Минчо Нейчев представя доклад на комисията, в който по темата за външните финансови задължения на България се разглеждат три основни проблема. 1. Дългът по старите външни заеми. По представените данни към края на 1950 г. задълженията по външните заеми възлизат на 357 017 000 зл. фр.; 3 844 100 лири стерлинги, 16 762 600 щатски долара; 128 485 000 франка Поанкаре (от 1928 г.); 43 108 500 френски франка.; 2. Задълженията по национализирани предприятия с чуждестранно капиталово участие. Тяхната стойност се изчислява на 1 914 528 726 лв. 3. Претенциите на правителството на република Турция за обезщетение на имуществата на изселниците турци от България. По предварителни сведения размерът на тези задължения се определя на около 2 млрд. лв.<sup>40</sup>

---

<sup>37</sup> Пак там, оп. 2п, а. е. 632, л. 6.

<sup>38</sup> Пак там, л. 4.

<sup>39</sup> Пак там, оп. 2п, а. е. 437, л. 2.

<sup>40</sup> Пак там, а. е. 437, 15–16.

Докладът прави редица изводи, които препоръчва да залегнат в политиката на държавното ръководство. По въпроса за обезщетенията на национализираните външни капитали се предлага да не се заплащат суми на чуждестранните собственици, така както не се заплаща и на българските, тъй като родното стопанство е в момент на дълбоко преустройство и в него се влагат големи инвестиции. Държавният бюджет не може да заделва няколко милиарда за удовлетворяване на чуждите претенции. Но за разлика от национализираните предприятия, членовете на комисията са на мнение, че е необходимо да се изплащат лихвите по облигациите на българските външни заеми, било по Споразумението от 1948 г., било след като се договори по-благоприятно уреждане на плащанията. По последния въпрос относно изселническите имоти на българските турци се възприема тезата, че проблемът не може да се третира от българското правителство, тъй като тези имущества са на разположение на техните собственици, които могат да ги стопанисват по законите на Народна Република България – т. е. да ги отчуждават, дават под наем, подаряват и пр.<sup>41</sup> Подобно предложение по отношение на хора със статут на изселници означава в голяма степен отказ от обезщетение на изоставените имоти и в крайна сметка преминаването им в недалечно бъдеще във владение на държавата или на съответните общини.

Друг сериозен проблем, който допълнително затруднява търговските и финансовите контакти на България със западния свят, е изпълнението на чл. 23 от Парижкия мирен договор. Той се отнася до възстановяването на правата, интересите и собствеността в България на поданиците от Обединените народи. Разпоредбата има за цел да компенсира чуждите собственици, чието имущество е пострадало вследствие на извънредното законодателство и действията на властите по време на войната или е претърпяло разрушения в хода на военните действия. В договора е залегнало в срок от една година след влизането му в сила да бъдат представени пред българското правителство официалните рекламации на пострадалите лица.

В тази връзка още на 2 април 1948 г. В. Коларов определя състава на междуведомствена комисия, която трябва да се ангажира с дейността по прилагане на чл. 23. Първото заседание на комисията се провежда на 17 юни същата година. Всъщност същинската работа на тази институция започва през пролетта на 1949 г., когато на 13 май със заповед на Министерския съвет е определен новият ѝ състав. През следващите няколко месеца тя разглежда и проучва подадените от поданиците на страните победителки рекламации за нанесени им щети<sup>42</sup>.

В обширен доклад до правителството от май 1951 г. са представени резултатите от дейността на комисията по въпросите, отнасящи се до чл. 23 на договора. Общо подадените рекламации са 380, като пове-

---

<sup>41</sup> Пак там, 16–17.

<sup>42</sup> Пак там, оп. 6п, а. е. 1523, 9–10.

чето са гръцки (238), а останалите – френски (54), британски (39), американски (31) и други (18). Най-голямата част се отнасят до искания за възстановяване на собственост върху сгради, недвижими и движими имуществва, които са били поставени под ограничен режим (наложен секвестър по време на войната). Това са главно заявления от гръцки поданици. Значително е количеството на рекламациите във връзка с действията на антиеврейските закони в България. Основно те са представени от френска (51 от общо 54) и американска страна. Много са претенциите, свързани с щети, предизвикани от бомбардировките, незаконни загържания, собственост, неправомерно предадена на СССР, изземти или загубени стоки. По най-груби оценки на междуведомствената комисия общата сума на исканите обезщетения по чл. 23 възлиза на 10 млрд. лв.<sup>43</sup> Това, превърнато по официалния курс на БНБ към долара, прави над 35 млн. долара.

Становището, изказано в доклада, е, че повечето от направените рекламации не отговарят на залегналите в договора изисквания. Една част от тях са подадени след крайния срок (15 септември 1948 г.) и автоматично са отхвърлени. В много рекламации не е достатъчно ясно доказана националната принадлежност на автора на документа, не са представени удостоверения за собственост или необходимите пълномощни на представляващите собствениците лица, не са отбелязани точно нанесените щети от бомбардировки или загубени вещи. Като се изхожда от тълкуване на текста на чл. 23 на договора, се отхвърлят и претенциите за щети вследствие на антиеврейските закони. Тезата на комисията е, че Законът за защита на нацията е приет през декември 1940 г., т. е. когато България е била все още неутрална, а мирният договор се отнася за компенсиране на загуби, причинени от участието на гържавата във войната на страната на нацистка Германия. В резултат на тази позиция първоначалното решение на комисията е да отхвърли всички рекламации от френски, гръцки, белгийски и холандски поданици и да признае само 4 американски и 1 британска<sup>44</sup>.

След отхвърлянето са представени нови доказателства и е заявено желание за преразглеждане на рекламациите. Но цялостната равносметка е, че повечето от рекламациите не са повдигнати повторно. Най-вече това се отнася до гръцките претенции, които този път не са изложени от британската дипломация, представлява гръцките интереси в България, поради невъзстановените дипломатически отношения между София и Атина. Комисията предприема ново проучване на рекламациите, но предупрежда Министерския съвет, че не е в полза на България, ако отново се отхвърлят масово исканията, защото тогава трябва да се назначи помирителна комисия с равен брой представители от двете спорещи страни и един член, назначен от Генералния секретар на

---

<sup>43</sup> Пак там, л. 8.

<sup>44</sup> Пак там, л. 10.

ООН. Според доклада всеки спор, отнесен до международен арбитраж, би означавал загуба за България. При новото положение сумата на претендираните обезщетения е сведена до 374 млн. лв. и 850 хил. долара, което е по-малко от 1/10 от първоначалния размер<sup>45</sup>. Освен това числото ще се намали още, тъй като е станало ясно, че е доста трудно за авторите на рекламациите да съберат нови доказателства. Другото положително е, че чл. 23 предвижда да се заплатят само 2/3 от нанесените щети. Предложението на комисията е да се демонстрира готовност от българска страна за разрешаване на проблема, но същевременно да се сондира мнението на Унгария и Румъния, които имат аналогични клаузи в техните мирни договори, и да се изработи общо становище между трите държави, което заедно да отстояват<sup>46</sup>.

\* \* \*

Въпреки взетите от Министерския съвет решения за нормализиране на външноикономическите отношения със западните държави чрез уреждане на старите финансови задължения на България, и през следващите няколко години не се постига преодоляване на противоречията. Освен традиционните икономически трудности, проявяващи се в периода непосредствено след края на Втората световна война – недобро познаване на западния пазар, слаби контакти с чуждестранните партньори и в повечето случаи незадоволително качество и вид на българските износни стоки – сега се прибавят и препятствия, свързани с изключително изострящите се политически противоречия между двата блока, които се проявяват в хода на Корейската война. На практика го смъртта на Сталин през март 1953 г. и го подписването на примирието в Панмунджон от 27 юли същата година отношенията Изток – Запад са толкова обтегнати, че не е възможно да се говори за външноикономически връзки между тях от каквото и да било стопанско значение.

### *Начало на процеса на външната задължността на България към страните от социалистическата система*

Установяването на комунистическо управление в България по формата на отечественофронтовско правителство и включването на страната още в края на Втората световна война в съветската зона на влияние е начало не само на дълбоки политически промени, насочени към изграждане на обществена система от съветски сталински тип, но и на радикални преобразувания в икономическата и финансовата област. Освен основните постулати на социалистическата стопанска теория

---

<sup>45</sup> Пак там, л. 61

<sup>46</sup> Пак там, л. 62.

за обобществяване на средствата за производство, ликвидиране на частната собственост, конкуренцията и свободното действие на пазарните механизми и установяване на пряко командвана от държавната власт централизирана планова икономика, се възприема и тезата за ускорено развитие за индустрията, като се отдава приоритетно значение на производството на средства за производство, а не на средства за потребление. Това налага да започне усилено да се развива тежката промишленост – рудодобив, металургия, машиностроене, енергетика, химическа промишленост и др. Към класическите постановки се добавят и разработените от съветските икономисти под преките напътствия на Й. Сталин тези за изграждане на стопанска система от автаркичен тип. Идеята е, че за да бъде истински независима народно-демократичната държава, тя трябва да развива всички необходими ѝ производства, да задоволява сама основната част от стопанските си потребности. И ако тази теория звучи съмнително дори за голяма и богата на природни запаси страна като СССР, то тя е напълно абсурдна за малка и бедна на залежи държава като България.

Независимо че липсват условия (капитали, технологични и суровинни ресурси, квалифицирани специалисти и работници и не на последно място пазарна реализация) за бързото развитие на редица промишлени производства, като основна цел на стопанската дейност в страната още през първата петилетка се определя курсът към мащабна индустриализация. Следвайки тази политика, в плана се предвижда в отраслите на тежката индустрия да се вложат 83% от всичките инвестиции, определени за промишлеността<sup>47</sup>. Но за да се постигнат поставените цели – само за срок от пет години да се промени стопанската структура на България и от земеделска да се превърне в аграрно-промишлена държава, – не са достатъчни собствените капитали, които и без друго след войната са твърде изчерпани, но е необходимо най-вече значително външно кредитиране. То е нужно както за следвоенното възстановяване, така и за предприетото мащабно индустриално строителство.

След като по нареждане на Москва източноевропейските страни са принудени да откажат финансовата помощ, предвидена в „Плана Маршал“ налага се да изработят система за взаимно кредитиране, която да отговори на инвестиционните им проекти. Освен това трайното обвързване на източноевропейските икономики със Съветския съюз се осъществява както по линията на бързо разрастващите се търговски контакти, така и чрез отпуснатите стокови и инвестиционни кредити.

Острата нужда от суровини и машини, която изпитва българското следвоенно стопанство, налага спешно да се търси външна подкрепа. На 12 април 1947 г. новият министър-председател на България Георги Димитров изпраща писмо до министъра на външната търговия на СССР Ана-

---

<sup>47</sup> Марчева, Ил. Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години – В: Модерна България, С., 1999, с. 275.

стас Микоян, в което моли съветското правителство да отпусне стоков кредит на България в размер на 20 млн. долара за срок от 5 години<sup>48</sup>. На 5 юли 1947 г. (точно месец след обявяването на „Плана Маршал“) със специална спогодба СССР предоставя на България стоков кредит, който трябва да се погаси за 4 години при 3% годишна лихва чрез износ на български стоки, основно тютюн, руди, концентрати и хранителни продукти. Произведението на кредита е предназначено за внос на машини, съоръжения и материали за язовири, ж. п. линии и индустриални предприятия<sup>49</sup>.

Първото инвестиционно кредитно съглашение със СССР е подписано на 23 август 1947 г., малко след официалния отказ на страните от Източния блок да участват в „Плана Маршал“. Размерът на кредита, който съветската страна отпуска на България, е 25 млн. долара със срок на погасяване 7 години и 3% годишна лихва. Прегвижда се две години и половина gratuitен период, като обслужването на кредита ще започне от 1 януари 1950 г. Спогодбата включва оказване на техническа помощ и доставки за индустриални съоръжения, които трябва да бъдат извършени за времето 1948–1951 г. Основните обекти, които ще се ползват от кредита, са Азотно-торовият завод, Опитната установка за полукоксуване на въглища, Електростанцията „Марица“ и обогатителната фабрика за маришки въглища<sup>50</sup>.

Малко по-късно стремежът на българското правителство да осигури изпълнение на програмата за начална индустриализация чрез външно кредитиране от страна на Съветския съюз се проявява при посещението на българска делегация в Москва през пролетта на 1948 г. Отправена е молба за отпускане на твърде голям кредит в размер на 200 млн. долара<sup>51</sup>.

Макар исканата сума да е отказана, на 9 август 1948 г. е сключена нова кредитна спогодба за доставка от СССР на комплектни технически съоръжения и техническа помощ при строителството на заводи. Размерът на кредита е определен на 40 млн. долара, срокът за погасяване е 10 години с 3% годишна лихва, като обслужването ще започне от 1 януари 1951 г. В текста на документа значително е разширен списъкът на индустриалните обекти, които ще се ползват от средствата на кредита<sup>52</sup>.

Безспорно чисто финансовите параметри на договорените кредити са благоприятни за България – ниска годишна лихва, начален gratuitен период, обслужване на задълженията чрез износ на български стоки, макар че в спогодбите се споменава и възможността плащанията да се извършват в злато или конвертируема валута. Всъщност изпълнение-

---

<sup>48</sup> Советско-болгарские отношения. Документы, и материалы. 1944–1948, Москва, 1969, с. 408

<sup>49</sup> Златев, Зл. Българо-съветски икономически... с. 63

<sup>50</sup> АМВНР, оп. 2ап, а. е. 30, 27–28.

<sup>51</sup> Златев, Зл. Българо-съветски икономически... с. 70.

<sup>52</sup> АМВНР, оп. 2ап, а. е. 30, 29–35.

то на инвестиционните кредити предизвиква някои сериозни проблеми, а стопанският и политическият ефект също не се оказват толкова положителни. На първо място, забавят се определените в съглашенията доставки, като се прехвърлят за следващата година<sup>53</sup>, което не само затруднява изпълнението на програмата, но не е отразено и в кредитното съглашение, а това пък означава, че се съкращава и дори по някои точки се премахва гратисният период. Част от съветските машини не са на задоволително техническо равнище и не отговарят на съвременните изисквания<sup>54</sup>. Опитите на българските представители да поставят някои рекламации се провалят поради отказа на съветските обединения да обсъдят тези въпроси<sup>55</sup>.

Възникват и редица проблеми, свързани с изпълнението на конкретни ангажименти по спогодбите. В доклад до Министерство на външната търговия се отбелязва, че при изграждането на азотно-торовия завод в Димитровград съветското правителство е възложило монтажните работи на български работници и инженери, докато броят на съветските специалисти е много ограничен – 10 души. Българските кадри нямат нито опита, нито знанията за строителството на подобен завод. В изложението се отбелязва, че в световната практика е прието доставчикът на завода да поеме ангажимента и за неговото монтиране и след пускането му в действие 1 година отговаря за функционирането му. Отбелязано е, че в спогодбата е включен само 6-месечен гаранционен срок, при това е фиксиран да изтече на 1 юли 1953 г. Това означава, че ако заводът не бъде построен до 1 януари 1953 г., то няма да бъде изпълнена и тази, макар и кратка гаранция<sup>56</sup>. Възникват и редица други технически проблеми, които всъщност допълнително влошават параметрите на кредитните спогодби<sup>57</sup>.

Наистина от 1950 г., когато започва обслужването на кредитите от 1947 и 1948 г., се отчита голямо напрежение за експортните възможности на България. Увеличеният износ за СССР на определени стоки, като оловно-цинкова руда, е причина за неизпълнение на външнотърговски ангажименти към други страни (главно Чехословакия). Така например по различни спогодби България през 1950 г. трябва да изнесе общо към 23 320 т оловен концентрат, при положение че годишното производство е 22 000 т, а като се прибавят и необходимите за вътрешни нужди около 6 000 т, общият дефицит достига 7 320 т.<sup>58</sup> Това е една от причините (наред с влошаването на политическите отношения Изток – Запад във връзка с Корейската война 1950–1953 г.) в началото на 50-те години бързо да се свие делът на външната ни търговия със западните държави. Ако през 1949 г. този дял е бил 17,9%, то през 1950 г. е 12,6%, а

<sup>53</sup> АМВНР, оп. 2ап, а. е. 30, л. 33

<sup>54</sup> Златев, Зл. Цит. съч., с. 65.

<sup>55</sup> АМВНР, оп. 2ап, а. е. 30, л. 26

<sup>56</sup> АМВНР, оп. 1ап, а. е. 323, л. 17

<sup>57</sup> Пак там, л. 32

<sup>58</sup> Пак там, л. 18.

през 1951 г. – 6,9%.<sup>59</sup> По този начин кредитните спогодби допълнително обвързват българската икономика и търговия със Съветския съюз и я отдалечават от западните пазари. Показателно за пълната стопанска зависимост на българската власт и липсата на каквито и да било възможности за проява на самостоятелност при вземането на решения е острото възражение на съветското правителство по повод на информацията, че България е влязла в преговори с френска фирма, която да направи проучване дали софийските лигнитни въглища могат да се газифицират направо, без обогатяване. Демаршът на съветското посолство в София налага председателят на Държавната планова комисия Добри Терпешев да дава чинни обяснения, че всъщност договор с Франция не е сключен и че въглища за проба не са изпращани, но тъй като по технически причини досега не е могло да се направят изследвания в Съветския съюз, българското правителство било принудено да се обърне към Франция<sup>60</sup>. Никога в миналото не са съществували чак такива взаимоотношения на подчинение на представители на българската власт към различни международни финансови институции (Делегата на портъорите на български облигации, Междусъюзническата комисия, Финансовия комитет, Комисаря на ОН по бежанците и др.).

За разлика от стоковете кредити, където цените все пак са съобразени със световните равнища, доста по-неизгодни са условията, които са заложили в съглашението за нестокови плащания от 12 февруари 1949 г. Лимитът на ползвания кредит за 1949 г. е определен на 7 млн. рубли и се отнася за разходи по обучение, специализация и командировки в СССР на български студенти, културни и научни дейци и офицери. Директорът на девизния отдел на БНБ Янко Алеков в обширен доклад до министъра на финансите проф. Ив. Стефанов отбелязва, че българската държава ще понесе сериозни загуби по това съглашение. Основният проблем произтича от изключително завишения курс на руската рубла. Преводите на съветските търговски представителства в България ще трябва да се осъществяват по курс 1,18 рубли за 100 лв., или 1 рубла = 84,74 лв., и както споменава докладчикът, курс, който съвсем не отговаря на реалното съотношение между рублата и лева<sup>61</sup>. Изводът на Я. Алеков е, че новото съглашение е още по-неизгодно за България от това, което е в сила до 31 декември 1948 г. Предложено е българската делегация да настоява съветската страна да приеме официалния курс на БНБ за лева спрямо американския долар 1 долар за 284,72 лв., като по този начин стойността на рублата ще се сведе до ниво 1 рубла за 36 лв. Директорът смята, че дори и при това положение курсът на рублата остава силно завишен. Той се позовава на статистически данни, според които покупателната способност на лева

---

<sup>59</sup> Данните са цитирани по Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960, С., 1989, с. 141.

<sup>60</sup> АМВНР, оп. 1ап, а. е. 323, л. 3

<sup>61</sup> Пак там, оп. 1п, а. е. 631, л. 3

у нас и на рублата в СССР показва съотношение 1 рубла = на 7,18 лева, т. е. завишението на съветската валута в съглашението е повече от 10 пъти<sup>62</sup>. В полето на доклада на ръка е написан текст, вероятно от министър Ив. Стефанов: „Досегашното положение ни ощетява най-малко с 60% (50%), а новото още по-лошо.“<sup>63</sup>

Макар и не чак в толкова голяма степен, завишен е курсът на рублата и в търговските ни отношения. Ако се сравнят сведенията, които дава Министерството на външната търговия за българския износ за 1949 г., видно е, че цената на 1 тон български тютюн е възлизала на около 1 500 долара, и като се изчисли сумата на експортираните в СССР български тютюни, се оказва, че те са оценявани за 7 650 рубли за тон<sup>64</sup>, а това прави курс за 1 долар = на около 5 рубли, което според български специалисти представлява около 6 пъти завишена стойността на руската валута. Или с други думи казано, българската страна, за да получи равностойността на единица продукция, която би изнесла на световните пазари, в Съветския съюз трябва да реализира 5–6 пъти по-голям обем от същия продукт. Същото е положението и с останалите български артикули, като розовото масло, оловно-цинковия концентрат и др. Наред с това българските търговски представители информират, че някои от съветските стоки се предлагат на България на по-висока международна цена, отколкото същите могат да се намерят в западни гържави. Показателен пример в това отношение е, че Италия предлага амониев сулфат на цена 88 долара за тон, докато съветската доставка е при цена 134 долара за тон<sup>65</sup>. От тази гледна точка изплащането на съветските кредити с български стоки не може да се оцени като изгодно за България.

В споразуменията много високо и неотговарящо на общото стопанско положение както в България, така и в СССР са определени ставките на месечните възнаграждения, които българската гържава изплаща на съветските специалисти, пристигнали в страната. Така например от информация на българското посолство в Москва от юни 1948 г. става ясно, че в България пристига 6-членна геоложка експедиция, като уточнените месечни заплати са: за главен инженер – 800 долара, за инженер – 700 долара, за техник – 600 долара и за майстор – 500 долара<sup>66</sup>. По тази таблица възнаграждението на съветския майстор е значително по-високо от заплатата на български министър от времето преди 1944 г.<sup>67</sup>

---

<sup>62</sup> Пак там, л. 5

<sup>63</sup> Пак там, л. 2

<sup>64</sup> Пак там, 1–2.

<sup>65</sup> Пак там, оп. 1ап. а. е. 313, л. 5.

<sup>66</sup> Пак там, оп. 1ап, а. е. 313, л. 24.

<sup>67</sup> През Втората световна война министерската заплата в България е около 28–30 000 лв. вж. Аладжов, П. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството, С., 2000, с. 83. Изчислено по официалния курс на долара към лева заплатата се приравнява към 350 долара.

Твърде неравностойни се оказват българо-съветските отношения и по въпроса за бившите германски предприятия, преминали в собственост на Съветския съюз след войната. Освен че посредством тези голям брой фирми в промишлеността, търговията, застрахователното и банковото дело съветското правителство получава възможност да оказва съществен контрол над българското стопанство, но чрез тях продължава да нанася финансови загуби както за държавния бюджет, така и на различни български стопански организации. Новите противоречия, които се проявяват през 1947 г., са свързани с претенциите на съветската страна, произтичащи от приетия на 31 май 1946 г. закон, уреждащ преминаването на бившето германско имущество в собственост на СССР. Според ръководството на Управлението на съветското имущество (УСИ) в България чл. 10 от закона предава на СССР само активите на бившите германски предприятия, а не и пасивите им. Изхождайки от тази позиция, те отказват да признаят задълженията, които имат към българската държава, банки, фирми и физически лица. Нещо повече, съветските представители дори настояват да им бъдат върнати извършените още от Администратора по надзора на неприятелските имоти със знанието и одобрението на СКК плащания по част от задълженията в размер от 1 200 млн. лв.<sup>68</sup> Необслужените все още дългове пък възлизат на сума приблизително от 1 млрд. лв., което означава, че ако се наложи съветското искане, българската икономика ще бъде оцетена с над 2, 2 млрд. лв.<sup>69</sup> Задълженията на бившите германски предприятия се формират от съвсем редовни финансови и стопански операции: кредити (само Банка български кредит е отпуснала кредити на стойност 700 млн. лв.), предплатени, но неизпълнени поръчки, доставени, но неплатени суровини и материали за въпросните предприятия, предплатени, но неизвършени транспортни услуги, дължими, но неплатени застраховки, неплатени възнаграждения на служители и др.<sup>70</sup>

Българското становище е абсолютно принципно, че не е възможно да се придобият само активите на едно предприятие без неговите пасиви. Припомнена е азбучната икономическа истина, че капиталът на дадено дружество представлява акции, които често се залагат за заеми, представят се като гаранции при извършване на различни търговски операции и много други, т. е. всеки влизащ в собственост на някакво имущество получава съответните права, но и задължения<sup>71</sup>. В паметна бележка до българското правителство е обрънато внимание, че на предстоящите българо-съветски преговори не трябва да се допуска налагането на съветската теза, тъй като това ще означава България да заплати репарации, неподвижени в никой договор<sup>72</sup>.

<sup>68</sup> АМВнР, оп. 1н, а. е. 492, л. 1

<sup>69</sup> Пак там, а. е. 488, л. 5

<sup>70</sup> Пак там, а. е. 492, л. 4

<sup>71</sup> Пак там, л. 3

<sup>72</sup> Пак там, л. 5

Друг сериозен проблем, по който съществуват дълбоки различия, е искането от Москва съветските предприятия да бъдат освободени от всякакви данъци. Тук освен че става въпрос за значителни суми, които се дължат на бюджета, създава се и недопустим прецедент спрямо останалите стопански организации, които са натоварени с големи данъчни задължения. Съветските представители се аргументират, че не могат да плащат стари данъци, при положение че до септември 1944 г. германските собственици са получили печалбата. Отказват също да плащат и данъци за фирми, които са бездействали <sup>73</sup>.

Тези теми са и в центъра на разговорите, които води българска правителствена делегация от пролетта на 1947 г., към която през юни се включва и Трайчо Костов. В телеграми до Г. Димитров той информира българския кабинет, че съветските представители настояват да се намали и сегашната данъчна тежест на съветските предприятия. Отговорено им е, че тези гружества, макар да се водят като частни, по отношение на данъците са приравнени с държавните, т. е. плащат по-малки данъчни ставки. Те обаче смятат, че българските власти могат да намерят съответната конфиденциална форма да намалят данъците, без това да се използва от други стопански организации <sup>74</sup>. Относно задълженията на съветските предприятия са склонни да признаят единствено дълговете, формирани след 9 септември 1944 г. (всъщност големите задължения на бившите германски фирми са натрупани в предишния период – б. м. Д. В.) <sup>75</sup>. И същевременно, докато отхвърля категорично германските дългове към България, Ан. Микоян предлага срещу германските вземания от България българското правителство да изплати една глобална сума от 9 млн. долара, която цяла в крайна сметка да остане в страната за разширяване на съветските предприятия и за други технически нужди <sup>76</sup>.

Все пак българската позиция в общи линии е отразена в споразумението от 10 януари 1948 г., което предвижда да се освободят от данъци (стари и нови) всички съветски предприятия, които не са работили, а останалите, осъществяващи стопанска дейност, да плащат дължимите данъци, но без произтичащите от закона лихви и глоби <sup>77</sup>. Противоречията във връзка с подготвяното предаване на съветските имущества на българската държава продължават. Най-болезненият въпрос е предизвикан от съветските претенции българската държава да заплати обезщетения за нанесени щети по време на войната на бившите германски имущества. Още на преговорите в Москва съветските пред-

---

<sup>73</sup> Пак там, л. 4

<sup>74</sup> Пак там, оп. 1ап, а. е. 314, л. 78.

<sup>75</sup> Както уточнява в свой доклад външният министър К. Георгиев, след септември 1944 г. не са възникнали вземания от германски организации към български банки, предприятия и частни лица. Пак там, л. 84.

<sup>76</sup> Пак там, л. 83.

<sup>77</sup> Пак там, оп. 1п, а. е. 488, л. 2

ставители връчват официално искане да им се заплати сумата от 2 681 260 771 лв.<sup>78</sup> (по официалния курс на долара спрямо лева от 1947 г. сумата възлиза на над 10 млн. долара). Проблемът се задълбочава и от факта, че УСИ при оценката на щетите включва 445 млн. лв. вследствие на „безхозяйственна дейтелност“ (лошо стопанисване) и 184 млн. лв. иззети имуществва, стоки, мебели и суми (този вид щети основно са предизвикани от самите съветски войски след 9 септември 1944 г.), ето защо, когато узнава за тези претенции, Тр. Костов, както твърди при съствалия на разговора в Москва проф. Ангел Ангелов, възкликнал: „Нума и това ще трябва да плащаме?!“<sup>79</sup>

Съществените разногласия се запазват и през лятото на 1948 г., по време на заседанията на смесената българо-съветска комисия, на товарена с изпълнението на споразумението от 10 януари 1948 г., въпреки че приема тезата за плащания на старите данъци за работещите предприятия, представителят на УСИ Жилин настоява българската държава да изплати обезщетения в размер от над 2 млрд. лв., като твърди, че между двата въпроса не съществува връзка<sup>80</sup>. Но главната трудност, пред която е изправена българската позиция при уточняването на сумите, е невъзможността аргументирано да докаже щетите, нанесени от съветските войски върху разглежданите имоти, както и реалните разходи, направени при изтеглянето им от България. Причината е, че огромна част от иззетото от съветската армия имущество, а също доставките и услугите, извършени от българската държава и фирми, са направени без издаването на надлежните документи<sup>81</sup>. Сведенията на Главното счетоводство към 13 март 1948 г. показват, че по разходни квитанции за изтеглянето на съветските войски от България са изплатени общо 356 млн. лв., като се очаква в скоро време да се представят още, но повечето разходи са извършени без официални заявки от съветските власти, а само въз основа на устни искания. По този повод българското външно министерство изпраща две ноти до съветската легация, от 17 септември и от 14 октомври 1947 г., с молба документално да се оформят разходите, но от съветска страна не последва никакъв отговор. При това положение се предлага българската делегация да настоява Съветският съюз да признае по чл. 20 на мирния договор (изтегляне на окупационните войски) една глобална сума от 400–450 млн. лв. (фуражи, хранителни продукти, квартири, наеми за пътнически и товарни

<sup>78</sup> Пак там, оп. 1ап, а. е. 314, л. 79.

<sup>79</sup> Пак там, оп. 1ап, а. е. 489, л. 5.

<sup>80</sup> Възщност в съветските искания за обезщетения от 2,5 млрд. лева основното перо се състои от претенцията да бъдат върнати платените от съветските предприятия стари данъци от 1,2 млрд. лв., така че връзката между двата въпроса е съвсем пряка. АМВНР, оп. 1п, а. е. 488, л. 2

<sup>81</sup> Външно министерство отчита и още един проблем – някои от германските имуществва са отнети веднага след 9 септември от комитети на ОФ и видни общественици и те няма да искат да ги предадат – Пак там, а. е. 489, л. 3

вагони), в която не се включват неизползваните остатъци от българска и чужда валута, намиращи се в разпореждане на съветското командване, които следва след влизането в сила на договора да бъдат върнати на българското правителство<sup>82</sup>.

И през годините след подписването на Парижкия мирен договор в сферата на финансово-икономическите отношения СССР продължава да третира България като победена страна, грубо налага своите тези по спорните въпроси и принуждава властите в София да поемат твърде необосновани стопански ангажименти. Не случайно жертва на репресивната сталинска политика в България става Трайчо Костов – един от малкото български комунистически дейци, който гръзва, макар и плахо, да се противопостави на тоталното икономическо подчиняване на България от Съветския съюз<sup>83</sup>. В сталинските чистки от 1949 г. са репресирани много видни стопански дейци, които, въпреки политическите условия след Втората световна война, все пак се опитват да запазят за България някаква икономическа самостоятелност<sup>84</sup>. Тук следва да се отбележат имената на министъра на финансите Ив. Стефанов, министъра на индустрията П. Кунин, министъра на електрификацията, пътищата и строежите М. Сакеларов. В последвалите монтирани съдебни процеси са осъдени на дълги срокове строг тъмничен затвор или доживотен затвор управителят на БНБ Цоню Цончев, директорът на управление в БНБ Иван Тутев, помощник-министрите Никола Говедаров и Боню Петровски, директорът на тютюневия монопол Ангел Тимев и др.<sup>85</sup>

В рамките на установения се съветски блок в Централна и Източна Европа освен от СССР България получава възможност за по-значително външно кредитиране от най-развитата в стопанско отношение гържава – Чехословакия. Още на 11 февруари 1947 г. чехословакото правителство решава да отпусне на България стоков кредит на стойност 200 млн. крони. Срокът на кредита е до 31 декември 1947 г., но в договора се предвижда при необходимост да бъде продължен с още една година. Лихвата е определена на 3%, като започва да тече от деня на натоварване на стоките. Част от кредита (30 млн. кр.) ще бъде изплатена чрез спестяванията на българските земеделски работници в Чехословакия

---

<sup>82</sup> Пак там, а. е. 488, 8–9.

<sup>83</sup> В дневника си Г. Димитров отбелязва, че на 6 декември 1948 г. Сталин много остро е критикувал Тр. Костов, като го е обвинил, че не позволява на съветските представители да се осведомяват директно от българските ведомства за икономическото положение на страната. Вж. Димитров, Г. Дневник (9 март 1933–6 февруари 1949). С., 1997, с. 645.

<sup>84</sup> На този въпрос специално внимание обръща Г. Никова, като проследява трайните негативни за страната последици от подмяната на стопанските кадри, извършена по настояване на Й. Сталин; вж. Никова, Г. Процесът на съветизация и преустройството на българската външна търговия (1944–1951 г.) – Ист. пр. 2002, кн. 5–6, 142–143.

<sup>85</sup> АМВНР, оп. 1н, а. е. 551, л. 3, 7.

съгласно договора от 16 септември 1946 г. Остатъкът от сумата ще се покрие с износ на български стоки извън рамките на търговския договор от 31 юли 1946 г., основно чрез тютюни, оловно-цинков концентрат и заешки и агнешки кожи<sup>86</sup>.

Възщност от самото начало финансово-икономическите отношения между двете страни се развиват доста сложно и макар те да принадлежат към един и същи политически блок, се проявяват сериозни разногласия по редица въпроси. Още през април 1948 г. в Прага се провежда стопанско съвещание между българска и чехословашка правителствени делегации, водени лично от министър-председателите Г. Димитров и Клемент Готвалд. Срещата приключва със съставянето на протокол за разрешаване на висящите финансови въпроси. Те са обособени в следните групи: превеждане на спестяванията на българските градинари в Чехословакия; превеждане на сумите на чехословашките работници в България; обезщетяване за национализирането на чехословашките предприятия в България; трансфер на чехословашки капитали и ликвидирани на групи стари вземания и задължения<sup>87</sup>.

Въпреки постигнатите договорености скоро се проявяват различни проблеми. Оказва се, че акциите на някои бивши чехословашки предприятия са предадени на съветската страна. Такъв е случаят със захарната фабрика в Горна Оряховица. На 22 януари 1949 г. е подписан протокол между СССР и България по силата на който на българската държава са продадени част от бившите германски имуществва, преминали в собственост на съветското правителство. България е закупила акциите и на захарната фабрика в Горна Оряховица. Българското правителство отхвърля тезата на властите в Прага, че неправилно е придобило тези акции чрез покунко-прогажбата<sup>88</sup>.

Година след подписването на спогодбата, в края на май 1950 г. състоянието на плащанията не е благоприятно за България. От чехословашките вземания, възлизащи на 1 105 586 000 лв., са трансферирани 490 млн. лв., което прави 44% от общата сума, докато от вземанията на българската страна, които са на обща стойност 587 млн. лв. са използвани 32, 5 млн. лв. или само 5,5%. Според българските представители значително забавяне се дължи на това, че Чехословашката народна банка не извършва навреме преводите на българските градинарски спестявания<sup>89</sup>. Проблемите продължават. Зачестяват оплакванията на работещите българи в Чехословакия за нееднаквото им третиране в данъчно отношение и за нетолерантното поведение на властите. Например, когато напускат страната, не им разрешават да изнасят покъщината, която са използвали в продължение на дълги години.

---

<sup>86</sup> Пак там, а. е. 321, 1–2.

<sup>87</sup> Пак там, оп. 2п, а. е. 531, л. 46

<sup>88</sup> Пак там, л. 19.

<sup>89</sup> Пак там, оп. 3п, а. е. 714, л. 12.

На следващата година в доклад до Министерския съвет външният министър М. Нейчев изказва мнението, че спогодбите не са изгодни за България. В тях Чехословакия получавала повече права, отколкото България. Припомнено е, че българското правителство е заинтересовано от бързото уреждане на проблемите, тъй като в случая то се явява кредитор на чехословайската страна<sup>90</sup>.

Скоро и Прага, и София изразяват готовност за постигане на компромисни решения по спорните финансови въпроси. В разговор с изпълняващия длъжността посланик на НРБ в Москва Стела Благоева чехословайският посланик в СССР заявява, че темата за акциите на чехословайски поданици в предадените на Съветския съюз бивши германски предприятия е снет от дневен ред. Но въпреки това отново отбелязва, че правителството на ЧССР не приема чехословайските граждани до 1945 г. да бъдат третираны като поданици на Третия райх, защото страната е била окупирана от германската армия и следователно чехословайската собственост в България не би трябвало да преминава в съветско, а оттам и в българско владение<sup>91</sup>.

На 29 юни 1951 г. с нота до чехословайското посолство в София българското правителство заявява, че е съгласно да приеме предложението за взаимен отказ от вземания по редица точки<sup>92</sup>. Създава се чувството, че направените от България отстъпки са по-значителни, като причините за това са освен политически (поддържане на приятелски отношения с братска народно-демократична държава), но и икономически – заради разширяващите се търговски контакти в началото на 50-те години (над 10% от целия български външнотърговски обмен), както и заради благоприятните възможности за получаване на научно-техническа помощ и кредити от Чехословакия.

Допълнителни възможности пред българската икономика за получаване на значителни кредити, свързани с развитието на промишлената база и инфраструктурните проекти, открива създаденият през януари 1949 г. в Москва Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). В началния етап от развитието му не се предвиждат мащабни процеси за стопанска интеграция, а по-скоро за разширяване на търговията между страните от Източния блок, както и регулиране на икономическите контакти със западните държави и организиране на бойкот на Югославия<sup>93</sup>. За тези цели се възприема идеята за подпомагане на вноса на по-изостаналите държави по линията на взаимното кредитиране. Така още през 1949 г. България получава няколко стокови кредити – от Съветския съюз за 53 млн. рубли с 3% годишна лихва, от Унгария за 4 млн. рубли и от Полша 25 000 т ръж за срок от две години. Междувременно през април същата година Бъ-

---

<sup>90</sup> Пак там, оп. 2п, а. е. 531, 45–49.

<sup>91</sup> Пак там, оп. 3п, а. е. 706, л. 7.

<sup>92</sup> Пак там, л. 49.

<sup>93</sup> Van Brabant, J. Economic integration in Eastern Europe, New York, 1989, 31–32.

гария от своя страна също отпуска стоков кредит – в случая на Албания на стойност 1,2 млн. долара<sup>94</sup>. Тези спогодби съдействат за бързото нарастване на стокообмена между социалистическите държави.

В началото на 50-те години се оформя допълнителен дял на България към СССР и по линията на започналото предаване на съветското имуществото на българската държава. Началото е поставено с българо-съветски протокол, подписан на 14 август 1952 г. По силата на документта на България се предават 26 предприятия, срещу което българското правителство трябва да заплати над 42 млн. лв. Активите на предприятията са оценени в протокола двойно по-високо от направените от българската комисия изчисления. Прегвижда се сумата да бъде преведена по сметка на Управлението на съветските имуществата в България на четири равни вноски за срок от една година<sup>95</sup>. Като се има предвид извършената през май 1952 г. обмяна на българските левове в съотношение 25 стари лева за 1 нов, очевидно е, че задължението от 42 млн. лв. представлява сериозно бреме за бюджета. Тази първа стъпка е последвана две години по-късно с кредитна спогодба от 9 октомври 1954 г., чрез която България откупува съветското капиталово дялово участие в българо-съветските смесени гружества „Коробсо“, „Табсо“ и „Совболстрой“ в размер на 269,9 млн. лева, намалени впоследствие на 161,9 млн. лева. Преотстъпен е и съветският дял в гружеството „Горубсо“ за 535 млн. лв., като на гружеството е отпуснат от СССР кредит за 64 млн. лв.<sup>96</sup>.

Според доклад на министъра на външната търговия Живко Живков, окончателната равносметка е, че към края на 1954 г. броят на предприятията с германско и австрийско капиталово участие възлиза на 172 на стойност 844 млн. лв. От тези 172 предприятия на България са прехвърлени 99 с общ капитал 479 млн. лв., от които българското правителство ще заплати само половината. Задълженията всъщност значително нарастват не толкова от изкупуването на активите, колкото от ангажимента българската държава да изплати на Управлението на съветските имуществата всички дягове на български юридически и физически лица към Германия и нейните поданици на обща стойност 1 209 млн. лв. Освен това Съветският съюз е получил движимо и недвижимо германско имуществото в размер на повече от 694 млн. лв. По изчисления на българската страна общата стойност на предадената на Съветския съюз бивша германска и австрийска собственост възлиза на над 2 747 млн. лв.<sup>97</sup> Въпреки че е възприет принципът собствеността да се предаде на българската държава срещу половината от стойността си, фактът, че е наложена съветската теза да се покрият българските задължения към германската държава и фирми, без да се отчитат далеч

<sup>94</sup> Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ и България... 130–131.

<sup>95</sup> Никова, Г. Ликвидирането на германската собственост в България... с. 239.

<sup>96</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 2, а. е. 79, л. 188

<sup>97</sup> АМВНР, оп. 8п, а. е. 1125, л. 61.

по-големите български вземания от германската страна, прави споразумението неизгодно за България.

В периода на първия петгодишен план (1949–1953) се извършват огромни трансформации в българската икономика. Започнато е изграждането на значителна за тогавашните стопански традиции и възможности на страната индустриална база, осъществени са радикални промени в структурата на националното стопанство. Вследствие на провежданата политика на ускорена индустриализация рязко се увеличава дялът на промишлеността във формирането на националния доход на България. През 1952 г. със своите 47,1% промишленото производство достига почти половината от цялостния стопански продукт на страната. Тези темпове на икономическо развитие са постигнати с цената на изключително големи производствени инвестиции, като например за фонд „Намрупване“ се отделя над 1/4 от целия национален доход. Освен преките отчисления от гържавния бюджет се прибъгва и до емитуването на вътрешни заеми от 1951 и 1952 г., по линията на които от населението са събрани над 973 млн. лв. (или над 24 млрд. стари лв.)<sup>98</sup>. В процеса на изграждане на социалистическата промишленост важно място заемат и кредитите, получени от т. нар. народнодемократични гържави и особено от СССР. По данни на БНБ към края на 1953 г. от Съветския съюз чрез стокови, инвестиционни и специални кредити България е получила материали, оборудване и инженерно-строителни услуги на обща стойност 498,1 млн. рубли, което, изчислено по наложения от Москва крайно неизгоден за България курс долар – рубла в съотношение 1\$ = на 5,30 рубли, прави близо 94 млн. долара<sup>99</sup>. Значително по-малки са кредитите, отпуснати на България от другите страни от социалистическия лагер – от Полша те се изчисляват на 13,3 млн. рубли, от Чехословакия – на 37,6 млн. и от Унгария на 14,7 млн. рубли<sup>100</sup>. Така общата сума от външното кредитиране на България по линията на социалистическата интеграция възлиза на 563,7 млн. рубли. Макар да е очевидно, че става дума за значителни средства, влезли в българската икономика отвън (над 100 млн. долара по официалния курс), основната тежест на мащабната инвестиционна политика на правителството продължава да се понася пряко от българските граждани. Само постъпленията от вътрешните заеми от 1951 и 1952 г. (около 85 млн. долара) почти се изравняват със сумите от външните кредити.

Зад впечатляващите показатели за количественото нарастване на промишленото производство, а оттам и на цялостния национален доход, в края на разглеждания период в българската икономика се проявяват редица сериозни проблеми и деформации, предизвикани както от

<sup>98</sup> Ил. Марчева, Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията 1949–1953, – В: ИПр, 1990, кн. 4, с. 5, 8.

<sup>99</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 2, а. е. 79, л. 193.

<sup>100</sup> Пак там, оп. 4, а. е. 59, 1–2.

ускорените темпове на развитие, така и от липсата на действие на каквито и да било пазарни механизми. Още в средата на 1953 г. Министерството на финансите предупреждава правителството за изключително тежкото финансово състояние на предприятията. То е причинено от натрупването на огромни свръхнормативни запаси при търговските, производствените и други предприятия. Залагането на количествените показатели при изпълнението на плана довежда до производството на множество продукти, които не отговарят на необходимите изисквания или нямат нужното приложение в икономиката или в битата на населението. В доклада е отбелязано, че запасите не са естествен резерв, както се опитват да го представят някои директори на предприятия, а главно са нереализирани дефектни или демодирани стоки <sup>101</sup>.

Анализирането и обяснението за този съществен проблем се прави изцяло от позициите на възприетата стопанска доктрина за планова икономика. Неуспехите се търсят преди всичко в неумението на ръководните кадри да изпълнят зададените им стопански задачи и на лошото планиране. Изложени са някои фразантни случаи на грешно планиране в снабдяването, като например предлагането на електроуреди и електрически крушки в райони, които не са електрифицирани. Освен че на населението се предлагат неподходящи и некачествени стоки, главният негативен финансов ефект върху състоянието на предприятията се получава от блокирането на голяма част от оборотните им средства в натрупаните се запаси. Финансовото министерство категорично се противопоставя на издигнатата идея свръхнормативните запаси да се покриват с кредити от БНБ, тъй като това поставя под заплаха устойчивостта на лева <sup>102</sup>. Предлага се да се започне с бързо, в рамките на 2–3 месеца, разчистване на натрупаните значителни запаси. Начините, чрез които това може да стане, са преработване и поправяне на дефектните или демодирани стоки, но ако това се окаже много скъпо или абсолютно невъзможно, те да се пуснат в търговската мрежа с намалени цени. В случай че и тогава не бъдат изкупени от населението, да се предадат на Държавното предприятие „Отпадъци и амбалаж“, т. е. да се бракуват или унищожат <sup>103</sup>. Така част от отчетеното с гордост по-рано преизпълнение на плана сега тихомълком се ликвидира, след като е доказало неспособността си да бъде реализирано дори в условията на остро дефицитен вътрешен пазар <sup>104</sup>.

---

<sup>101</sup> Пак там, оп. 2, а. е. 63, л. 2

<sup>102</sup> Пак там, л. 4.

<sup>103</sup> Пак там, л. 6.

<sup>104</sup> Унгарският икономист Янош Корнай доказва в изследванията си, че реализирането на социалистическата продукция, чиито качества всъщност не отговарят на световните изисквания, може да се постигне най-вече чрез подгържането на постоянен дефицит на вътрешния пазар – вж. Корнай, Я. Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма, С., 1996, 222–232.

Тежкото финансово състояние на предприятията създава сериозни опасности да парализира производствената и банковата система. По данни на банката в държавния и кооперативния сектор са натрупани запаси на стойност 1 200 млн. нови лева от стоки, които не могат в този си вид да бъдат пуснати нито на външния, нито на вътрешния пазар<sup>105</sup>. Блокирани са не само оборотните средства на предприятията, но също и получените банкови кредити, което е причина за взаимната задължнялост на предприятията, просрочване на обслужването по кредитите и значителното забавяне на вноските в републиканския бюджет. В сравнение с 1952 г. в края на 1953 г. взаимната задължнялост на предприятията нараства от 604 млн. лв. на 938 млн. лв., което прави само за една година повече от 50%.<sup>106</sup> Обръща се внимание, че вместо да се предприемат енергични мерки за преодоляване на проблема предприятията, и най-вече търговските, продължават незаконно да се кредитират, което увеличава финансовия безпорядък. В стопански проблем се превръщат нарасналите кражби, главно в селските кооперации. В края на доклада се представят обобщени цифри за загубите, включващи свръхзапаси, отклонените средства, начетите, злоупотребите и кражбите, възлизащи на над 2 386 млн. лв.<sup>107</sup>

Въпреки че в обширното изложение навсякъде много внимателно е избягвано използването на термина криза, изнесените примери, числа и обяснения говорят за проявлението на сериозна финансова и стопанска криза. Тя носи белезите на най-честите дефекти на централизираната планова икономика – липсата на конкуренция в производството, причина за висок брак на стоките, неадекватно снабдяване на районите с продукти, пълно несъобразяване с потребителските нужди на населението, незаинтересованост от страна на стопанските субекти за оптимизиране на тяхната дейност, некомпетентни, а понякога и откровено злонамерени решения и др. Но наред с тези произтичащи от възприетия стопански модел проблеми, кризата от 1953 г. се дължи и на други тип причини. Фактът, че има натрупани огромни запаси, които не се реализират, и същевременно се отбелязва значително нарастване на кражбите, свидетелства за сериозен спад на покупателната способност на населението, особено на селското. Това е пряк резултат от мащабната инвестиционна политика на правителството, чиито основни тежести са прехвърлени върху доходите на обикновените граждани.

Пример за това, че финансовите проблеми продължават да се решават главно за сметка на населението, е избършената през май 1952 г. поредна обмяна на парите в България. Всъщност, макар и официално да не е обявено дори в секретните доклади, очевидно тази финансова мярка е предприета с цел да се преодолее появилата се инфлация, въпреки че властите

---

<sup>105</sup> Пак там, л. 20.

<sup>106</sup> Пак там, л. 41.

<sup>107</sup> Пак там, л. 48.

отказват да признаят развитието на подобни процеси в социалистическата планова икономика. Но както е обяснено в годишния отчет за 1952 г. на БНБ, „паричната реформа укрепи паричното обращение, изчисти го от излишните пари и повиши покупателната стойност на лева“<sup>108</sup>. Всичките споменати резултати имат единствено антиинфлационен ефект.

И сега, подобно на подмяната на купюрите през 1947 г., са намалени спестяванията и наличните парични средства в населението. Официалният курс на обмяната е 100 стари лева за 4 нови. В това съотношение са преизчислени всички парични средства и активи на държавните и кооперативните предприятия, учреждения и организации. По същия начин са определени заплатите, възнагражденията, пенсиите и стипендиите. Но смяната на наличните пари на гражданите става при курс 100 стари лева за 1 нов лев, което означава, че ликвидните средства на населението са съкратени четири пъти. Този подход, макар и не в такъв гъстичен вид, е приложен и за влоговете. Единствено работническите, детските, сирашките и ученическите влогове до 50 000 стари лева се обменят при курс 100 за 4 лева. За останалите, включително и жилищно-спестовните влогове, е наложена схема, която съобразно размера им определя обменния курс от 3 лв. за 100 при сметки до 50 000 лв., до 1 лв. за 100 стари при сметки над 200 000 лв.<sup>109</sup> Както показват данните на Централната банка, общата загуба на обменителите възлиза на 857 млн. нови лева. Това иначе разглеждано в други държави като престъпно деяние, тук е оценено като нанасяне на „сериозен удар върху материалната база на капиталистическите елементи у нас“<sup>110</sup>. Използваната квалификация трудно може да се приеме дори и за тогавашните разбирания за „капиталистически елементи“, при положение че 48% от българските граждани претърпяват загуби от над 542 млн. лв.<sup>111</sup>

Обмяната от пролетта на 1952 г. е свързана и с въвеждането на крайно неблагоприятни промени в условията на вече емитираните вътрешни заеми. Лихвените проценти на заемите от 1947 и 1951 г. са променени съответно от 5,5% и 5% на 2%. Преоценката на облигациите също е направена по неизгоден за собствениците им начин – за 1947 г. съотношението е 100 стари лева за 2 нови, а за 1951 г. 100 за 3, при положение че официалната обмяна на парите е 100 за 4<sup>112</sup>.

В годините след подписването на Парижкия мирен договор стопанската политика на българското правителство води до съществени структурни изменения в националното стопанство, характеризирани се с ускорени темпове на индустриализация. Наред с нарастването на дела на промишлеността в брутният вътрешен продукт се проявяват

---

<sup>108</sup> Пак там, оп. 2, а. е. 16, л. 31.

<sup>109</sup> Известия на Президиума на Народното събрание, год. III, бр. 40 от 11 май 1952.

<sup>110</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 2, а. е. 16, л. 30.

<sup>111</sup> Пак там

<sup>112</sup> Марчева, Ил. Политиката на българското правителство за финансиране... с. 8.

сериозни деформации, свързани както с бързопротичащите процеси, така и с твърдото приложение на планово-административната система, която не отчита потребностите на населението. Новата стопанска линия се провежда при изключително финансово напрежение за гражданите, които са длъжни принудително да финансират мащабните стопански инициативи на комунистическата власт. На практика това става под формата на задължително участие във вътрешните заеми и вследствие на две крайно неизгодни за населението парични реформи (от 1947 и 1952 г.). Всъщност значителните външни кредити, които България получава от народно-демократичните държави и най-вече от СССР, не са в състояние да облекчат огромното бреме върху икономиката и българското гражданство, тъй като благоприятният ефект на ниските лихви и дългите срокове на погашения са напълно неутрализирани от силно завишения курс на рублата, което прави съветските стоки и строителни работи скъпи за България, а българските стоки, с които се обслужват кредитите, много евтини.

### ***III. Развитие на дълговия проблем в периода на вътрешнопартийните борби за власт (1953–1956 г.)***

#### *Оживление във външноикономическите отношения на България със Запада*

Скоро след смъртта на Сталин в СССР се проявяват първите симптоми на постепенни трансформации в модела на упражняване на властта както в КПСС, така и в държавата. Борбата в Москва за нагмощие в командните структури първоначално налага необходимостта от установяване на колективно ръководство, което е последвано от леко смекчаване на репресивната политическа система. Възможността малко по-свободно да се поставят обществените проблеми и по-адекватно да се обсъжда реалното положение на народите в съветската зона на влияние скоро позволява да се издигат искания за повдигане на жизненото равнище, подобряване на снабдяването с продукти от първа необходимост. В Германската демократична република още през лятото на 1953 г. тези искания прерастват в улични протести и бунтове <sup>1</sup>. Натиск за промени в стопанската политика и преодоляване на грубите диспропорции между леката и тежката промишленост, както и между индустрията и селското стопанство възниква и в Румъния, Унгария, Чехословакия, където се провеждат редица стачки <sup>2</sup>.

Освен като стремеж да се отговори на острите обществени нужди и да се снижи градусът на напрежението, но също така и за да се утвърдят новите личности с нови идеи, сред комунистическата върхушка започва преосмисляне на провежданата икономическа политика. Още през август 1953 г. в съветския бюджет са включени допълнителни субсидии за производство на стоки за широко потребление. Никита Хрущов обръща внимание на катастрофалното положение в съветското селско стопанство и лансира реформена програма за развитие на земеделието и животновъдството, както и за повишаване доходите на селското население. Важен момент в осъществяването на промени има ограниченото либерализиране на отрасъла, като се дава възможност на производителите да изнасят част от продукцията си на свободния пазар <sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Fejto, Fr. Histoire des démocraties populaires après Staline 1953–1971. Paris, 1974, 16–19.

<sup>2</sup> Вж. по-подробно Боева, Ис. Източна Европа след Сталин 1953–1956. С, 1995, с. 27.

<sup>3</sup> Верм, Н. История на Съветския съюз. С., 2000, 343–344.

По примера на Москва и в България се предприемат стъпки за промяна на провежданата през Първия петгодишен план стопанска политика. Тук обаче насочването на вниманието върху икономическите и финансовите проблеми става по-скоро в резултат на желанието да се откликне на появилите се нови тенденции в управлението на съветското стопанство и да се спечелят позиции пред ръководството на КПСС, отколкото сериозно да се преосмислят основните принципи на възприетия курс на икономическо развитие. Ето защо едва когато съветското правителство отказва да отпусне нови кредити и на Московската среща от 7 юли 1953 г. разкриликува българските власти за изоставането на страната в областта на селското стопанство и за влошеното положение на българските селяни, ръководството на БКП е принудено да намали темповете на индустриален растеж и да пренасочи част от капиталовложенията в селското стопанство <sup>4</sup>. Решенията на пленумите на ЦК на БКП през юли и септември 1953 г. определят новите насоки на стопанската политика, но направените анализи на състоянието на селското стопанство не достигат до същността на проблемите, а неуспехите са обяснени единствено с допуснати грешки от низовите организации <sup>5</sup>.

Освен промени в политическата и стопанската обстановка в социалистическата система, характеризиращи се с ограничена либерализация, смъртта на Сталин предизвиква и нови тенденции в развитието на международните отношения. Скоро се отбелязва спагане на военнополитическото напрежение между двете свръхсили и се отправят плахи сигнали за търсене на компромиси при разрешаването на съществуващите конфликти. Първата стъпка в тази посока е подписаното на 27 юли 1953 г. примирие в Панмунджон, с което се прекратява продължилата повече от три години Корейска война. През следващите години затоплянето на отношенията между Изтока и Запада се развива, като намира израз в срещата в Женева през юли 1955 г. и с подписването на Австрийския държавен договор, по силата на който се изтеглят окупационните войски, а властите във Виена получават пълен суверенитет срещу ангажимента държавата да се придържа стриктно към политика на неутралитет <sup>6</sup>.

Наред с благоприятните политически промени, които протичат през втората половина на 50-те години, други важни фактори за разширяването на външнотърговските контакти между двете части на европейския континент са приключилото следвоенно възстановяване на Европа и очертаващият се възход на световната икономика. В рам-

---

<sup>4</sup> Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г., С., б. г., 75–77.

<sup>5</sup> Мигев, Вл. Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960), С., 1998, 44–47.

<sup>6</sup> Duroselle, J. – В. Histoire diplomatique de 1919 a nos jours, Paris, 1978, 585–586, 590.

ките само на 5–6 години в Западна Европа започва осезателно да се проявява положителният ефект от финансовата помощ по „Плана Маршал“. Безпрецедентно високите темпове на икономически растеж се утвърждават като трайна тенденция в развитието на европейското стопанство<sup>7</sup>. Особено впечатляващи са резултатите в индустриалния сектор. Само за четири години промишленото производство се увеличава от 35% на 55%<sup>8</sup>. За нуждите на разрастващата се индустрия нараства търсенето на суровини и енергийни източници, разширяват се международните търговски контакти и те стават основа на започналите стопански интеграционни процеси сред шест европейски държави (Франция, ФРГ, Италия, Холандия, Белгия и Люксембург), създали през 1951 г. Европейската общност за въглища и стомана<sup>9</sup>. Високата икономическа конюнктура, спадът на безработицата, съчетани с активна социална политика на западните правителства след Втората световна война, подготвят условията за възникването на т. нар. „държава на благоденствието“, която се гради на принципа на разрастващата се консумация на стоки от най-широки кръгове на западното общество. Така от втората половина на 50-те години рязко се увеличава броят на семействата, разполагащи с автомобили, битова техника и луксозни предмети<sup>10</sup>.

Новият политически климат, макар да не е пряко последван от отмяна на някои ограничения в търговските отношения между източния и западния блок (американският „закон Бетъл“, забраняващ на западните държави да търгуват със социалистическите страни със стратегически суровини и произведения), отслабва тяхното действие и все по-често забраните не се спазват и дори умишлено се нарушават, най-вече от западногерманските търговски фирми<sup>11</sup>.

Погобно на останалите източноевропейски държави, България още в края на 1953 г. също започва чувствително да увеличава обема на стокообмена си със страните от Западна Европа. Изчислена в рубли, стойността на външната търговия с капиталистическите държави нараства от 147 млн. за 1952 г. на 234 млн. за 1953 г., което прави ръст от около 59%. Положителна е характеристиката, че увеличението е по-осе-

---

<sup>7</sup> През 50-те години на XX век средногодишният ръст на брутния вътрешен продукт на големите западноевропейски държави е между 3,1% за Великобритания до 6% за ФРГ – вж. Beitone, A., Ph. Gilles, M. Parodi, *Histoire des faits économiques et sociaux de 1945 a nos jours*, Paris, 2000, p. 39.

<sup>8</sup> Droz, V., A. Rowley, *Histoire générale du XX siècle, t. Expansion et indépendances 1950 1973*, Paris, 1987, p. 32.

<sup>9</sup> Кристоф Чакалоф, М. – Ф. Изграждането на обединена Европа 1945–1990 г. Основни етапи и проблеми, С., 2000, с. 30.

<sup>10</sup> Droz, V., A. Rowley, *Op. cit.*, p. 97.

<sup>11</sup> Баева, Ис., Евг. Калинова, Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955), С., 2003, 228–229.

заемо в областта на износа (76%), отколкото на вноса (42%)<sup>12</sup>. През 1954 г., макар и да се отбелязва лек спад, като цяло се запазва високото равнище, постигнато в преходната година. Но въпреки същественото засилване на външнотърговските контакти със западните държави, делът им в общия стокообмен на България остава все така нисък за годините след Втората световна война. За 1954 г. той формира едва 13%, докато търговията със страните от СИВ заедно с Китай и Северна Корея близо 87%. Изводът, че сериозни промени в структурата на българската външната търговия не са настъпили, се потвърждава и от факта, че 25% от обмена със Западна Европа се осъществява с Австрия (износ, предназначен за съветските окупационни войски, и внос от съветските предприятия в Австрия). Така че само контактите с ФРГ и Великобритания имат по-голямо стопанско значение, докато тези с Франция, Белгия и Швейцария (стойност за 1954 г. от порядъка между 4 и 5 млн. рубли) са почти символични<sup>13</sup>.

За да може да се постави на по-стабилна и дългосрочна основа разширяването на търговските контакти на България със западните държави, се налага необходимостта да се сключат нови двустранни спогодби, които да уточнят стоковите листи и да регламентират условията на плащанията. Но за да се постигнат договореностите, трябва отново да се обсъдят и разрешат спорните въпроси относно българските задължения към кредиторите и към собствениците на национализирани имущества. Отчитайки предимствата от уреждането на търговските отношения, българското правителство заявява готовността си да се постигне споразумение със западните държави. На 2 февруари 1954 г. Министерският съвет с постановление разрешава на Министерството на външната търговия да започне официални преговори за сключване на търговски спогодби с Франция и Швейцария. Българската делегация е упълномощена да преговаря и по въпросите за старите задължения на България и национализираните имоти<sup>14</sup>.

В началото на март 1954 г. в София пристига френска делегация, водена от Жан го Сюри от френското външно министерство, а от българска страна участват две комисии – по финансовите въпроси, председателствана от г-р Н. Меворах, и по търговските – от Божков. От френска страна е предложено България да изплати по външните заеми една глобална сума от 15 млрд. фр. фр. и по национализираното имущество още 6 млрд. фр. фр., което прави общо 21 млрд. фр. фр. По тогавашния курс на френския франк искането възлиза на около 62,3 млн. долара. Наглед с това заявява, че се отказва от претенциите си, произтичащи по

<sup>12</sup> Процентите са изчислени по данни от доклад на Министерство на външната търговия за 1954 г. – АМВНР, оп. 7п, а. е. 16, 4–5.

<sup>13</sup> Пак там, л. 58.

<sup>14</sup> Никова, Г. Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция и Швейцария след Втората световна война – Ист. пр, 1991, кн. 9, с. 44.

чл. 23 на мирния договор, за намиращи се у нас френски вагони, самолети и други предмети и не настоява те да ѝ бъдат реституирани. Също така декларира, че е готова да намали до 50% от стойността на общата сума<sup>15</sup>.

Българската делегация смята, че дори и при това съкращение исканата сума е абсолютно непосилна за възможностите на България, и излиза с контрапредложение – за погашенията на старите гържавни заеми 135 млн. фр. фр. (около 400 хил. долара) и същата сума за обезщетение за национализираното имущество, или общо 270 млн. фр. фр. (800 хил. долара). Френската делегация категорично отхвърля българското предложение и Ж. дьо Сири настоява за лична среща с министрите на финансите и на външните работи. След проведените разговори французите заявяват, че са склонни да свежат претенциите си до 3 млрд. фр. фр. (малко под 9 млн. долара), но българските представители проявяват готовност за поемане на глобална сума не по-голяма от 2 млн. долара. Разбирателство не се постига и по въпроса за българското злато, намиращо се в Vanque de France. Позицията на Дьо Сири е наличните 367 тона да останат във Франция, а ние настояваме да се върнат в България. Преговорите завършват без да е постигнато споразумение.

Година по-късно контактите се подновени. След продължителни и напрегнати разисквания през лятото на 1955 г. в София е постигнато принципно съгласие по размера на сумата и начините за изплащането ѝ. Обезщетението е определено на 4 285 715 долара, което при курс 350 франка за 1 долар е равно на около 1,5 млрд. френски франка. То се разпределя така – 900 млн. фр. за изплащане на старите външни заеми и 600 млн. фр. за извършената национализация на френско имущество. Погашаването на задължението ще стане, като 30 дни след ратификацията на спогодбата БНБ ще преведе 300 млн. фр. фр., намиращи се в Банк дьо Франс (200 млн. от блокираното българско злато и 100 млн. от набрани провизии), а останалите 1 200 млн. фр. фр. ще се изплащат чрез заделяне на 7% от българския износ към Франция<sup>16</sup>.

На 28 юли 1955 г. са подписани спогодбите за окончателното уреждане на българските финансови задължения към Франция. Условията се оценяват като изгодни за България, тъй като само номиналната стойност на остатъка по дълга към Франция от заемите от 1892 до 1928 г., преизчислен по курс 1 зл. фр. = на 114 фр. фр. и 1 фр. Поанкаре от 1928 г. на 23 фр. фр., възлиза на 17 млрд. фр. фр. Това означава, че българската държава ще изкупи облигациите едва за 5,3% от номинала им. Срокът за събиране и предаване на облигациите е удължен на 5 години<sup>17</sup>.

---

<sup>15</sup> АМВНР, оп. 8н, а. е. 911, 8–9.

<sup>16</sup> Пак там, 43–44.

<sup>17</sup> Пак там, л. 77.

Очевидно е, че и след подписването на спогодбата неогорението ѝ от страна на портърорите прогължава и това е причина година по-късно тя да не е все още ратифицирана от френското национално събрание. По информация на търговския ни съветник в Париж Иван Будинов носителите настоявали да се приложи спогодбата по заемите от 1948 г., като се аргументирали, че навремето българското правителство отказало да я изпълнява, защото била погписана от империалистическите агенти проф. Иван Стефанов и Цоньо Цончев, но след като вече те са официално реабилитирани, няма основание да се отхвърлят постановките, договорени през 1948 г. Тези действия налагат на 26 септември 1956 г. българският представител да се срещне с подпредседателя на френския парламент, депутата от комунистическата партия Роже Гароди, който обещава да се застъпи за спогодбата от 1955 г. при обсъждането ѝ във финансовата комисия<sup>18</sup>.

В началото на 1954 г. българското правителство приема многократно отправените още от края на 40-те години покани на швейцарските власти да започнат преговори за уреждане на българските финансови задължения. Разговорите също се провеждат в София, където през март пристига швейцарска правителствена делегация. Преговорите преминават на два етапа – от 12 март до 3 април и от 6 май до 5 юни. Още от самото начало се проявяват дълбоки различия между позициите на двете страни. Делегацията от Берн иска България да изплати една глобална сума от 64 824 хил. шв. фр. Сумата включва на първо място задълженията по външните държавни заеми – 35 300 хил. фр.; за национализирани швейцарски предприятия, движими и недвижими имущества, кредити и капитал – 23 0037 хил. фр.; за швейцарските вземания по клиринговата спогодба от 1941 г. – 897 хил. фр.; за вземания на швейцарски застрахователни гружества, на репатрирани швейцарски гравжгани, за иззети швейцарски стоки на българска територия през 1944/45 г. и за задължения по клиринговата спогодба от 1946 г. – 5 590 хил. фр.<sup>19</sup>

Българското становище за определяне размера на общата сума напълно се разминава с швейцарското. Предложено е десетократно по-ниска стойност – за дълга по старите заеми и за национализираното имущество – 6 446 хил. шв. фр. За останалите швейцарски претенции се прибавят още около 1,5 млн., което прави общо 7 952 хил. шв. фр.<sup>20</sup>

Преговорите през пролетта и лятото на 1954 г. не довеждат до постигане на окончателно споразумение, но в крайна сметка швейцарската страна се съгласява да намали значително първоначалните си претенции и да се доближи до предлаганата от българското правителство сума<sup>21</sup>. На 8 октомври разговорите се подновяват в София. Постиг-

<sup>18</sup> Пак там, оп. 8п, а. е. 910, л. 6.

<sup>19</sup> Пак там, оп. 7п, а. е. 14, 13–14.

<sup>20</sup> Пак там, л. 14.

<sup>21</sup> Никова, Г. Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция и Швейцария... с. 46.

нато е съгласие за всички български задължения да бъде изплатена общата сума от 9 млн. шв. фр., от които 7,5 млн. ще се изплатят за старите заеми и национализираните предприятия и имущества. Възприет е принципът за облигациите от довоенните заеми да се плати 7% от номиналната им стойност. Тъй като се предполага, че стойността на българските облигации, които се държат от швейцарски портъори, е около 26,4 млн. шв. фр., то трансферът, който ще извърши българската държава, ще възлезе на 1,848 млн. шв. фр. Останалата сума от 1,5 млн. шв. фр. ще бъде предназначена за обезщетение на репатрираните швейцарци, за застраховки, за иззети през 1944/45 г. стоки и други подобни претенции<sup>22</sup>. Спогодбата е погнисна на 26 ноември 1954 г.

Важно място в процеса на нормализиране на търговските отношения на България с развитите западни държави има и уреждането на въпроса за финансовите отношения на страната към Великобритания. В докладите на българския търговски представител в Лондон Георги Танев още от 1953 г. се отбелязва ползата за България от установяване на по-активни търговски отношения, но се обръща внимание, че за целта е необходимо да се намери удовлетворително и за двете страни разрешаване на проблема с българските задължения<sup>23</sup>. Освен за подобряване на перспективите за развитието на двустранната търговия, въпросът за обезщетението на британските финансови претенции към България става особено актуален и вследствие на предприетите действия срещу блокираните български авоари.

На 6 август 1954 г. британското финансово министерство издава директива до Администратора да разпредели паричните остатъци от българския фонд<sup>24</sup>. Макар размерът на българските авоари във Великобритания да се оценява на около 110 000 лири стерлинги, становището на българските финансови власти е, че не е изгодно за България да се възприеме подобна практика, което ще означава без преговори да се удовлетворяват и недоказани претенции на английски граждани. В тази връзка още на следващия ден, 7 август, с вербална нота българското правителство известява, че е готово да започне преговори през октомври за уреждане на висящите финансови въпроси между двете страни. На 14 септември правителството в Лондон отговаря, като представя британските условия: българските власти да проучат и уредят всякакви претенции на британското правителство и граждани; да се проведат преговори с британските портъори и да се възстанови обслужването на българските външни заеми<sup>25</sup>.

Общата сума на английските претенции се определя на около 3 млн. лири стерлинги. Тя включва вземанията на носителите на български об-

---

<sup>22</sup> АМВНР, оп. 7п, а. е. 14, л. 16.

<sup>23</sup> Пак там, оп. 6п, а. е. 403, 19–20.

<sup>24</sup> Пак там, оп. 7п, а. е. 342, л. 1.

<sup>25</sup> Пак там, оп. 7п, а. е. 14, 17–18.

лигации от външните заеми, щетите на британската собственост в България и превоенните търговски вземания<sup>26</sup>. Въпреки заявената и от двете страни готовност за намиране на решение на спорните въпроси, до края на 1954 г. преговори по българските задължения не започват. Едва на следващата година след твърде продължителни разговори на 22 септември 1955 г. е сключено споразумение за плащане на старите задължения, както и двугодишна търговска спогодба<sup>27</sup>. И в това споразумение е приложена възприетата още на преговорите с Швейцария основа за плащане на 7% от номинала на облигациите и по този начин размерът на българския дълг към Великобритания е сведен до 3 810 340 лв. (или малко повече от 200 000 лири).<sup>28</sup>

Уреждането на старите финансови задължения на България към три гържави, които гържат значителен дял от облигациите по българските външни заеми и същевременно са важни търговски партньори на България дори и в ограничените стопански условия, установени след Втората световна война, представлява значима стъпка към нормализиране на икономическите ѝ контакти със Запада. Въпреки че правителството поема ангажимента да се лишава от част от така необходимите му постъпления, като заделя процент от стойността на реализирания български износ в тези страни за плащания по стария гържавен дълг, по обезщетения от национализация и по нанесени щети по време на войната, с това се отстраняват редица пречки пред установяването на по-активни търговски отношения, които са от съществено значение за развитието на българската икономика. Освен това трябва да се отчете фактът, че вследствие на постигнатите споразумения е договорено изключително голямо редуциране на задълженията по старите външни заеми. Преизчисляването на дълга на основата на 7% от номинала на облигациите означава близо 13 пъти съкращаване на дължимата сума. Много благоприятно е и условието за задълженията да се обслужват чрез износ на български стоки. Това създава предпоставки за разширяване на пласмента на българска продукция на западните пазари, ако, разбира се, тя отговаря на необходимите изисквания и стандарти.

Причините, които карат западните кредитори да направят сериозните отстъпки, се определят от намерението да се намери някакво разрешение на висящите повече от десет години проблеми, които в политическите условия на дълбоко разделение между Изтока и Запада правят неперспективно събирането на цялата сума по дълга. Тези обстоятелства са характерни не само за задълженията на България, но и на

---

<sup>26</sup> Пак там, оп. 6п, а. е. 1529, л. 2.

<sup>27</sup> Пак там, оп. 7п, а. е. 340, л. 116.

<sup>28</sup> Никова, Г. Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция и Швейцария... с. 49.

останалите източноевропейски държави. Преговорите и с трите държави, и особено с Франция, показват, че при решаването на противоречията превес вземат политическите съображения за нормализирането на общите отношения дори с цената да се жертват част от интересите на портърите. За международните финансови среди е очевидно, че от края на 40-те години облигациите по старите заеми на вече социалистическите страни са напълно рискови и изгледите те да възвърнат стойността си са нищожни. При това положение се налага мнението, че е за предпочитане да се получи нещо, макар и малко, отколкото да се чака повече, но неопределено време.

*Разрастване на социалистическите кредити  
за България в рамките на усилията  
за укрепване на общността*

Смъртта на Сталин през март 1953 г. поставя началото на постепенни, но важни промени първо в Съветския съюз, а после и в останалите страни от социалистическата система. Водеща роля в развитието на обстановката имат политическите борби между наследниците на мъртвия вожд, като една от арените на най-остро противоборство е именно икономическата сфера, и проявяващите се съществени идейни разногласия. Желанието да се дискредитира съперника или пък да се оцелее в новата политическа обстановка е причина за чести смени в концепциите за развитието и приоритетите на социалистическата икономика. Новата власт в Москва отначало насочва вниманието си към настъпилите деформации в стопанската структура, довели до изключителното влошаване на снабдяването на населението от социалистическите страни с основни стоки за масово потребление. Критиките за възникналото положение и разрастващото се недоволство са отправени главно към част от претендентите, заемащи едни от най-силните позиции, какъвто е Л. Берия. Следва вземането на решения за развитие на селското стопанство и леката промишленост, като смяната на стопанския курс позволява да започне издигането на Никита Хрушчов във властта, който през септември 1953 г. официално заема поста Първи секретар на КПСС. Управлението се поделя с Георги Маленков, който запазва ръководството над изпълнителната власт – Председател на Министерския съвет. Но след малко повече от година, през февруари 1955 г., точно обвиненията, че е нарушил основния икономически принцип на социалистическото развитие, разрастването на тежката промишленост, става повод за отстраняването на Маленков от управлението на държавата и установяването на пълен контрол върху властта от Хрушчов<sup>29</sup>.

---

<sup>29</sup> Voslensky, M. Les Maitres de la Nomenclatura, Paris, 1989, 142–143.

По подобен начин се използват и икономическите проблеми в източноевропейските сателити за разчистване на пътя към властта на новите партийни кадри. В България Вълко Червенков, за да гемонстрира привързаност към новите господари на Кремъл и да докаже способността си да възприема новости, бързо въвежда „нов курс“ в стопанската политика в подкрепа на леката промишленост и селското стопанство<sup>30</sup>. Рязката промяна в държавните директиви не води до бързо преодоляване на проблемите. Неблагополучията в земеделието и животновъдството продължават, макар да са предприети някои мерки за повишаване на доходите на селското население. Сериозните грешки в планирането на продукцията, лошата организация и традиционните обяснения с климатичните условия са причина да не се постигнат очакваните резултати<sup>31</sup>. Възщност и по другата важна стопанска и социална задача не се постига видим успех, тъй като съществено подобряване на снабдяването на населението с храни не настъпва не само поради слабата реколта, но и вследствие на засилващия се български износ на селскостопанска продукция към СССР и другите социалистически страни.

Промяната на сигналите, идващи от Москва, съчетани с определено неосъществените стопански цели, дават добра възможност на Т. Живков да предприеме нова атака към държавната власт. Само месец след като е отстранен от министър-председателския пост В. Червенков, през май 1956 г., на сесия на СИБ Т. Живков настоява за подновяване на ускорения темп на българската индустриализация<sup>32</sup>. Разбира се, в положението, в което се намира България, на командно управление на икономиката и когато процесите не се определят от естествените пазарни механизми, могат да се намерят достатъчно аргументи в полза и на едната, и на другата линия на стопанска политика. Така например тезата за липсата на промишлени суровини, технологии, подготвени кадри, производствени традиции и най-вече на пазари за развитието на тежката индустрия, може да бъде лесно парирана с необходимостта да се преодолее растящата безработица, с теоретичната марксистка постановка за водещата роля на производството на средства за производство и други подобни неикономически доводи. В крайна сметка налагането на определена стопанска концепция се определя от господстващите идеи в Москва.

Въпреки че съветското ръководство през 1955 г. се връща към класическите социалистически идеи за развитие на тежката промишленост, за специализацията на България се отрежда предимно мястото

---

<sup>30</sup> Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г., С., б. г., 78–79.

<sup>31</sup> Мигев, Вл. Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960), С., 1998, с. 56.

<sup>32</sup> Калинова, Евг., Ис. Баева, Българските преходи 1944–1999, С., 2000, с. 84.

на снабдител на общността на народно-демократичните държави със селскостопански произведения и със стоки на леката промишленост. С оглед на ниските цени на тези продукти на пазара на СИВ, непрестижността им от чисто теоретична гледна точка, както и вследствие на някои икономически мотиви (направените вече значителни инвестиции в индустриализацията, повишаването на доходите на работещите в промишлеността, откриването на нови работни места) българското правителство и партийните лидери не възприемат с възторг идващите от Москва стопански предложения. Дори на двата пленума на ЦК на БКП през декември 1955 г. някои от участниците се изказват против очертаните от Хрущов насоки за развитието на българската икономика, макар в крайна сметка взетите решения да са в духа на московските директиви<sup>33</sup>.

Независимо от неodobрието си българските управляващи използват новите виждания на съветските ръководители за стопанското разделение в рамките на СИВ, за да осигурят нови значителни кредити за българската икономика, този път за модернизирани селското стопанство. На 3 февруари 1956 г. в Москва министър-председателите на двете държави Булганин и Червенков подписват Спогодба за оказване помощ от СССР на НРБ за по-нататъшното развитие на селското стопанство и промишлеността за минерални торове. Документът предвижда в периода 1956–1959 г. СССР да внесе голям брой трактори, комбайни, подбирачи, товарни камиони, багери, селскостопански машини и резервни части, като за целта на българското правителство се отпуска кредит в размер от 300 млн. рубли с 2% годишна лихва и срок за погасяване 10 години. Обслужването на кредита започва от 1 януари 1961 г. на годишни равни вноски и ще става чрез български износ за Съветския съюз на селскостопански произведения – тютюн, зеленчуци, плодове, грозде и гр.<sup>34</sup> Спогодбата предвижда и оказване на техническа и материална помощ от СССР за строителството на азотно-торовия и суперфосфатния заводи. Накрая Спогодбата разглежда и въпроса за доизграждането на оловно-цинковия завод и на рудници и обогатителни фабрики за цветни метали в Родопския басейн. Споразумението предвижда да се осигури подготовката и обучението на български специалисти в СССР<sup>35</sup>.

Така новите идеи на съветското ръководство за стопанското развитие на социалистическата общност са умело използвани от българските правителствени и партийни дейци за разширяване на кредитните потоци за българската икономика и в дадения случай за селското стопанство. След продължително финансово изтощаване на българско-

---

<sup>33</sup> Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта... 92–93.

<sup>34</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 2, а. е. 115, л. 171.

<sup>35</sup> Пак там, 172–173.

то земеделие и животновъдство в годините след Втората световна война и поставянето му на втори план в инвестиционната политика на социалистическата власт, тази спогодба и предвиденото по нея кредитиране осигуряват по-благоприятни условия за ускоряване модернизирването на отрасъла и за увеличаване на производството. За първи път от установяването на социалистическия режим в България се отделят значителни външни инвестиционни средства за този важен сектор на националното стопанство, който продължава да създава основната част от износната продукция на страната и остава единствен стабилен източник на свободно конвертируеми чуждестранни девизи.

Повишаването на изкупните цени от гържавата е другият важен фактор, който съдейства през втората половина на 50-те години да се отбележи подем в развитието на селското стопанство. Официалните данни показват към 1960 г. увеличение спрямо довоенното равнище с 41,7%.<sup>36</sup> Но независимо от отчетените положителни количествени показатели проблемите пред българското селско стопанство остават и в значителна степен, вследствие на масовата колективизация, тепърва започват да се акумулират за бъдеще. Прилагането на командно-административните методи на управление, отчуждаването на земеделците от собствеността и ликвидирването на пазарните стимули в дейността им имат трайни отрицателни последици, чието въздействие ще се проявява през всички години до края на века.

През есента на същата година в социалистическата общност възникват събития, които силно разтърсват устоите на комунистическите правителства не само в Полша и най-вече в Унгария, но предизвикват и дълбоки разногласия в оценките и отношенията към протичащия курс на гесталинизация в СССР и другите страни от Източния блок. Докато Китай се обявява за твърда разправа с попъзновенията на „международния империализъм в Унгария“ и на практика застава зад просталинските среди в европейските комунистически партии, то Югославия, напротив, осъжда съветската интервенция в Унгария и продължава да защитава тезата за съществуването на различни национални пътища към изграждането на социализма<sup>37</sup>. Макар унгарското въстание да е потушено бързо от съветските войски и да не е последвала сериозна реакция от страна на западния свят, господството на СССР в Източна Европа изглежда разклатено и налага смекчаване на политическия натиск на Москва над сателитите ѝ. Кризата в социалистическата система е предизвикана предимно от желанието за по-голяма свобода в обществения живот и във външната политика, но има и добре изра-

---

<sup>36</sup> Музев, Вл. цит. съч., с. 243.

<sup>37</sup> Fejto, Fr. Histoire des démocraties populaires après Staline 1953–1971, Paris, 1974, 137–141.

зени икономически и социални причини. Продължаващите лишения, ниският стандарт и постоянният дефицит на жизненоважни стоки, съществуващи дори десет години след края на войната, засилват недоволството сред работническото и селското население в централноевропейските социалистически държави, което налага управляващите в СССР да отстъпят от някои основни икономически постулати на марксистко-ленинската теория, като отказ от масовата колективизация в Полша и малко по-късно развитие на частната стопанска инициатива в Унгария.

От своя страна българското партийно ръководство в лицето на Т. Живков оценява събитията от 1956 г. и вижда решението на проявилите се проблеми не в осъществяване на по-значими промени в политическата и икономическата система, а в задълбочаване на цялостните взаимоотношения на България със Съветския съюз. С оглед на трудностите, които има Москва в поддържането на господството си сред комунистическия свят, в София се преценява, че демонстрацията на верноподанически чувства и гаранциите, че България няма да създава проблеми на „другарите от КПСС“, може да се използва за извоюване на по-привилегировано положение в разделението на труда в рамките на СИВ и да се издействат отстъпки от съветските власти за по-ускорено икономическо развитие на страната. Тази линия на поведение на българското ръководство в контактите със СССР се проявява много категорично на срещата в Москва от 15 до 20 февруари 1957 г. След като е изразена пълна подкрепа от българска страна на позицията на Хрущов по отношение на Югославия и по другите въпроси, отнасящи се до международната обстановка, българската делегация в замяна иска одобрението на Съветския съюз за ускоряване темповете на промишленото развитие на България<sup>38</sup>.

Съветските управляващи кръгове променят мнението си, че България трябва да развива приоритетно селско стопанство и лека промишленост и въпреки недостига на суровини и липсата на значителни енергийни източници, е прието България да развива големи промишлени предприятия в областта на металургията, машиностроенето и индустриалната химия. На българското правителство е обещан поредния голям заем от 200 млн. рубли, погасяем за срок от десет години<sup>39</sup>. Това отношение се отразява и в започналите съгласувания със стопанските планове на останалите социалистически страни. На Осмата сесия на СИВ през 1958 г., макар с известни възражения и внесени корекции, участниците се съгласяват България да разшири износа си на произведения от машиностроенето и металообработващата промишленост в рамките на социалистическата общност. Развитието

---

<sup>38</sup> Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта... 105–106.

<sup>39</sup> Пак там, с. 106.

на тези отрасли се налага и като основна директива на третата петилетка, гласувана на преления се от 2 до 7 юни 1957 г. VII конгрес на БКП <sup>40</sup>.

До края на 50-те години България сключва няколко инвестиционни и стокови кредити от всички страни-членки на СИВ с изключение на Румъния, която подобно на България е предимно ползвател на кредити в социалистическата общност и в много по-малка степен кредитор. За дълбочаването на военното сътрудничество и създаването на Варшавския договор през 1955 г. открива възможности за увеличаване на кредитите за модернизирание и превъоръжаване на българската армия. Заедно с получените средства от преходния период българската задлъжнялост към социалистическите страни и особено към СССР бързо нараства. Официалните данни на БНБ за началото на 1959 г. показват значителните задължения на българската държава в рубли:

(в хиляди рубли) <sup>41</sup>

1. СССР	
– Инвестиционен кредит 9 август 1948 г. –	75 583,4
– Инвестиционен кредит 3 май 1950 г. –	3 619,0
– Кредит „Дунав мост“ –	3 194,3
– Инвестиционен кредит 3 февруари 1956 г. –	124 543,5
– Инвестиционен кредит 20 февруари 1957 г. –	3 875,8
– Стоков кредит 20 февруари 1957 г. –	32 000,0
– Инвестиционен кредит 8 август 1957 г. –	15 210,0
– Специален кредит 27 април 1954 г. –	45 892,7
– Специален кредит 29 април 1955 г. –	41 595,2
– Специален кредит 13 юни 1955 г. –	157 868,9
– Специален кредит 10 май 1957 г. –	32 032,5
– Специален кредит 26 май 1958 г. –	82 025,6
– Всичко към СССР	617 440,9
2. Полша	
– Кредит „Дунав мост“	4 071,7
– Стоков кредит 20 март 1953 г. –	7 800,0
– Специален кредит 9 август 1952 г. –	20 851,8
– Специален кредит 17 април 1954 г. –	5 152,7
– Всичко към Полша	37 876,2
3. Чехословакия	
– Стоков кредит 14 юли 1951 г. –	109 660,1
– кредит „Дунав мост“ –	5 337,3
– Всичко към Чехословакия	114 997,4
4. Унгария	
– кредит „Дунав мост“ –	4 780,7

<sup>40</sup> Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ... 220–221.

<sup>41</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 2, а. е. 79, л. 5.

– специален кредит 5 ноември 1953 г. –	15 400,0
– Всичко към Унгария	20 180,7
5. ГДР	
– инвестиционен кредит 22 август 1955 г. –	672,3
– инвестиционен кредит 22 август 1955 г. –	8 643,6
изплащането на тези два кредита не е уредено (целулозен и циментов завод)	
– специален кредит 3 април 1958 г. –	2 269,0
– Всичко към социалистическите страни	792 764,2
– към тях лихви, платими до 1965 г. –	58 851,9

Разчетите на банката показват, че ако не се ползват нови кредити, през следващите няколко години плащанията на гържавата по погашенията и лихвите са големи за финансовите възможности на страната.

Плащания в периода 1959–1965 г. (в хиляди рубли) <sup>42</sup>

	Погашения	Лихви	Общо
1959	119 059,4	13 766,1	132 825,5
1960	116 981,4	11 084,2	128 065,6
1961	119 633,8	10 759,2	130 393,0
1962	116 791,3	8 340,3	125 131,6
1963	97 891,1	6 007,3	103 898,4
1964	73 148,2	4 089,2	77 237,4
1965	67 387,9	2 562,7	69 950,6

Макар по всички заеми условията да продължават да са твърде изгодни – ниска годишна лихва от 2%, сравнително дълъг период на погасяване и обслужване с произведения на българското селско стопанство и индустрия, в случая значителен негативен ефект върху производството, търговията и гържавните финанси оказва огромният размер на външната задлъжнялост. Проблемът с обслужването на кредитите се потвърждава и от разчетите на БНБ за годишните плащания за периода 1959–1963 г., като в някои години сумите надхвърлят 130 млн. рубли. Общият размер на дълга към страните от СИВ достига 176% от годишния износ на България към тези страни, а само аниютетите представляват 30% от същата величина <sup>43</sup>. Тези данни свидетелстват за голямо-

<sup>42</sup> Пак там, л. 5.

<sup>43</sup> Процентите са изчислени по данни за стокообмена на България със социалистическите страни, взети от АМВНР, оп. 18п, а. е. 793а, л. 2. В официалните гържавни документи се срещат впечатляващи различия в сведенията както за размера на дълга, така и за обема на българската външна търговия, което прави работата на изследователя изключително трудна. Предимство е дадено на онези цифри, които най-често се срещат в различните отчети и които са изнесени в по-късен етап, след като е направена окончателна проверка на фактите.

то напрежение, на което са подложени българската икономика и експортните възможности на страната. Подобни съотношения между гълг и обем на износа винаги се оценяват от анализаторите като висока степен на външна задлъжнялост<sup>44</sup>.

Ако се проследят балансите на българския стокообмен с държавите от СИВ през втората половина на 50-те години, положението изглежда още по-критично, а перспективата да се стопи значителният гълг съвсем непостижима. С изключение на 1957 г., която завършва с активно салдо, всички останали години в периода от 1955 до 1959 г. приключват със значителен пасив. За петте години натрупаната сума отразява в търговията със социалистическите страни възлиза на 449,7 млн. лв.<sup>45</sup> Този дефицит в платежния баланс се покрива главно чрез дългосрочни кредити от страните-членки на СИВ и в по-малка степен се оформя като задължения по клиринговото салдо. С групи думи, за да може България не само да уравновеси търговското си салдо със социалистическите държави, но и да започне да погасява външните си задължения, е необходимо в продължение на поне 5–6 години да увеличи най-малко двойно износа в рамките на СИВ, при положение че равнището на вноса остане непроменено. Очевидно е, че такава задача не е възможно да бъде осъществена, без това да предизвика остри икономически, финансови и социални трусове в българското общество.

Освен че българското производство не е в състояние да отдели толкова голямо количество стоки за износ, много неблагоприятно въздействие за българската външна търговия оказва и възприетата от СИВ система на международните цени при разплащането между отделните страни. Още от 1956 г. Чехословакия, Полша, Унгария, ГДР и дори Румъния започват да упражняват натиск върху българското правителство при сключване на търговските спогодби да се въведат световните цени. Направените от българските икономисти изчисления показват, че при новите ценови равнища България ще инкасира съществени загуби заради ниските международни стойности на основните износни български артикули. Въпросът се поставя за разглеждане от различни органи и работни групи на СИВ през цялата 1957 г. По него се водят оживени дебати, в които повечето от участниците и най-вече индустриално развитите Чехословакия, Полша и ГДР настояват за възприемане на принципа на международните цени. Той е въведен през 1958 г. и още същата година, вследствие на неизгодните разлики в цените на вносните

---

<sup>44</sup> За да се гарантира финансова стабилност, се смята, че външният гълг не бива да надхвърля 150 % от приходите от износа, а годишните плащания – не повече от 15–20% от същите приходи. Вж. Минасян Г. Външен гълг. Теория, практика, управление. С., 2004, с. 133.

<sup>45</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 8, л. 73.

и износните продукти, българската държава понася щети от около 280–300 млн. валутни лева<sup>46</sup>.

За да се излезе от безизходната ситуация, отново се налага българското държавно ръководство в лицето на Т. Живков да потърси политическо разрешение на финансово-икономическите проблеми. На 2 ноември 1960 г. Политбюро на ЦК на БКП взема решение да се поиска от съветското правителство нов дългосрочен кредит от 650 млн. рубли за изплащане на съоръженията за МК „Кремиковци“ и за ТЕЦ „Марица – Изток“<sup>47</sup>. На Московското съвещание на комунистическите и работническите партии, проведено се през същия месец, поредната демонстрация на верноподанически чувства към СССР е възнаградена от Хрушчов с договаряне на значителна финансова помощ за България<sup>48</sup>. Отпуснат е кредит от 600 млн. рубли, а освен това са отложени 210 млн. рубли, които българската държава трябва да заплати по погашения и лихви по миналите финансови задължения<sup>49</sup>. Тази операция, възлизаща общо на 810 млн. рубли, представлява най-големия отпускан готогава кредит от Съветския съюз. Нещо повече, размерът на кредита почти достига общата сума на всички задължения, които България има към социалистическите страни. Това масирано кредитиране позволява на българското правителство да преодолее сериозната дългова криза, в която изпада в края на 50-те години, и да осигури за следващите няколко години по-голямо спокойствие на държавните финанси и външната търговия. Негативната страна от решаването на дълговия проблем е, че става, без да се отстранят икономическите причини за бързо натрупалите се задължения и да се предприемат мерки в бъдеще подобно критично финансово положение да не възникне. Дори напротив, създава се чувството, че и по-нататък може да се разчита на безрезервната съветска подкрепа, което допълнително лишава българското стопанство от стимули за подобряване на неговото функциониране и произвеждането на конкурентоспособни продукти. Накратко, подобно разрешаване на такъв остър икономически проблем има по-скоро развращаващ стопанското управление ефект.

И в края на 50-те години продължават високите темпове на индустриализация на България, както и усилията за модернизиране на селското стопанство чрез широкото навлизане на механизацията. За разлика от началото на същото десетилетие, сега тези стопански процеси се осъществяват при значително по-малки ограничения на потреблението сред българското население и са направени опити за повишаване на жизненото му равнище. Но провеждането на една по-поносима за обик-

---

<sup>46</sup> Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ и България... 286–289.

<sup>47</sup> ЦДА, 1Б, оп. 6, а. е. 4295, 1–2.

<sup>48</sup> Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта... с. 211.

<sup>49</sup> АМВнР, оп. 16п, а. е. 793, л. 3.

новените българи мащабна инвестиционна програма се извършва с цената на бързо и значително външно задлъжняване, което още повече увеличава стопанската и политическата зависимост на страната от социалистическата общност и по-специално от Съветския съюз. Въпреки започналите трансформации, в края на периода структурата на българската външна търговия не постига никаква радикална промяна и фактът, че прилагането на международните цени се отразява във финансово отношение твърде неблагоприятно, показва, че инвестиционната политика не дава очакваните резултати и страната все още не е готова да участва активно в международния стокообмен.

## *IV. Развитие на първата дългова криза на социалистическа България (1956–1964 г.)*

### *Формиране на новия дълг в конвертируема валута*

От средата на 50-те години се отбелязва чувствително разширяване на външнотърговските контакти на България с развитите западноевропейски държави. Общите предпоставки са свързани с цялостния подем, в който продължава да се намира световната икономика. Напълно са преодолени икономическите и финансовите последици от Втората световна война, производството следва постоянен висок годишен ръст, а сред обществата в Западна Европа и Северна Америка се отбелязва невиждан готогава бум на потреблението<sup>1</sup>. Идеята за „държавата на благоденствието“ и свързаната с нея политика на увеличаване на доходите на населението в развитите държави създава непрекъснато засилено търсене на промишлени и селскостопански стоки, което стимулира развитието на международната търговия. За установяването на по-активни икономически отношения между източната и западната част на Европа допринася и затоплянето на политическия климат между двете обществени системи. Сред самите социалистически държави се преодоляват наложените след войната автаркични нагласи и се проявява открито желание за по-интензивни контакти с капиталистическите страни.

За България конкретно необходимостта от разширяване на стокообмена с развитите западни държави се обуславя и от започналия процес на ускорена индустриализация, който изисква значителен приток на суровини и на по-напреднали технологии и съоръжения. Официалните отчети за постигнатите резултати по изпълнението на задачите на третия петгодишен план отбелязват средногодишен прираст в промишленото производство с над 23%, който е близо два пъти по-голям в сравнение с този на втората петилетка<sup>2</sup>. Изграждането на значителна промишлена база без наличието на достатъчно количество местни материали за преработка, както и оскъдните енергийни източници, определят и огромната зависимост на развитието на българската промиш-

---

<sup>1</sup> Тушар, П., К. Бермон–Буске, П. Кабанел, М. Льофевр, Век на крайности. История на съвременността от 1870 до наши дни. С., 2005, 35–37.

<sup>2</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 19, л. 78.

леност от вноса. Набавянето на нужните средства в ускорения процес на модернизация не може да бъде осигурено единствено чрез експорта по линията на страните от СИВ. Освен това намерението да се произведат качествени и конкурентоспособни стоки изисква да се търсят и по-модерни машини и съоръжения, както и по-качествени суровини, повечето от които българското стопанство не може да намери само в търговията по първо направление (тази със социалистическите страни). Към тези причини трябва да се прибави и несъмненото желание на управляващите да повдигнат жизненото равнище на населението, както по този начин не допуснат вълнения от типа на полските и унгарските. Но за постигането на тази цел е необходимо, наред с всичко останало, да се подобри снабдяването с по-качествени стоки за широко потребление, част от които също се осигурява от развитите западни държави. Макар, разбира се, на този мотив да не се придава първостепенно значение във външнотърговската политика на правителството, той също има своето място в установяващите се по-активни контакти със Запада. Допълнително благоприятна предпоставка за развитието на търговията за Западна Европа представляват постигнатите споразумения в средата на 50-те години по спорните висящи финансови въпроси, отнасящи се до старите външни задължения и национализираната от българските власти чужда собственост.

Красноречив пример за разрасналия се стокообмен между България и западните държави е увеличението с близо пет пъти на обема за един период само от 5 години – от около 45 млн. долара през 1954 г. на над 200 млн. за 1959 г.<sup>3</sup> Но главният проблем идва от факта, че от 1956 г. натък търговският баланс с развитите западни държави неизменно завършва със значително пасивно салдо. Темпът на растежа на вноса изпреварва чувствително този на износа. Въпреки усилията на провежданата стопанска политика, структурата на българския експорт остава неизменно традиционна – изнасят се предимно селскостопански стоки, при това с ниска степен на преработка – тютюн, зърнени храни, зеленчуци, плодове и пулпове, маслогайни семена, животински продукти, както и руди и рудни концентрати. Срещу това от западните държави се внасят машини, метали, произведения на химическата промишленост, различни видове платове, продукти за широко потребление. Номенклатурата на търгуваните стоки показва, че експортните артикули са със значително по-ниска стойност на международните пазари, отколкото импортните продукти. За да поддържа уравновесено търговско салдо с развитите държави, българската икономика трябва рязко да увеличи обема на износа си, но за разлика от промишлеността, селското стопанство, което осигурява основните експортни стоки, не отбелязва през третата петилетка съществен ръст. Дори в областта

---

<sup>3</sup> Данните са събрани и сравнени по АМВНР, оп. 7п, а. е. 16, 58–59 и ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 19, л. 79, 88.

на животновъдството има лек спад<sup>4</sup>. Наред с това по сключените търговски споразумения България е поела ангажименти за значителен износ на селскостопанска продукция и за страните от СИВ, към които също има натрупано голямо пасивно салдо. При това положение е очевидно, че българското земеделие не е в състояние да произведе необходимото количество, за да покрие непрекъснато нарастващия внос. Проблемът не се свежда само до количеството, но и по отношение на качеството страната не може да предложи достатъчно богат асортимент от търсени и носещи добра печалба стоки. Почти невъзможно е да се постигне балансиране на външната търговия със Запада и по другото перо – чрез рязко намаляване на вноса. Една подобна политика би поставила под сериозна заплаха дейността на промишлеността, която разчита изключително много на вноса на суровини, енергия и съоръжения. Пасивът се увеличава и в резултат на честите неизпълнения на поръчки за оставяне на някои важни за българската индустрия суровини от социалистическите страни, което налага възникналите липси да се покриват с извънпланов внос от Западна Европа срещу така оскъдната конвертируема валута<sup>5</sup>. Не на последно място за увеличаващия се внос има значение и фактът, че основната грижа на стопанските ръководители е да изпълнят плана на всяка цена, което обикновено се постига по-успешно чрез засилен внос по второ направление на качествени материали и машини<sup>6</sup>.

Наред с тези причини, произтичащи от предприятия от партийното и държавното ръководство икономически курс, и през този период неблагоприятните процеси във външнотърговските контакти с развитите капиталистически държави са свързани и с редица конкретни грешки и слабости в дейността на външнотърговските организации (ВТО). Продължават да се повтарят предишните недостатъци в работата със западните партньори. На първо място се откроява неримчивостта на българския износ. Наред с традиционния сезонен характер на експортната ни дейност, която се дължи на преобладаващото влияние на селскостопанските износни продукти, в желанието да се изпълни планът в края на годината започва усилено изнасяне на български стоки на всяка цена, без да се отчита състоянието на международните пазари. Непреценяването на подходящия момент да се предложи и продаде една стока често води до значителни загуби за българската икономика. Все така сериозни са проблемите с опаковките на българските продукти, които не само не им придават добър търговски вид, но понякога са причина и за тяхното лошо съхранение и разваляне. Съществени слабости, които допълнително компрометират българския експорт, се допускат и при транспортирането на стоките. Въпросът е от изключително зна-

---

<sup>4</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 15, 90–91.

<sup>5</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 2, а. е. 82, л. 75.

<sup>6</sup> Корнай, Я. Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма. С., 1996, с. 324.

чение, като се има предвид, че преобладават селскостопанските произведения и реализацията им на пазара зависи от навременния и качествен транспорт. Напълно се подценява осъществяването на активна реклама на българските продукти <sup>7</sup>.

Пропуски и грешки в дейността на ВТО се допускат не само по отношение на износа, но и при далеч по-лесно осъществимите операции по вноса. Тук най-често срещаните проблеми са свързани със закупуването на машини, съоръжения и апарати, за които българските предприятия все още нямат готовност да внедрят бързо в производството и това е причина те дълго да остават неизползвани, като по този начин се амортизират и остаряват морално. При договарянето не се проучват внимателно техническите характеристики на внасяните промишлени изделия и понякога след пристигането им в България става ясно, че не отговарят на българските производствени стандарти <sup>8</sup>. Вследствие на лоша организация, неправилно взети решения и недостатъчно добро познаване както на международните пазари, така и на конкретните нужди на българските стопански организации, се стига до натрупване на значителни количества залежали стоки при външнотърговските централи и по износа, и по вноса. Непласираните продукти блокират в голяма степен оборотните средства на ВТО и стават причина за лошото им финансово състояние. Освен че се натрупват голям брой просрочени кредити към централната банка, липсата на свободни финансови ресурси не позволява на ВТО да проявяват гъвкавост в търговските си контакти и да избират най-подходящия момент да купуват или продават дадена стока.

В резултат на особеностите на икономическото развитие на страната и на сериозните трудности във външната търговия със западните държави, от 1955 г. България всяка година приключва стокообмена си с чувствителен пасив. Данните на БНБ показват, че страната е изправена пред много сериозен проблем, чието разрешение се очертава като изключително трудно.

**Таблица 4.1.** Салдо по търговския баланс, 1955–1959 г., млн. лв.

Година	Пасив
1955	-20,4
1956	-155,6
1957	-85,4
1958	-90,5
1959	-599,7

*Източник:* ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 8, л. 75.

<sup>7</sup> АМВНР, оп. 8н, а. е. 889.12–20.

<sup>8</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 5, л. 100.

Така общото натрупано отрицателно салдо възлиза на 951,6 млн. лв., като в края на 1959 г. чистите задължения на българската държава в капиталистическа валута се определят на 871,8 млн. лв.<sup>9</sup> По тогавашния официален курс на лева спрямо щатския долар, установен от БНБ, дългът се изчислява на около 115 млн. долара<sup>10</sup>. Тази сума представлява значително бреме за обслужване, с оглед ограничените възможности за разширяване на българския износ за западните пазари. Покриването на големия дефицит във външната търговия става главно посредством краткосрочни кредити, отпускани на българското правителство и външнотърговските предприятия най-вече за осъществяване на текущия внос. Кредитите се отпускат на България главно от двете съветски банки със седалище в Париж – *Banque commerciale pour l'Europe de Nord* (известна в българските документи като Ойробанк) и в Лондон – *Moscow Narodny bank* (МНБ), които, макар и филиали на Госбанк в Москва, извършват валутни операции, придържайки се към международните стандарти – т. е. използват пазарните лихви и изискват стриктно изплащане на определените дати<sup>11</sup>. Освен това са длъжни изцяло да изпълняват банковото законодателство на страните, в които се намират. Тази особеност означава, че българското правителство е длъжно да се отнася към тези си задълженията както към всяка друга западна банка. Разликата е единствено в това, че като съветски финансови институции двете банки могат да отпускат на България по-лесно и по-значими кредити, отколкото частни западни банки.

Всъщност още през 1957 г. държавата се сблъсква много сериозно с проблема да не може да посреща нормално разходите по вноса от западноевропейските страни. По план търговското салдо с тях трябва да приключи с актив от 50,5 млн. лв., но на практика завършва с пасив от 78,9 млн. лв. Значителната разлика е покрита за сметка на използваните кредити и получения дългосрочен кредит в злато от СССР в размер от 67,8 млн. лв.<sup>12</sup> Освен това Съветският съюз отпуска краткосрочен кредит 14,25 млн. швейцарски франка, равни на 22,6 млн. лева, и също така 2,11 млн. долара за недоставени метали, които България е заплатила по българо-съветския клиринг, но се налага да ги внесе от западните пазари<sup>13</sup>. Макар и с големи усилия, трудностите с платежния баланс в западна валута през 1957 г. са преодолени, но не са отстранени основните причини за неблагоприятното съотношение в търговията с развитите капиталистически държави. С решение на Политбюро на ЦК на БКП е сформирана специална комисия в състав Борис Тасков, Кирил Лазаров, Руси Христовков и Вела Луканова, която трябва да набележи мер-

---

<sup>9</sup> Пак там, а. е. 8, л. 72

<sup>10</sup> ЦДА, ф 132, оп 1, а. е. 15, л. 76

<sup>11</sup> Rivoire, J. *Les Banques dans le monde*, Paris, 1986, p. 106.

<sup>12</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 2, а. е. 82, л. 58.

<sup>13</sup> Пак там, а. е. 83, л. 104.

ки за натрупване на валутен резерв в срок от 3–4 години <sup>14</sup>. С него ще се осигури вносът на суровини и материали от западните гържави. Такъв резерв не само че не е образуван, но в следващите години проблемът с външните задължения още повече се изостря.

Към края на 1959 г. отново се натрупва значителен дълг в конвертируема валута, който принуждава гържавните икономически и финансови институции да предприемат мерки за преодоляване на проблема. От 20 януари до 15 февруари 1960 г. българска делегация в състав търговският представител в Париж Емил Разлогов, подуправителят на БНБ Нешо Царевски и началникът на управление в банката Михаил Балабанов провежда редица срещи с представители на банки от Франция, Великобритания, Германия и Италия. Първите разговори се провеждат на 22 януари в Париж с администратори на Ойробанк. От страна на съветската финансова институция участват председателят на банката Хилсум и управителите Алексеев, Пейон и Ги де Боасон. Въпреки настояванията на българските делегати банката отказва отпускане на нов валутен кредит, но все пак се съгласява да отсрочи предстоящите плащания през февруари и март, които да се извършат евентуално през май. Освен с членове на Ойробанк, срещи са проведени и с представители на една голяма парижка банка – Сосиете женерал. Френските банкери са изразили желание да развият отношенията си с България, но според доклада на Н. Царевски разговорът е имал и друг мотив – френските власти са направили изявление, че са обезпокоени от състоянието на плащанията между България и Франция и вероятно целта на ръководителите на банката е била да получат по-подробна информация по интересувалите ги финансови въпроси <sup>15</sup>.

На 28 януари 1960 г. българската делегация пристига в Лондон, където още същия ден се среща с председателя на МНБ Дубоносков. Българската молба е да бъде осигурен нов кредит за България от 46 млн. долара. Освен това са поискани търговски кредити за внос на стоки за около 40 млн. лири и накрая е помолено да се разреши отсрочка за някои плащания на страната към банката. Отговорено е, че МНБ е малка банка с основен капитал 500 000 лири стерлинги и работи главно с привлечени средства, чиято стойност е около 50 млн. лири, което представлява съотношение между собствен и чужд капитал 1: 100, при положение че тази пропорция при големите английски банки е около 1: 50. Затова е заявено, че МНБ може да отпусне финансови кредити, както досега е правила за България, само по изключение. Основната форма на отношения следва да бъдат търговските кредити (т. е. краткосрочни – от 6 до 12 месеца). Въпреки направените уточнения Дубоносков обещава да отпусне на страната финансов кредит на стойност 20 млн. долара. Наред с него ще бъдат предоставени търговски кредити за 27 млн. долара – 12–13 млн.

<sup>14</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 3326, л. 2.

<sup>15</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 15, 25–27.

за внос от Великобритания или стерлинговата зона, 5 млн. за внос от Западна Германия, 5–6 млн. за внос от Италия и гр. Освен това е договорено да бъдат отсрочени плащания на България към банката за 6 млн. долара. За да осигури необходимите кредити, Дубоносоев е провел редица срещи с други английски банки. След като проявява готовност да удовлетвори българските искания, макар и не в първоначално заявения размер, председателят на МНБ отправя някои сериозни препоръки. На първо място, БНБ трябва да си създаде валутни резерви, за да не прибегва постоянно до краткосрочни кредити с високи лихви, и второ, да не иска често отсрочване на плащанията, което се отразява зле на авторитета на една национална банка <sup>16</sup>.

В Лондон българските представители се срещат и с ръководители на две големи английски банки – Мидланг банк и Уестминстър банк. Обсъждана е главно темата за режима на дългосрочното кредитиране в Англия. На разговора с представители на Банк ъф Ингланг става ясно, че в департамента за гарантиране на експортните кредити на България е определена квота от 400 000 лири стерлинги <sup>17</sup>. Несъмнено сумата е твърде малка и отразява както все още ограничените търговски контакти между двете страни, така и слабия финансов интерес към България.

Заради по-дългите престои в Париж и Лондон българската делегация посещава само за три дни ФРГ. Осъществени са разговори с представители на банки от Хамбург и Дюселдорф, на които е договорено да се увеличи кредитният лимит за България. Не са постигнати очакваните от БНБ резултати в контактите с влиятелната Дойче банк, която заявява, че може да отпусне кредити на България за срок от 3 до 6 месеца максимум. Тези предложения са оценени от българските преговарящи като твърде неизгодни. И тук усилията за осигуряване на така нужното за страната по-дългосрочно кредитиране не се увенчават с успех. Представители на Дойче бундес банк отбелязват, че специални закони за разпоредби за отпускане на дългосрочни кредити няма и всичко зависи от съответния обект и фирма. Ако договорът се отнася до инвестиционни стоки, възможно е кредитът да се погаси в срок от 5 години, а в изключителни случаи и за по-дълъг период. На българската забележка, че условията за средносрочно и дългосрочно кредитиране в други страни са по-благоприятни и това прави ФРГ неконкурентоспособна, е отговорено, че германският износ непрекъснато се разширява, а оттам и търсенето на банкови кредити <sup>18</sup>.

В Италия, където разговорите не са чак от толкова голямо значение, делегацията остава само два дни и има срещи с представители на

---

<sup>16</sup> Пак там, 28–30.

<sup>17</sup> Пак там, 31–32.

<sup>18</sup> Пак там, 32–35.

няколко големи италиански банки: Банко национале дел лаворо, Банко ги Рома, Ефибанка и др.<sup>19</sup>

В края на март 1960 г. краткосрочните ангажименти (кредити от 3, 6 и 12 месеца) на БНБ достигат кръгло сумата от 129,4 млн. щатски долара. Това налага спешно да се направи нова промяна на валутния план, като предвиденият внос от капиталистическите страни се намали с 13,8 млн. долара, а се увеличи износьт за тях с около 13,6 млн. долара<sup>20</sup>.

**Таблица 4.2.** Валутните задължения на НРБ, млн. щ. г.

Кредитори	Сума
Ойробанк, Париж	55,7
Москоу народни банк	20,4
Унгарска народна банка	5,4
Чехословашка държавна банка	3,2
Живностенска банка, Лондон	2,9
Общо социалистически банки	90,0
Западногермански банки (Банквирт, Дюселдорф; Банквирт, Хамбург; Ферайнбанк, Мюнхен; Хипотекеен, Мюнхен; Берлинербанк; Дойчебанк, Франкфурт; Дойчебанк, Дюселдорф; Комерцбанк, Дюселдорф и Симонбанк, Дюселдорф)	10,3
Италиански банки (Лаворо, Рим, Банко ги Рома; Камбиале, Рим)	6,3
Фирмени кредити от различни страни	5,2
Гаранции на фирми и банки	1,7
Акредитиви без покритие	15,9
Общо западни кредити	39,4
Всичко кредити във валута	129,4

*Източник:* ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 8, л. 37.

Освен измененията в разчетите на външнотърговската дейност на държавата, за да се посрещнат приближаващите плащания по кредитите, е необходимо и да се търси финансова помощ отвън. Ръководството на БНБ се обръща към държавните банки на СССР, Чехословакия и Унгария за отпускане на кредити в западна валута. Проблемът е, че те също изпитват трудности с наличието на конвертируема валута и по тази причина не са в състояние да окажат по-съществена подкрепа. Ето защо в този момент като най-важна и належаща задача се очерта-

<sup>19</sup> Пак там, л. 36.

<sup>20</sup> Пак там, л. 77.

ва договарянето за разсрочване на някои от изтичащите плащания към двете съветски банки със седалища в Лондон и Париж. Още повече че и задълженията в западна валута на българската държава към тях са най-големи. Но преди това е необходимо да се получи принципното разрешение на финансовите ръководители в Москва. През май управителят на БНБ Кирил Несторов се среща с председателя на Госбанк Коробовски, с когото е договорено да бъдат отсрочени част от българските задължения към Ойробанк и МНБ. Решено е в най-скоро време да се изпрати делегация на БНБ, която да уточни размера и сроковете на отсрочените кредити <sup>21</sup>.

Въпреки тревожното положение с размера на външните задължения българската икономика не е в състояние да предложи гостатъчно стоки за износ, с което да подобри платежния баланс на страната. Дори очакваният засилен експорт през есенните месеци на годината не се осъществява. Търговският баланс към западните страни е все така пасивен. Част от настъпващите плащания се посрещат със сключване на нови кредити, което още повече утежнява валутното положение на държавата. Отново се налага главно Съветският съюз да отпусне допълнителни средства във валута, за да се задоволят нуждите от внос на материали и суровини <sup>22</sup>.

През 1961 г. пред българската външна търговия също се очертават изключително трудни за реализиране задачи. За да се посрещнат плащанията по външните задължения, се налага страната да изнесе стоки по второ направление на стойност 190 млн. долара, което е оценено от българските икономисти като огромно бреме за бюджета и народното стопанство <sup>23</sup>. Сериозни проблеми съществуват и по въпроса за кредитирането на българския внос от капиталистическите страни. В края на декември търговският ни представител в Париж Ем. Разлогов се среща с един от ръководителите на Ойробанк Ги де Буасон и му предава желанието на българското правителство банката да отпусне на страната кредит от 25 млн. долара. Събеседникът му отговаря, че Ойробанк не може да вземе подобно решение сама, а е необходимо разрешение от Госбанк в Москва. Той съветва българското правителство да се обърне към съветската централна банка и тя от своя страна да поиска мнението на Ойробанк. След изпълнението на тази процедура парижката финансова институция евентуално ще отпусне на България 10–15 млн. Сумата не може да бъде по-голяма поради ликвидните трудности, които изпитва самата банка <sup>24</sup>.

Скоро се оправдават прогнозите на някои финансови специалисти, че заложените валутни задачи в плана за външната търговия са неосъ-

---

<sup>21</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1 а. е. 19, л. 59.

<sup>22</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 19, 15–18.

<sup>23</sup> Пак там, л. 91.

<sup>24</sup> Пак там, л. 101.

ществими. След временното намаляване на размера на дълга към средата на 1961 г. се отбелязва ново повишаване на задълженията в капиталистическа валута, които достигат 113 млн. долара<sup>25</sup>. Отново се търси кратковременната помощ на социалистическите национални банки (в случая основно Унгарската), както и отлагане на погашение към Ойробанк и МНБ. Малък кредит от 4 млн. швейцарски франка е използван и от Банката за международни плащания в Базел. Всъщност отношенията на БНБ с банката в Базел започват още през лятото на 1959 г., когато за първи път се проявяват в много остра форма проблемите с плащанията на България към западните държави. На искането на българската страна да ползва кредит от банката в Базел е отговорено, че като гаранция за получаваните заеми България трябва да депозира злато в някоя международна банка. Отказано е обаче да се приеме депозиране на българско злато в чехословашката или унгарската национална банка, тъй като в тези страни няма свободен пазар на ценния метал<sup>26</sup>. Очевидно е, че липсата на действащи пазарни механизми в социалистическите държави е сериозна причина международните финансови институции да се въздържат от по-активно отпускане на заеми за тези страни. Ето защо при тези условия в началото на 60-те години българският дълг в конвертируема валута е основно към социалистическите банки, функциониращи в западните страни, и към централните банки на държавите от СИВ. И макар външните плащания в стабилни девизи да изискват по-строго подчиняване на класическите правила на банковата дейност, все пак тази особеност на българските задължения позволява и тук да се търсят политически решения, главно по линията на братските компартии и на Госбанк.

Проявяващите се през последните години големи проблеми с платежния баланс на държавата са причина управляващите кръгове в България да насочат вниманието си към негативните тенденции в икономическото и финансовото развитие на страната. Въпреки отчитаните високи темпове на производство и извършващите се значителни промени в структурата на българската икономика, в резултат на които промишлената продукция заема все по-голям дял в националния доход, постоянният и увеличаващ се пасив във външната търговия сигнализира за съществени недъзи в организацията и функционирането на стопанството и държавните финанси.

В доклад на Станко Тодоров, разглеждащ изпълнението на икономическите задачи на третата петилетка, са представени редица проблеми в областта на промишлеността, селското стопанство и търговията. Изключителният ръст на индустриалното производство се съпровожда с видимо влошаване на качеството на продукцията. Произведенията на леката промишленост не могат успешно да се реализи-

---

<sup>25</sup> Пак там, л. 39.

<sup>26</sup> Пак там, оп. 1, а. е. 15, л. 90.

рат дори на пазарите на СИВ. Непрестанни са оплакванията на съветски търговски организации от ниското качество на обувките на пловдивския завод „Петър Ченгелов“. Същото е положението и с българските машини, мебели и много стоки за ширпотреба, които не отговарят на очакванията и на най-невзискателния купувач<sup>27</sup>. Очевидно е, че след като на остродефицитния пазар на СССР българските промишлени стоки не намират добър и лесен прием, какво остава за западните пазари, където действа непрестанна силна конкуренция. В изложението са отбелязани и много сериозни проблеми в селското стопанство. Изразявайки задоволство от победата на социалистическите отношения в българското село, където вече обработваемата земя е над 97% кооперативна, и че планът в земеделието, макар впоследствие коригиран, е изпълнен, скоро става ясно, че зад отчетените положителни резултати се открояват и значителни неуспехи. Особено силно те се проявяват в животновъдството. В отрасъла се забелязва прогължаване на тенденцията за намаляване на едрия рогат добитък. Поради това, че частните стопани не са били снабдявани с фураж през 1959 г., те са прегали близо 20 пъти по-малко свинско месо, отколкото през предходната година (2,6 хил. т свине, срещу 46 хил. т през 1958 г.). Значително е неизпълнението и на плана за изкупуване на млякото и яйцата<sup>28</sup>.

Освен проблемите в производството, външното задлъжняване на гържавата в немалка степен се определя и от провежданата парична политика на правителството. В доклад до Министерския съвет председателят на БНБ Кирил Несторов обръща внимание, че от края на 50-те години се забелязва увеличаване на паричното обращение, без това да отговаря на обема на нарастване на националния доход. Според него в ТКЗС са заложени твърде ниски норми, което е причина за извършването на значителни разходи от гържавния бюджет, без те да са адекватни на произведената продукция. По този начин се отчитат голям брой трудогони, на които не съответства реално положен труд. Подобно е положението и в промишлеността. Работната заплата расте вследствие на количествено увеличаване на производството, но не се отчита ниското качество и нереализираната продукция<sup>29</sup>. Поради необезпечаването на доходите с необходимия обем стоки и услуги, над 25% от пуснатите пари не се връщат в банките. Както отбелязва докладчикът, такова явление не се е проявявало от няколко години. Въпреки това БНБ е прогължила да емитира банкноти, което е увеличило паричната маса<sup>30</sup>.

Сред неблагоприятните характеристики на финансовото състояние на гържавата са изтъкнати и прогължаващите разхищения и злоупотреби на длъжностни лица. По сведения на ревизионното управление

---

<sup>27</sup> Пак там, а. е. 19, 82–83.

<sup>28</sup> Пак там, 90–91.

<sup>29</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 1, а. е. 15, л. 144.

<sup>30</sup> Пак там, а. е. 19, 54–56.

на Министерството на финансите нанесените по тази линия щети на държавата за 1960 г. възлизат на значителната сума от 350 млн. лв.<sup>31</sup> Завишават се производствените разходи, отчита се неположен труд, непрекъснато се отклоняват средства и суровини, годни стоки се бракуват, след което се присвояват от материално отговорните служители или се реализират по частни канали. Основният извод е, че трябва да се засили държавният и партийният контрол, като никой, разбира се, не отбелязва, че тези проблеми се коренят в естеството на силно регламентирания и напълно несвободен пазар, в който цените се формират изцяло административно.

Въпреки взетите решения за увеличаване на българския износ за западноевропейските страни и предприетите строги мерки за ограничаване на вноса по второ направление, проблемът със задълженията в конвертируема валута не само че не е преодолян, но напротив, още в следващите няколко месеца техният размер нараства. Към пролетта на 1961 г. той отново достига обеми от над 130 млн. долара. Естествените икономически процеси все по-трудно се подчиняват на желанието и намеренията на държавното ръководство. За да функционира стопанството, за да се изпълняват производствените планове, страната не може да преустанови вноса на машини, материали и суровини, а организацията на външната търговия и техническите показатели на изработената продукция не позволяват решително увеличаване на износа на високоефективни стоки за развитите държави.

Плащанията по погашенията и лихвите на кредитите продължават да се осъществяват изключително мъчително през цялата 1961 г., като финансовото напрежение става особено силно през август месец, когато в продължение на няколко дни БНБ не е в състояние да осъществи предстоящите трансфери към западните банки. Забавянето, макар и да е кратко, сигнализира пред международните институции, че България изпитва сериозни финансови трудности и злепоставя платежоспособността на държавата. През ноември, когато изтичат падежите към основните кредитори на България – Москоу Народни банк и Ойробанк – положението отново става критично. Кризата е преодолена единствено благодарение на намесата на съветското правителство, което отсрочва плащанията за 30 млн. долара<sup>32</sup>.

Още на 22 декември 1961 г. Министерският съвет взема решение до средата на следващата година БНБ да ползва кредити не повече от 50 млн. долара, като общият размер на задълженията в конвертируема валута да не надвишава 160 млн. долара. Впоследствие през втората половина на 1962 г. трябва да се осъществи значителен износ, който да сведе външния дълг до 70 млн. долара<sup>33</sup>. Вносът от западноевропейските стра-

---

<sup>31</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 4, а. е. 6, л. 59.

<sup>32</sup> Пак там, а. е. 51, л. 110

<sup>33</sup> Пак там, л. 1

ни ще се обвърже само с реализиран съответен износ, и то до 81,5% от стойността му. Очаква се тази система да доведе до значително активно салдо във външнотърговския баланс на страната.

За да осигури краткосрочните кредити за настоящата година, българска делегация в състав подуправителят на БНБ Н. Царевски, началникът на валутно управление към Министерството на външната търговия В. Тодоров и старши икономистът от БНБ Г. Абаджиев за периода 22 февруари – 24 март посещава 25 банки в Белгия, Дания, Швеция и Федерална република Германия.

От проведените разговори са договорени кредити общо за 5 млн. долара: 2,7 млн. от Белгия, 1 млн. от Западна Германия, 0,6 млн. от Швеция и 0,5 млн. от Дания. Поставен е въпросът за още 6 млн. долара, включително и 2 млн. от Япония, но окончателен отговор не е получен. Осигурените кредитни линии покриват единствено вноса от Белгия, Швеция и Дания, но галеч не разрешават проблема с импорта от ФРГ. По план е предвидено германският внос през 1962 да възлезе на 20 млн. долара, като 10 млн. от тях са банковите цели и фирмени кредити за Рудметал. Основната част от останалите 10 млн. долара внос остават неосигурени с кредити. Заключението на делегацията е, че възможностите за намиране на нови кредити не са големи. Краткосрочният им характер ги прави твърде неизгодни и погашението им трябва да се извършва само чрез незабавен насрещен български износ<sup>34</sup>.

Всъщност още през първото тримесечие на 1962 г. става ясно, че проблемите в платежния баланс, характерни за предходните години, и сега не са преодолени. Плановият и извънплановият внос достига 55,9 млн. долара, от които 41,8 млн. долара е осъществен на кредит. Докато през същия период постъпленията от износа са възлезли едва на 31,9 млн. долара. В резултат на възникналия дисбаланс външният дълг бързо нараства до 141 млн. долара. Към момента неговата структура е приблизително следната: 62 млн. долара към двете съветски банки (Ойробанк и МНБ), 2,5 млн. долара към Унгарската национална банка, 29,5 млн. към различни капиталистически банки и над 40 млн. долара фирмени кредити и гаранции, поети от БНБ<sup>35</sup>.

С оглед на факта, че до края на 1962 г. българската държава следва да извърши плащания в конвертируема валута по погашения на кредити и други ангажименти на обща стойност 71,5 млн. долара, председателят на БНБ съветва да се предприеме силно ограничаване на вноса от западните държави, дори ако цената на това е голямо напрежение при изпълнение на производствените планове. Освен това К. Несторов настоява абсолютно да се забрани на министерствата и ведомствата да извършват извънпланов внос – една госта разпространена практика<sup>36</sup>.

---

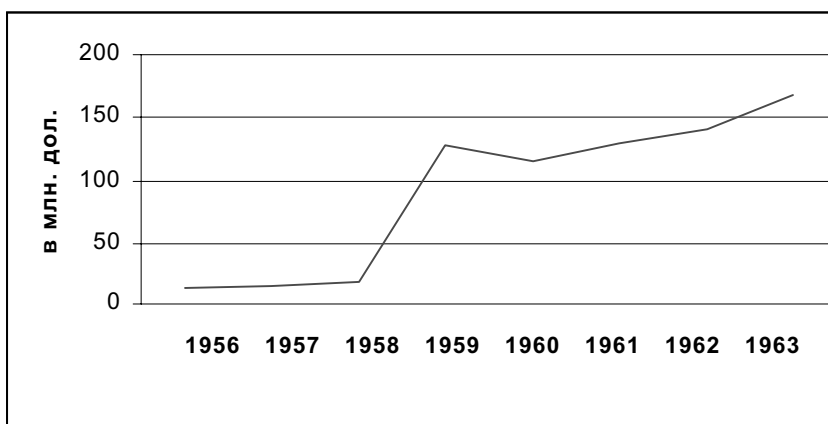
<sup>34</sup> Пак там, 70–71.

<sup>35</sup> Пак там, 72–73.

<sup>36</sup> Пак там, 74–75.

Въпреки многобройните докладни записки и решения на Министерския съвет неизпълнението на плана за българския износ за западно-европейските страни продължава. Така например в разчетите е предвидено до средата на ноември 1962 г. в страната да постъпят от експорт 143 млн. долара, от които 83 млн. долара в конвертируема валута. На практика обаче са влезли 121 млн. (84,6% от плана), а от тях в конвертируема валута – само 60 млн. долара (72,3% от предвиденото). Очаква се неизпълнението на плана за твърдата валута до края на 1962 г. да достигне 35 млн. долара (от заложените 109 млн. долара реалното постъпление ще бъде около 74 млн.). Това създава голямо напрежение при осъществяването на редовните плащания и вместо дългът да намалява, той продължава да нараства. Данните показват, че в началото на ноември външните задължения на България в капиталистическа валута възлизат вече на 158 млн. долара <sup>37</sup>.

Българският външен дълг (1956–1963)



### *Търсене на изход от кризата*

Проявяващите се през последните 7–8 години едни и същи проблеми пред българската външна търговия не разколебават гържавното ръководство в намеренията му да осъществи истинска експортна експанзия в Западна Европа. В тази връзка отново е поставена нереалистичната задача до края на 1964 г. да бъдат стопени задълженията от над 60 млн. долара към двете съветски банки <sup>38</sup>. Скоро резултатите показват, че ако не се намери някакво друго решение, дългът ще стане напълно неконтролируем. Сведенията на БНБ за движението на дълга са твърде тревожни. Преизчислен в нови левове (след паричната реформа,

<sup>37</sup> Пак там, а. е. 53, 8–9.

<sup>38</sup> Пак там, л. 11.

подготвена през 1961 г. и влязла в сила на 1 януари 1962 г., 1 нов лев се равнява на 10 стари), размерът на краткосрочните кредити нараства с бързи темпове: декември 1962 г. – 136 млн. лв.; юни 1963 г. – 187 млн., а септември 1963 г. – 199 млн. лв. Увеличава се задлъжнялостта и по клиринга и по дългосрочните кредити (от социалистическите страни). Заедно с тях общата стойност на дълга става от 650 млн. лв. през декември 1962 г. на 880 млн. през септември следващата година <sup>39</sup>.

Като крайно, но за момента единствено решение за ограничаване на дълга се очертава изнасянето на златните резерви на България. За първи път този въпрос се поставя през 1960 г., когато Банката за международни плащания в Базел предлага на БНБ да депозира част от златото си като залог за отпускане на външни кредити. Българската страна отхвърля предложението, като заявява, че законодателството ни не разрешава изнасянето на златните резерви. В действителност обаче още в края на 50-те години, под предлог, че БНБ няма хранилище, което би издържало на ядрен удар, златните запаси са изпратени на съхранение в Госбанк в Москва. Последвалата по-късно преписка показва, че българската държава не може съвсем свободно да се разпорежда със собственото си злато, което се намира в Съветския съюз. Още през пролетта на 1960 г. К. Несторов излиза с предложение Министерският съвет да помоли правителството на СССР да разреши на Госбанк да продаде намиращото се при нея българско злато в размер на 21 т. Според очакванията на българските финансисти от продажбата българската държава ще получи около 24 млн. долара. Българското ръководство се колебае да предприеме тази крайна стъпка и решението доста се забавя. Едва в края на 1961 г. Министерският съвет дава съгласието си за финансовата операция, което определя и изкупната цена – 1,32 лв. за 1 гр злато. За да стане възможна операцията от юридическа гледна точка, е заявено, че БНБ разполага със запаси, които не се включват в златните резерви на държавата. Сделката е осъществена през януари следващата година, в резултат на което държавата получава сумата от 14 527 902,78 лв. Общо до края на годината от продажбата на златото в страната влизат 20 181 974,58 лв. <sup>40</sup>.

През 1963 г. в съветската банка Москов Народни Банк със седалище в Лондон са депозирани нови значителни количества българско злато. Златото е представено в кюлчета (3 835,85 кг) и в чуждестранни и български монети (2 040,27 кг) на обща стойност 7 759 058 нови лева. Срещу този депозит МНБ отпуска на България кредит от 6 100 000 долара <sup>41</sup>. Прави впечатление, че сумата на осъществения заем не отговаря на

<sup>39</sup> Пак там, а. е. 59, л. 31.

<sup>40</sup> Сведенията са взети от документи на БНБ, които ми бяха любезно предоставени от Румен Аврамов. Документите ще бъдат публикувани в предстоящия том от поредицата на Централния държавен архив, посветен на БНБ.

<sup>41</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 7, а. е. 21, л. 3.

стойността на продаденото злато. По твърдение на банкерите в Базел България може да получи кредит до два пъти по-голям от стойността на заложеното злато, докато в случая средствата, продадени на българското правителство, са по-малко от цената на златото. Най-вероятно причината се корени във факта, че съветската банка също изпитва недостиг на валута и затова ограничава размера на кредита.

След като е заявено, че златото само е депозирано в чужбина и все така продължава да бъде българска собственост, скоро е направена и следващата стъпка, отговаряща на държавата, която се намира в сериозна криза на платежния баланс. В началото на 1964 г. започва обмисляне на въпроса то да бъде продадено и с получените финансови средства да се посрещнат настъпващите падежи по кредити. В доклада си, агресивен лично до Т. Живков, председателят на БНБ К. Несторов признава, че валутното положение на държавата показва, че в близките няколко години няма изглед да бъде погасен полученият кредит и да се освободи депозираното злато. За да се избегнат по-нататъшни плащания на лихви, се предлага първият държавен ръководител да разреши българското злато да бъде продадено на Лондонската борса. В подкрепа на това искане е отбелязано, че такова е и мнението на председателя на Москову Народни Банк Дубоносев <sup>42</sup>.

Малко по-късно, на 31 март 1964 г., К. Несторов отново се обръща към Т. Живков, този път с молба да разреши изнасянето от България на 4 000 кг злато, کوшто да бъдат депозирани в Банката за международни плащания в Базел. Отбелязано е, че докато стои в трезорите на БНБ, златото не носи никакви лихви, а в чужбина то може да осигури приходи за страната в конвертируема валута и да увеличи кредитния ѝ лимит <sup>43</sup>.

Вследствие на тези решения златните резерви на Централната банка през 1964 г. рязко намаляват, което е отразено и в годишния ѝ баланс. В графата на скъпоценните метали за 31 декември 1963 г. е записана стойност от 9 831 хил. лв., а за 31 декември 1964 г. е едва 2 853 хил. лв. (има се предвид само продаденото, а не и заложеното) <sup>44</sup>. Спрямо началото на 1962 г. разликата е чувствителна. Тогава левовата равностойност на българското злато възлиза на 25 713 хил. лв. Това значително стопяване на запасите на злато, без да решава напълно проблема с външните задължения, все пак в някаква степен облекчава напрежението при текущите плащания на държавата към чуждестранните банки <sup>45</sup>. Що се

<sup>42</sup> Пак там, л. 4

<sup>43</sup> Пак там, л. 2

<sup>44</sup> Пак там, оп. 5, а. е. 29, л. 1, 124.

<sup>45</sup> В спомените си Тодор Живков категорично заявява, че докато той е министър-председател, не е разрешил да се продава българско злато и е създал значителен по обем валутен резерв – вж. Живков, Т., Мемоари, С. 1997, 221–222. Тези твърдения обаче абсолютно не отговарят на информацията в секретните документи на БНБ, от която става ясно, че след негово лично разрешение от страната са изнесени над 9 т злато, 5 от които са продадени на Лондонската борса.

отнася до стабилността на финансовия сектор в България изтичането на златото няма директно въздействие върху стойността на лева. В страна с пазарна икономика подобно действие незабавно би предизвикало девалвация на националната монета и инфлация, но в силно централизираната банкова социалистическа система и при тоталния контрол над валутната политика посредством механизмите на задържане на потреблението е напълно възможно да не се допуснат резки сътресения или обществено недоволство, усъмняване в икономическите предимства на социалистическата система, на 13 юли 1964 г. с Постановление на Министерския съвет всички сведения за валутния и златния фонд на държавата, за паричното обращение и за платежния баланс на страната са обявени за държавна тайна<sup>46</sup>.

Изнасянето на голяма част от държавното злато се оказва, че не е достатъчна мярка за уреждане на външните задължения. Налага се тя да бъде последвана и от други стъпки. Основните усилия са насочени към двете съветски банки. От една страна, защото дългът към тях е най-съществен, и от друга, защото е възможно да се търси и политическо решение на проблема. Още в края на 1964 г. Министерският съвет се обръща с молба към съветското правителство да се сключи търговско съглашение, чрез което да се постигне уреждане на българския дълг към Ойробанк и МНБ. По разчети на БНБ на 31 декември той възлиза на 45,3 млн. долара<sup>47</sup>.

През януари 1965 г. ръководството в Москва се съгласява с българското предложение. Схемата за ликвидиране на българския дълг към двете банки съдържа два основни принципа. Първо, СССР ще увеличи износа си на някои важни промишлени суровини за България, като по този начин ще освободи българското правителство от необходимостта да ги внася от западноевропейските държави срещу конвертируема валута. Вторият принцип, залегнал в Съглашението, е България да изнесе за СССР допълнително количество стоки, които да бъдат закупени със свободни девизи по световни цени. Заявените продукти са 100 т захар, 1000 т цинк, 3 000 т замразени птици, 20 млн. яйца и 500 т сирене. Срещу тези стоки Госбанк се задължава да осъществи частично погасяване на българските задължения с 10,5 млн. долара по кредити за 1964 г.<sup>48</sup>

Въпросът за останалите български задължения от над 33 млн. долара се разглежда през пролетта на 1966 г. Българската страна предлага да се запази приетият предходната година модел – внос на съветски суровини, които да заместят западните продукти, и износ на български произведения, платими в конвертируема валута. Този път обаче се настоява за по-големи количества и за по-високи цени на българските

---

<sup>46</sup> АМВНР, оп. 20а, а. е. 3179, л. 45.

<sup>47</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 28, а. е. 3, л. 1.

<sup>48</sup> Пак там, ф. 132, оп. 5, а. е. 1, л. 23.

експортни стоки. Съветските продукти да са на стойност около 18,8 млн. рубли (приблизително 16 млн. долара), а българските – 18,4 млн. рубли. С тези размери само в рамките на две години (1966 и 1967) ще може да се покрие целият дълг. В случай че съветската страна откаже, в българското Министерство на външната търговия се обсъжда и друг вариант – да се предложи схема за облекчено разсрочено плащане на задълженията към Ойробанк и МНБ до 1972 г. на средногодишни вноски от по 5 млн. долара<sup>49</sup>. На проведените в средата на март 1966 г. преговори в Москва от българския търговски представител Иван Недев става ясно, че съветското Министерство на външната търговия и Госплан не са склонни да приемат предложените от българското правителство числа. Те заявяват, че не разполагат с необходимите за целта фондове. В крайна сметка договорени са български стоки за 10 600 хил. рубли и съветски за 10 026 хил. рубли<sup>50</sup>. Така общата сума, с която България може да облекчи дълга си, е над 20,6 млн. рубли. Макар да не отговаря напълно на българските искания, решението е благоприятно за българската страна и представлява добра основа за постепенно намаляне на дълговото бреме.

\* \* \*

От края на 50-те до средата на 60-те години България преживява първата голяма дългова криза за периода на социалистическото си развитие. За разлика от финансовите трудности на преходните години, породени от плащанията по старите държавни заеми, сега кризата е изцяло резултат от натрупаните нови задължения към западни банки. Възникването ѝ се дължи на формираната се значителен пасив във външната търговия на страната с развитите европейски държави, но всъщност основните причини се коренят в наложения в България модел на икономическо развитие и стопанска организация. В стокообмена със страните с пазарна икономика плановете социалистическо стопанство се сблъсква с един огромен проблем. То трябва да приеме да действа в условията на свободна конкурентна борба – поведение, което иманентно му е дълбоко неприсъщо. Социалистическите предприятия изготвят продукция за един напълно контролиран и дирижиран пазар, в който не съществува никакво истинско икономическо съревнование и реализацията на стоките посредством различни административни, финансови и стопански механизми (главно чрез дефицита) е почти 100% гарантирана. Изградени на тези фундаментални принципи, на предприятията им е абсолютно невъзможно да реагират достатъчно адекватно в една коренно различна среда, каквато създава световният пазар. Това обяснява абсолютната неефективност на опитите да се преодолее кризата с решения на ЦК на БКП и Министерския съвет за рязко увеличаване на бъл-

---

<sup>49</sup> Пак там, ф. 259, оп 28, а. е. 3, 2–3.

<sup>50</sup> Пак там, л. 5.

гарския износ за западноевропейските страни. В началото на всяка година се планира да се осъществи положително салдо във външнотърговския обмен и да се стопят задълженията по краткосрочните кредити. На практика обаче в края на годината резултатите са точно противоположни – отново дисбаланс и ръст на дълга.

Разгледани в абсолютни стойности, задълженията на България в конвертируема валута не са толкова големи. В края на 1964 г. те достигат сумата от близо 200 млн. долара, но напрежението, при което се извършват плащанията, честите закъснения и необходимостта от спешни отсрочвания показват, че въпреки направените големи инвестиции в промишлеността, постоянно отчитания ръст на производството българската икономика няма способностите, а държавните финанси не разполагат с необходимите ресурси, за да преодолеят възникналия проблем. Все още българската индустрия поглъща много повече внос, отколкото може да осигури като износ. От друга страна, чисто финансовите параметри на задълженията показват колко ограничени остават възможностите за благоприятно кредитиране на държавите от социалистическата общност, и в частност България, и колко неразвити са външноикономическите контакти между Изтока и Запада. Така например и дума не може да става за сключване на дългосрочен облигационен заем, каквито преди 1944 г. България многократно договаря. При всички тези обстоятелства не е случайно, че правителството облекчава частично дълговата криза по най-лесния, но икономически неефективен начин – изнася близо 4/5 от златните резерви на БНБ и постига едно чисто политическо решение съвместно със съветските държавни институции.

### *Проблемът за старите държавни заеми във външноикономическите отношения на България до средата на 60-те години*

За да продължи нормалното развитие на търговските и кредитните си отношения с напредналите западни държави, една от предпоставките е България да уреди някои стари висящи финансови въпроси. Успешно начало в тази посока представляват подписаните споразумения още в средата на 50-те години с Швейцария и Франция, с които се уреждат плащанията на България по външните заеми от преди 1944 г. и се определя размерът на обезщетенията за национализираната чужда собственост.

От особено значение за България, както в икономически, така и в политически план, е установяването на по-активни финансови и стопански контакти със САЩ. Подобряването на съветско-американските политически отношения е последвано от сключване на редица търговски спогодби на социалистическите държави с властите във Вашингтон. Отначало такива са сключени с Полша и Чехословакия, а по-късно

погобни документи са подписани и от Унгария и Румъния. Българското правителство отчита, че България не трябва да изостава от общите процеси на разведряване в отношенията Изток – Запад<sup>51</sup>. Освен от политически съображения, в София се стремят към по-интензивни контакти със САЩ с надеждата те да компенсират част от зависимостта на българския внос от западноевропейските държави, още повече че към този момент Щатите са една от малкото развити страни, с които България има положително салдо в иначе твърде ограничената си по обем търговия. Първата стъпка в тази насока е направена през 1955 г. с възстановяването на дипломатическите отношения между двете страни, прекъснати в началото на 1950 г.

Но преди да се стигне до подписването на търговска българо-американска спогодба, се налага да се преодолее няколко групи от финансово-икономически проблеми. Претенциите на САЩ, на първо място, се основават на разпоредби от Парижкия мирен договор от 1947 г. Чл. 23 задължава българската държава да възстанови всички законни права и интереси на американската държава и поданици в размери, каквито са били до декември 1941 г. (преди България да обяви война на САЩ), а чл. 25 разрешава на американските граждани да запазят собствеността си в България. От тази гледна точка извършената от българската държава в края на 1947 г. национализация на чуждото имущество се разглежда от Държавния департамент като нарушаване на мирния договор. Като отговорна мярка през 1949 г. Конгресът приема закон, който дава право на американската държава да се разпорежда с блокираните български авоари. По данни на българската легация във Вашингтон блокираните български банкови авоари възлизат на около 3,5 млн. долара, а заедно с някои други вземания крайната сума достига над 4,1 млн. долара<sup>52</sup>. От своя страна първоначално американските представители издигат искания на обща стойност от 26,6 млн. долара. Впоследствие, след като американската комисия разглежда поотделно конкретните претенции, определя сумата на 6 114 241 долара. От тях най-голяма е частта на национализираните предприятия и отчуждените имоти – малко над 4,5 млн. долара плюс натрупаните за периода лихви от над 1 млн. Но оценките на българското финансово министерство за американските искания, особено за бившата им собственост, сериозно се различават – те са определени на малко над 1 млн. долара. Преценено е, че различните позиции трябва да се обсъдят в хода на двустранните преговори.

През ноември 1960 г. Министерският съвет упълномощава делегация с председател заместникът на постоянния представител на България в ООН Асен Георгиев. Българо-американските разговори започват на 12 януари 1961 г. във Вашингтон. Още от самото начало преговорите започват много трудно. И двете страни стоят твърдо на началните

---

<sup>51</sup> АМВНР, оп. 17п, а. е. 134, л. 1

<sup>52</sup> АМВНР, оп. 17п, а. е. 140, 24–25.

си искания. Неблагоприятна информация за българската делегация е, че голяма част от блокираните български авоари (над 2,5 млн. долара) са вестирани още през 1959 г. във Фонда за обезщетяване на американските щети, понесени от Втората световна война. Това на практика означава конфискация на авоарите <sup>53</sup>.

Преговорите продължават през март и април, като и двете страни правят малки взаимни отстъпки. Българската делегация предлага с конфискуваните от САЩ български авоари да се покрийт всички техни искания. Договорено е в крайна сметка да се определи една сума между 3,1 млн. и 4 млн. долара, т. е. освен авоарите България да доплати около 500 000 долара. Мнението на българските преговарящи е, че сумата от неколкостотин хиляди долара е нищожно малка за САЩ, но въпросът е, че в предходните финансови споразумения с Полша и Румъния американската страна е получила допълнителна сума над тази на блокираните им авоари и не иска сега да постави България в привилегировано положение. Мнението и на П. Вутов, и на Ас. Георгиев е, че на България е необходимо да подпише споразумение <sup>54</sup>. Но въпреки постепенното сближаване на позициите, преговорите са прекратени.

Въпросът е повдигнат отново две години по-късно, през 1963 г., като този път и двете страни са заявили готовност да сключат споразумение на основата на последните договорености. Сега разговорите се провеждат от 17 юни до 2 юли в София и завършват с подписание на спогодба. С нея България се ангажира да изплати глобалната сума от 3 477 649 долара за изплащане на американските искания за нанесените от войната щети, за произтичащите от мирния договор права на американските граждани и за извършената национализация на американска собственост в България. Сумата не включва американските вземания по стария български външен дълг. Загълженията на България по тази спогодба ще се изплатят от блокираните български авоари на стойност от 3 077 649 долара, а остатъкът от 400 000 долара трябва да се плати в срок от две години на две равни вноски <sup>55</sup>.

През следващите години въпросът за българските ценни книжа, намиращи се в американски носители, продължава да се обсъжда в българо-американските отношения. С подписаната на 2 юли 1963 г. спогодба българското правителство поема ангажимента да уреди проблема с неизплатените облигации по външните заеми. Тук обаче възникват разногласия поради факта, че българската страна отказва да преговаря по темата с частни асоциации и настоява за контакти на правителствено равнище. Освен това, тъй като българските облигации не се котираат на никоя фондова борса, в САЩ не може да се определи дори относно-

---

<sup>53</sup> Пак там, л. 34, 47.

<sup>54</sup> Пак там, л. 69, 76, 82.

<sup>55</sup> Пак там, оп. 19, а. е. 168, 44–45.

телно тяхната цена, която евентуално да стане основа за бъдещо споразумение<sup>56</sup>.

Междувременно през 1961 г. е направена следващата стъпка за уреждане на старите финансови задължения. На 7 юли е подписана спогодба и с Холандия. В нея е възприет същият принцип, заложен и в преходните споразумения с Швейцария и Франция, а именно българската държава да изплати 7% от номинала на представените от холандските портъори облигации по довоенните български заеми<sup>57</sup>.

През периода 1963–1965 г. са подписани споразумения по финансовите задължения на България към Австрия, Канада, Белгия, Италия.

От много важно, но по-скоро политическо, отколкото стопанско значение е уреждането на финансово-икономическите въпроси между България и Гърция. Дълго време след края на Втората световна война между двете балкански държави съществува напрежение и дори не се поддържат дипломатически контакти. Опитите за възстановяване на официалните двустранни отношения започват през есента на 1953 г. и завършват на следващата година с размяна на шарже д'афер, без обаче да се връчат акредитивни писма от посланици. Главните причини за неурегените контакти са многобройните висящи спорни финансови въпроси<sup>58</sup>.

Преодоляването на кризата в българо-гръцките отношения, освен че ще укрепи международните позиции на българското правителство, ще внесе и спокойствие на балканската политическа сцена, би дало на България и някои търговски и икономически изгоди. Още през преходния период (преди 1944 г.) поради структурата на двустранния стокообмен, се утвърждава традицията България да формира значително по размер активно търговско салдо<sup>59</sup>. Така че съвсем естествено е да се направи опит за възобновяване на положителните за българското стопанство контакти. В тази връзка на 11 септември 1963 г. Политбюро на ЦК на БКП взема решение да се подновят преговорите с Гърция по спорните финансови въпроси. За председател на българската делегация е определен заместник-министърът на външните работи Ив. Попов<sup>60</sup>.

Скоро е получено съгласие от гръцка страна преговорите да започнат на 1 октомври. През последните години изключително важно значение за Атина придобива въпросът за използването на водите на граничните реки Струма, Места, Арда и Марица<sup>61</sup>. Той засилва интереса на

<sup>56</sup> Пак там, оп. 22, а. е. 495, 9–11.

<sup>57</sup> Пак там, л. 4

<sup>58</sup> По-подробно по тези проблеми вж. Тодорова, Р. Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Гърция след Втората световна война – В: ИПр, 1993, кн. 2, 89–95.

<sup>59</sup> Кацаркова, В. Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919–1941). С., 1989, с. 121.

<sup>60</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 525, 3–7.

<sup>61</sup> Даскалов, Г. България и Гърция. От разрыв към помирение 1944–1964. С., 2004, 403–422.

гръцкото правителство за постигане на цялостно споразумение с България. Уточнени са 7 точки, които ще се обсъждат: Спогодбата „Моллов–Кафандарис“, репарациите, изоставените имущества, възстановяване на железопътните и транспортните връзки, установяване на редовни морски и въздушни съобщения, подписване на дългосрочна търговска спогодба, научно и културно сътрудничество, използване на водите на граничните реки, спогодба по туризма. Общите гръцки претенции се определят на значителната сума от 286 619 389 долара. След като се обсъждат и българските искания става ясно за партийните ръководители, че вземанията няма да могат да се изравнят и ще се формира салдо в полза на Гърция. Гръцката страна предлага да се приеме сумата от 23 млн. долара, която България да заплати в срок от 8–10 години <sup>62</sup>.

Въпреки желанието и на двете страни да се постигне споразумение, преговорите се проточват и едва през юли 1964 г. са подписани 12 българо-гръцки спогодби, отнасящи се до обсъжданите проблеми. Особено важна е спогодбата за уреждане на висящите финансови въпроси и развитие на икономическото сътрудничество. С нея се ликвидират насрещните претенции на двете държави още от времето преди Първата световна война, включително задълженията на Гърция по спогодбата „Моллов–Кафандарис“ и българския репарационен дълг. Определено е крайно салдо от 7 млн. долара в полза на Гърция. Сумата трябва да се изплати от българската държава за срок от 12 години, като за целта се отделят по 15% от стойността на българския износ за южната ни съседка. Впоследствие, с цел да се стимулира експортът на машини и съоръжения, българската страна предлага този процент да се завиши на 20%, като по този начин по-бързо се изплати фиксирания в спогодбата дълг. Освен това в тази спогодба е уточнено, при желание от страна на Гърция, България да подава регулирани води за напояване за срок от 60 години. Становището на Министерството на външната търговия е, че за България е изгодно да подава възможно повече води срещу заплащане <sup>63</sup>.

През първата половина на 60-те години, въпреки сериозните трудности, които изпитва с недостига на конвертируема валута и значителното общо пасивно салдо във външната си търговия, българската държава предприема важни стъпки за решаването на висящи от дълго време финансови спорове с редица развити страни. Сключените спогодби, отнасящи се до обезщетенията за национализираната в края на 40-те години чуждестранна собственост, частично уреждане на въпроса с българските облигации по старите заеми и изчистването на много претенции, произтичащи от войната и мирния договор, дават възможност България да установи по-нормални, бъдещи повече доверие отношения с важни за националната икономика външнотърговски партньори

---

<sup>62</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 526, 27–31.

<sup>63</sup> Пак там, ф. 259, оп. 20, а. е. 39, 54–55.

ри. Активното развитие на търговските и кредитните контакти, което се осъществява през последното десетилетие, изисква властите в София да отстранят възможно най-много неизяснени проблеми от близкото минало. В почти всички случаи уреждането на финансовите спорове е последвано от подписване на дългосрочни търговски спогодби, осигуряване на някои данъчни и кредитни облекчения и т. н. Разбира се, договорените суми, които правителството се ангажира да изплати, далеч не отговарят на реалния размер на получените средства и придобитата собственост и показват, че западните държави разглеждат България като страна, от която не може да се очаква абсолютно адекватно разрешаване на споровете и затова предпочитат да получат нещо, малко и малко, отколкото да запазят претенциите си за неясно далечно бъдеще.

## ***V. Външните задължения на България в условията на стопански промени в социалистическата общност (1964–1973 г.)***

### ***Социалистическото външно кредитиране за българската икономика като награда за верноподаничеството***

За да се направи по-гъвкава и ефективна търговията на социалистическите страни както помежду им, така и с трети страни, в средата на 60-те години се предприемат реформи в банковата система на СИВ. На 1 януари 1964 г. се създава Международната банка за икономическо сътрудничество (МБИС), чиято цел е финансовото осигуряване на външнотърговските операции на социалистическите страни и подпомагане на платежния им баланс. В самите социалистически държави също се основават специализирани банки, които да кредитират експорта и импорта на своите страни. В тази връзка на 1 април 1964 г. в София е основана Българска външнотърговска банка (БВБ). През 1970 г. е създадена още една кредитна институция към СИВ – Международната инвестиционна банка (МИБ).

Новата банкова система в социалистическата общност обаче не прекратява системата на отпускане на дългосрочни инвестиционни кредити, които България получава основно от СССР, но и от другите икономически по-развити държави от СИВ. Тези външни финансови средства продължават да имат важно значение за започналия през втората половина на 50-те години процес на разширяване на индустриалната база и специализиране на България в някои определени като перспективни и високоефективни производства. В установените отношения в рамките на СИВ страната се очертава като най-големия ползвател на взаимните кредити. Това положение е извоювано в резултат на възприетата от съветските ръководители теза за постепенно изравняване на степента на икономическо развитие на отделните държави. Изхождайки от историческите констатации за българското стопанство от близкото минало и от политическата близост на българския режим с управляващите в Москва, Т. Живков успява да убеди ръководителите на КПСС, че България в най-голяма степен се нуждае от финансова, техническа и

научна помощ, за да изгради бързо своята индустрия и да се изравни с напредналите страни от общността <sup>1</sup>.

Освен за строеж на заводи, електроцентрали и за други промишлени нужди, съществени са и средствата, отпуснати за превъоръжаване. За да се внесе повече ред в получените от българското правителство множество специални кредити за времето от 1954 г. до 1961 г., на 27 юли 1963 г. е подписана Кредитна спогодба между България и СССР. Споразумението предвижда да включи произведенията на 8 предходни специални кредити на обща стойност 334 629 хил. нови рубли, чийто неизползван остатък от 160 475 хил. да се оформи в нов обединен специален кредит. Запазен е принципът дългосрочните кредити от СССР да са с ниска годишна лихва – 2%. Кредитът трябва да бъде погасен за срок от 10 години – от лятото на 1963 до лятото на 1973 г., на 10 равни годишни вноски. Заедно с лихвите цялата сума, подлежаща на изплащане, се изчислява на 162 339 хил. нови рубли (1 нова рубла е равна на 4,4 стари). България ще погасява заема със стоки, които ще изнася за Съветския съюз <sup>2</sup>.

Така в края на 1963 г. разчетите на БНБ показват, че от 1947 г. по различни спогодби Съветският съюз е предоставил на България стокови, инвестиционни и специални кредити на обща стойност 775,5 млн. нови рубли. От тях до този момент са били използвани 540 млн. рубли и остават още около 235 млн. рубли. Особено значими по брой и обем са кредитите, отпуснати след 1956 г. Следващата държава, участвала в дългосрочното кредитиране на България, е Чехословакия с 65,7 млн. рубли. Другите страни също имат своя дял: Полша – 15,4; Унгария – 14,7; ГДР – 13,9 и Румъния – 8 млн. Заедно с откупеното дялово участие в съветските предприятия, общият размер на кредитите на България към страните от СИВ възлиза на 879,4 млн. нови рубли, от които използва ни – 645,3 млн. рубли <sup>3</sup>.

Последната година от управлението на Н. Хрущов в Москва също е белязана с отпускане на значителна финансова подкрепа за българската индустриализация. На 19 февруари 1964 г. в Москва е подписано Съглашение за предоставяне на кредит на България. Заемът включва крупната сума от 300 млн. рубли. Той е предназначен за внос на съветско оборудване за строителство на промишлени предприятия и обекти. И при него определената годишна лихва е 2%, а срокът на погашение е 10 години. Това, което го прави допълнително твърде изгоден за България, е големият gratuitous перюд – заемът ще започне да се обслужва от 1

---

<sup>1</sup> В спомените си Нико Яхвел изказва мението, че предложението за сливане със СССР е поредният номер на Т. Живков, с който цели да осигури по-изгодни икономически условия за България спрямо останалите социалистически страни, повече кредити и подкрепа за българското стопанство. Яхвел, Н. Тодор Живков и личната власт. Спомену, документи, анализи. С., 1997, с. 185.

<sup>2</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 4, а. е. 58, 3–6.

<sup>3</sup> Пак там, а. е. 59, 1–2.

януари 1970 г.<sup>4</sup> След по-малко от половин година, на 4 юли, са договорени два нови дългосрочни съветски кредита. Единият е на стойност 90 млн. рубли и средствата от него трябва да послужат за заплащане на съветско оборудване за предприятията на цветната металургия, машиностроенето, нефтопреработвателната, химическата и енергийната промишленост, строителството на които се извършва с техническото съдействие на Съветския съюз в съответствие на по-ранни двустранни спогодби. Вторият кредит е в размер 45 млн. рубли и е предназначен за закупуване от СССР на дизелови и електрически локомотиви, селскостопански машини и трактори за периода от 1966 до 1970 г. И двата кредита са с 2% годишна лихва<sup>5</sup>. Трудно е да се каже доколко масираното кредитиране от СССР през 1964 г. е пряко свързано с предложението на ЦК на БКП България политически да се слее със Съветския съюз – т. е. да бъде обявена за 16 съветска република. Но със сигурност Т. Живков продължава да залага изключително много на демонстрацията на верноподанически чувства към режима в Москва за решаването на финансовите проблеми на България<sup>6</sup>.

Освен от Съветския съюз България продължава да получава, макар и в по-малък размер, облекчени кредити от други социалистически републики. Особено значителни средства по тази линия са привлечени през 1968 г. На 11 юни е подписана Спогодба, по силата на която Полша отпуска на България кредит от 40 млн. рубли за енергийните блокове на ТЕЦ „Марица“, „Бобовдол“, „Алдимировци“, леярна за сив чугун и два завода за емайлирани домакински съдове. Заемът ще се погасява в продължение на 8 години – от 1971 до 1979 г. – на равни годишни вноски с 2% годишна лихва<sup>7</sup>. На 7 септември същата година е подписана и българо-унгарска спогодба, чрез която Унгария отпуска кредит от 13,5 млн. рубли и 2 млн. долара за построяване на завод за калцинирана сода. Срокът на погашение е 10 години (от 1972 до 1982 г.), като годишната лихва за рублите е 2%, а за транша в долари – 6%. Лихвеният процент за доларите също е сравнително изгоден, защото е с около 0,5% по-нисък от този на световните пазари<sup>8</sup>.

Условията, при които България и през тези години получава дългосрочни кредити от страните от СИВ, са все така благоприятни – ниски лихви, продължителни гратисни периоди, издължаване в български стоки<sup>9</sup>. Разбира се, без дори да се анализира стопанският ефект от ог-

---

<sup>4</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 28, а. е. 75, л. 172.

<sup>5</sup> Пак там, 162–166.

<sup>6</sup> Баева, Ис. България и Източна Европа, С., 2001, 117–120.

<sup>7</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 18, а. е. 292, л. 2, 4.

<sup>8</sup> Пак там, а. е. 149, 137–139.

<sup>9</sup> Тук е мястото да се отбележи, че и през този период се забелязва много сериозно разминаване в заплащането на съветските специалисти, работещи в България, със средното равнище на заплати както в България, така и в СССР.

ромните инвестиции и индустриалните проекти, което е съвсем друга тема, чисто финансовите параметри на дълга към социалистическите страни показват, че неговите размери стават твърде големи и че предстоящите плащания, макар и в стоки, сериозно ще натоварят в бъдеще българското стопанство и бюджет. Не случайно още в края на 1960 г. българското правителство иска кредит от 350 млн. рубли, който всъщност е единствено за отсрочване на плащанията по погашенията, които изтичат през 1961 и 1962 г.<sup>10</sup> Политбюро на ЦК на БКП пък възнамерява да се обърне към Чехословакия за отпускане на кредит от 100 млн. рубли за срок от 5 години, чието изплащане да започне от 1963 г.<sup>11</sup> Впоследствие перспективите допълнително се влошават, тъй като според очертаващата се платежна схема от началото на 70-те години българският износ както за социалистическите, така и за западните страни трябва рязко да се увеличи. Надеждите на българското ръководство са, че след изграждането на мощна индустриална база тази трудна задача ще стане изпълнима, тъй като ще нарасне и експортният капацитет на икономиката.

Въпреки че от втората половина на 60-те години се отбелязва подобряване на структурата на износа за Съветския съюз, като се увеличава дялът на българската машиностроителна продукция, посрещането на плащанията по външните задължения, както и решаването на заплануваните стопански задачи, изискват да се търси външна финансова помощ. В тази връзка партийното и държавното ръководство за пореден път се обръща към съветското правителство за отпускане на нов дългосрочен кредит. На 6 август 1970 г. в писмо до Т. Живков лично Л. Брежнев известява, че след като са направени необходимите разчети и са извършени консултации между плановете органи на НРБ и СССР относно координацията на народостопанските планове за 1970–1975 г., е решено да се предостави на България дългосрочен кредит от 350 млн. рубли за комплектно оборудване от Съветския съюз<sup>12</sup>. Кредитната спогодба е подписана на 4 ноември 1970 г. в София и в нея се предвижда да бъдат снабдени със съветски съоръжения общо 56 обекта в България, сред които МЗ „Кремиковци“ и МЗ „Ленин“<sup>13</sup>. С тази сума общият размер

---

Например по българо-съветските спогодби на един консултант се заплаща месечно възнаграждение от 400 преводни рубли (1 060 лв.), на главен инженер – 365 прев. рубли (967 лв.), на инженер – 300 прев. рубли (795 лв.), на майстор техник – 235 прев. рубли (623 лв.) и на работник – 200 прев. рубли (530 лв.) – ЦДА, ф. 259, оп. 18, а. е. 57, л. 28. За сравнение на изнесените по-горе цифри е достатъчно да се преведат сведенията за заплатата на председателя на БНБ К. Несторов, която заедно с надбавките за прослужени години е 465 лв., т. е. доста по-малка от тази на съветския работник. – ф. 132, оп. 7, а. е. 6, л. 10.

<sup>10</sup> Пак там, ф. 132, оп. 4, а. е. 54, л. 57

<sup>11</sup> Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4295, л. 2.

<sup>12</sup> Пак там, ф. 259, оп. 39, а. е. 86, л. 109.

<sup>13</sup> АМВНР, оп. 27, а. е. 2423, л. 67.

на съветските кредити за България през предстоящата петилетка възлиза на 450 млн. рубли.

### *Финансовите проблеми на България във време на ускорен стопански растеж*

През 60-те години на XX век настъпват съществени изменения в икономическото развитие на България. Започналият още в предходното десетилетие процес на ускорена индустриализация сега намира израз в изграждането на редица големи производства, главно на тежката промишленост, в резултат на което нараства в значителна степен националният продукт. Създадени са крупни предприятия на черната и цветната металургия, на машиностроенето, енергетиката и химическата промишленост. В резултат на всичко това радикално се променя структурата на българската икономика – промишленият сектор вече заема най-голям дял в създаването на съвкупния обществен продукт. Високите темпове на развитие не само се запазват, но и се увеличават през петата петилетка (1966–1970 г.). През 1966 г. националният доход е нараснал спрямо предходната с близо 11%, като в селското стопанство ръстът е над 14%<sup>14</sup>. Обемът на капиталовложенията също се е увеличил с цели 24%. Значително е нараснала, както в количество, така и в легова стойност, българската външна търговия. Само за периода от 1958 до 1964 г. стокообменът на България с чужбина се е увеличил близо 2,5 пъти<sup>15</sup>. Чувствителен напредък страната отбелязва и в развитието на международния туризъм. През 1966 г. България е посетена от 1 484 хил. туристи, което е близо с 400 хил. повече спрямо предходната година<sup>16</sup>.

Но въпреки постоянно отчитаните добри икономически показатели финансистите в държавата все по-често сигнализират в докладите си за наличието на сериозни проблеми и неблагоприятни тенденции в развитието на стопанството и финансите. Преди всичко тревога буди увеличаващата се неефективност на социалистическата икономика. В свое изложение до Министерския съвет министърът на финансите Димитър Попов обръща внимание, че за производството на обществения продукт постоянно нараства частта на материалните разходи, докато намалява относителният дял на националния доход. В подкрепа

---

<sup>14</sup> За разлика от други години сега благоприятните климатични условия са довели до рекордно високи резултати – особено в зърнопроизводството – ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 3, л. 27–28; ф. 132, оп. 6, а. е. 1, л. 12

<sup>15</sup> ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 1, л. 19.

<sup>16</sup> Прави впечатление обаче фактът, на който в доклада си БВБ не обръща достатъчно внимание – а именно, че приходите от турзима за 1966 г. в българска и чуждестранна валута възлизат на 46 млн. лв., тази сума се равнява средно на около 30 лв. на турист, което дори и за тогава е доста скромния резултат. ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 3, л. 28.

на тезата си той привежда следните данни: през 1948 г. материалните разходи формират 35% срещу 65% национален доход, през 1952 г. това съотношение е 48% към 52%, през 1956 г. вече е в полза на материалните разходи 54,4% на 45,6%, през 1960 г. – 56,5% на 43,5%, за да стигне през 1966 г. до 59% на 41%.<sup>17</sup> Следователно за по-малко от 20 г. пропорцията е станала почти обратната, което означава, че за да получи определен доход, стопанството прави твърде големи разходи. Изводът, който се налага, е, че изграждането на предприятията не е подчинено на икономическа целесъобразност. Когато се влагат огромни капиталовложения, не се правят необходимите проучвания за възможностите за реализация на продукцията, за нейната себестойност и за реализираната печалба. Министърът на финансите отбелязва като главни причини за растящите материални разходи недостатъчното използване на машините и съоръженията, нерационалните норми за разход на суровини и материали, липсата на мотивация за осъществяване на икономии в производствения процес. Освен това той предлага да се въведат някои корекции в инвестиционната политика на държавата. На първо място е необходимо да се влагат средства в обекти, които могат да бъдат пуснати в действие и да дават продукция в кратки срокове. Другото, което е важно – да се изграждат предприятия, произвеждащи средства за потребление (група Б), и да се намали броят на тези, произвеждащи средства за производство (група А). От 1948 г. до този момент увеличаването на група А е 18 пъти, докато на група Б е 8 пъти<sup>18</sup>.

Нарастването на нерентабилните стопански дейности причинява сериозни загуби за републиканския бюджет и създава опасности за стабилността на държавните финанси. Всъщност, за да покрие реалните щети на бурното индустриално развитие и да преодолее скрития бюджетен дефицит, правителството включва в бюджета като приходи нарастването на влоговете на гражданите в ДСК. Производството получава от държавата безлихвени инвестиции. От своя страна обаче бюджетът заплаща на ДСК годишна лихва за използваните средства в размер на 4%, а след 1956 г. – на 3,5%. Особено значително касата започва да финансира бюджета от втората половина на 50-те години. Така към края на 1966 г. задълженията на бюджета към ДСК достигат огромната сума от 1 121 млн. лв., без тя да бъде погасявана<sup>19</sup>. Наличието на остър дефицит на определен тип стоки води до принудително спестяване, което е своеобразна гаранция за правителството, че вложителите няма да започнат да теглят спестяванията си и това няма да доведе до криза в ДСК, която е предоставила по-голяма част от средствата на държавата. Най-значими по обем са жилищно-спестовните влогове. Недостигът на жилища в градовете принуждава огромна част от граж-

---

<sup>17</sup> Пак там, ф. 132, оп. 8, а. е. 9, л. 18.

<sup>18</sup> Пак там, 18–25.

<sup>19</sup> Пак там, а. е. 21, 10–11.

ганите да гържат парите си на практика в блокирани безлихвени сметки. Освен за жилища спестявания се правят за закупуване на леки автомобили, хладилници „Мраз“, комбинирани нафтови печки и др. В ДСК депозитите за жилища са на стойност 520 млн. лв., а тези за различни дефицитни стоки – за още около 200 млн. лв.<sup>20</sup> Така наред с увеличилите се външни задължения, през първата половина на 60-те години българската държава натрупва и сериозна вътрешна задължнялост. Макар от 1967 г. да е преустановено кредитирането от ДСК, правителството не предприема никакви стъпки за погасяване на огромния си дълг към касата. До края на десетилетието единственото, което може да отдели бюджетът, е да се обслужват само лихвите, но не и главницата<sup>21</sup>.

Аналогичен е случаят и с Държавния застрахователен институт (ДЗИ). В продължение на редица години бюджетът използва средства от ДЗИ под формата на лихвени заеми. В резултат на тази политика дългът на държавата към ДЗИ през 1968 г. достига 199 млн. лв. И така от 1963 г. нататък се очертава като трайна тенденция вътрешните задължения на държавата да се увеличават средно годишно с 10 млн. лв. За да се стабилизира финансовото положение, директорът на Дирекция „Икономически проучвания“ към БНБ Никола Лазаров предлага да се приеме от Министерски съвет схема за постепенно погасяване на дълга към ДСК и ДЗИ, което да стане в рамките на около 15 години<sup>22</sup>.

Друга негативна тенденция, която сериозно заплашва стабилността на лева, е растящата диспропорция между увеличението на националния доход и фонда на работната заплата. И председателят на БНБ, и финансовият министър обръщат внимание, че от средата 50-те години ръстът на доходите на населението постоянно изпреварва ръста на създадения обществен продукт. В резултат обемът на паричната маса се увеличава в по-голяма степен, отколкото стоковете фондове и резервите във валута и скъпоценни метали на държавата. В населението се натрупват значителни финансови средства, които не могат да бъдат употребявани за закупуване на необходимите продукти. Проблемът става още по-сериозен, като се отчете и фактът, че производството на стоки за широко потребление значително изостава от цялостната индустриална продукция. След като срещу съществуващото количество пари в обществото не отговаря съответно количество стоки, въпреки силния банков контрол, принудителните влогове и силно контролираното потребление посредством дефицита, неминуемо се стига до обезценяване на националната монета. Неблагоприятен фактор в тази насока се оказва и структурата на българската външна търговия. Внасят се скъпи машини и суровини за развитие на промишлеността и срещу

---

<sup>20</sup> Пак там, л. 7

<sup>21</sup> Пак там, л. 12.

<sup>22</sup> Пак там, 18–19.

тях се изнасят евтини български продукти за потребление, което още повече засилва недостига на стоки на вътрешния пазар и ограничава реалните възможности за използване на паричните ресурси на гражданите<sup>23</sup>.

Основната причина за проявяващия се дисбаланс между реално произведения обществен продукт и разпределението му идва от незапартно формиране на доходите на населението. Плановото стопанство не може да отчете главните фактори, въздействащи върху цените на произведенията, а оттам да определи по естествен начин нормата на печалба и нейното разпределяне. Както отбелязват и самите български икономисти, работната заплата се формира главно от количеството произведена продукция, без да се взема под внимание нейната реализация, производителността на труда, материалните разходи, използвани за получаване на единица продукция, и т. н.<sup>24</sup> Много често трудовите норми са фиксирани твърде произволно, като се влияят повече от политически, отколкото от икономически съображения.

Финансовите проблеми се задълбочават и от някои неуспехи във външната търговия. През годините на петата петилетка се забелязва снижаване на бюджетната възвръщаемост на българския износ. Въпросът е засегнат през 1970 г. и в специална докладна записка на Тодор Живков до Политбюро на ЦК на БКП, озаглавена „За някои отрицателни тенденции в развитието на социалистическата икономика“. Ако в годините 1960–1965 г. средната възвръщаемост се движи между 62 и 65%, то през 1967 и 1968 г. тя спада съответно на 60 и 59%, като в търговията със социалистическите страни е 70%, а с капиталистическите – едва 35%. Това означава, че за всяка придобита рублина бюджетът е заплащал 1,80 лв., а за всеки долар по 3,30 лв.<sup>25</sup> (при официален курс 1,30 лв. за 1 рублина и 1,17 лв. за 1 долар). С нарастването на външния стокообмен се увеличават и допаците на бюджета за износа както в абсолютни, така и в относителни стойности спрямо валутните постъпления.

За да се преодолее назряващата финансова криза, още през пролетта на 1967 г. Министерският съвет предприема курс на затягане на финансовата дисциплина. Заповядано е на всички министерства, ведомства и организации да намалят непроизводствените си разходи, да преустановят до края на година назначаването на служители на незаемите административни длъжности, да спрат обзавеждането на кабинети и канцеларии, да ограничат до 20% командировките, както и посрещането на гости. Освен това е забранено до края на годината да се внасят и приемат предложения за увеличаване на работната заплата, премиалните възнаграждения и социалните придобивки<sup>26</sup>.

<sup>23</sup> Пак там, оп. 8, а. е. 9, л. 41.

<sup>24</sup> Пак там, оп. 7, а. е. 38, л. 184.

<sup>25</sup> Пак там, ф. 259, оп. 20, а. е. 29, 1–2.

<sup>26</sup> Пак там, ф. 132, оп. 7, а. е. 38, л. 185.

Очевидно взетите мерки не са достатъчни за решаване на стопанските и финансовите проблеми, затова партийното ръководство и правителството въвеждат крайно непопулярните и болезнени мероприятия, свързани с увеличаване на цените на дребно на редица стоки и услуги. Решението за „корекция“ на цените е взето с постановление N: 63 на Министерски съвет от 28 декември 1967 г. и влиза в сила на 1 януари 1968 г.<sup>27</sup> Най-голямо е увеличението на хранителните стоки: сиренето (146,7%), кашкавала (140,9%), месото (138,9%), млякото (125,9%), сладкарските изделия (136,4%) и др. Увеличени са цените на всички трикотажи, леките коли, електрическите уреди, въглищата. Намаление има единствено при рибата и рибните консерви, свинската мас, захарта, южните плодове и някои памучни и копринени тъкани<sup>28</sup>. Нарастване на цените има и при услугите, главно на транспорта и комунално-битовите дейности. В тази сфера общото увеличение е 105,8%.<sup>29</sup>

По информация на Д. Попов покупателната способност на лева през 1968 г. е почти равна на тази от 1955 г., но веднага прави уточнението, че ако към цените на държавните стоки се включи и увеличението на тези от кооперативния и свободния пазар, то дори би се отбелязало влошаване спрямо средата на 50-те години<sup>30</sup>.

За да повишат рентабилността на икономиката и да ограничат разхищаването на енергия и материали, както и да намалят финансовите загуби за бюджета, през 1967 г. държавното ръководство предприема въвеждането на някои реформи. Тяхната цел е да се засилят икономическите стимули в дейността на предприятията и да се подобри производствената дисциплина. Основополагащ момент е промяната в кредитирането на стопанските организации. Те вече няма да получават безвъзмездно средства централно от държавния бюджет, а ще ползват банкови кредити или собствени фондове. Очаква се това да подобри политиката на капиталовложенията, тъй като банките ще оказват по-ефективен контрол при използването на предоставените заеми. По-голямата самостоятелност пък ще даде възможност на предприятията да обвържат определянето на работната заплата с реалната печалба и по този начин ще се отстрани дисбаланс между създаването и разпределянето на националния доход. Новият подход за финансиране на народното стопанство е отразен в 44-то постановление на Министерски съвет от 14 октомври 1967 г. Курсът на икономически промени е потвърден и от Юлския пленум на ЦК на БКП през 1968 г.<sup>31</sup>

---

<sup>27</sup> Пак там, оп. 8, а. е. 9, л. 49

<sup>28</sup> Пак там, 50–53.

<sup>29</sup> Пак там, л. 56.

<sup>30</sup> Пак там, л. 63.

<sup>31</sup> Пак там, оп. 8, а. е. 21, л. 15

Предполага се, че реформите ще подобрят и външотърговския баланс на страната, тъй като се предвижда предприятията да могат да осъществяват допълнителен внос на стоки и материали само ако предварително са си осигурили средства от износ на своя продукция<sup>32</sup>. Целта е да се ограничи значителният и често пъти необоснован внос по второ направление.

### *Кредитната политика на СИБ към България и противоречията между социалистическите държави*

Макар системата на двустранно кредитиране да остава все така значителна, двете СИБ-банки (МБИС и МИБ) поемат част от заемната политика, извършваща се в рамките на общността. В особено голяма степен от нея се ползва българската държава. Още от самото начало на образуването на МБИС България е една от страните, които ползват най-голям дял от общия обем отпуснати кредити. За 1964 г. той възлиза на 32%, а през 1965 и 1966 г. – на 25,6%. През 1964 г. 36,9% от общия обем на плащанията на България са извършени за сметка на получените от МБИС кредити, докато средният процент за останалите държави е 11,8%.<sup>33</sup> Допълнително благоприятен фактор е, че от структурата на кредитите на банката българската страна ползва изгодните сезонни и безлихвени кредити. Безлихвените кредити, които България получава през първите три години от функционирането на МБИС, се движат в диапазона между 31 и 36,5 млн. преводни рубли. Въпреки че доскоро общият лимит на безлихвените плафони по двустранните клиринги да е възлизал на 43,5 млн. рубли, като цяло благоприятната за страната система се запазва и в новите условия на разплащания между социалистическите държави<sup>34</sup>.

Българското правителство широко се ползва и от кредитите, които отпуска Международната инвестиционна банка. До края на 1973 г. страната е получила общо 7 средно- и дългосрочни заеми на стойност 52,7 млн. преводни рубли. Но това, което е много важно в случая, е не толкова сумата, колкото фактът, че всичките средства от МИБ са преведени в конвертируема валута. Всъщност до този момент единствено България и СССР са получавали кредити от банката само в конвертируема валута<sup>35</sup>. По този начин МИБ се очертава за страната като нов източник на свободни девизи, от които България изпитва хроничен недостиг.

---

<sup>32</sup> Пак там, ф. 259, оп. 18, а. е. 149, л. 42

<sup>33</sup> Пак там, ф. 132, оп. 7, а. е. 6, л. 83.

<sup>34</sup> Пак там, л. 79.

<sup>35</sup> Пак там, ф. 259, оп. 44, а. е. 117, л. 89

Различното участие и позиции на гържавите в дейността на двете банки на СИБ скоро довежда до появата на разногласия по въпроса, каква политика трябва да прилага отначало само МБИС, а след това и МИБ. Непосредствено след създаването на МБИС част от делегациите (ЧССР, СССР и ГДР) заявяват, че институцията трябва да се придържа по-близо до класическите принципи на банкиране. Така например те настояват да се сведе до минимум (до 0,5% от стойността на общия стокообмен) размерът на безлихвените кредити. Все пак мнозинството от делегациите успява да се наложи, като се позовава на твърдението, че не бива да се допусне рязко влошаване на кредитирането спрямо предишната система, и в крайна сметка е определен размер за безлихвени кредити на 2,5% от взаимния стокообмен<sup>36</sup>.

Но възприетият модел скоро проявява негативните си страни. Годишните отчети красноречиво говорят за влошаване на резултатите от дейността на МБИС. Ако печалбата на банката за 1964 г. е 605 хиляди преводни рубли, то през 1965 г. спада на 250 хиляди, а през първото полугодие на 1966 г. вече инкасира загуби от 397 хил. рубли. Изчислено е, че ако се запази равнището на безлихвените кредити, в края на годината загубите на МБИС ще надхвърлят 820 хил. преводни рубли. За да се предотврати тази тенденция, е решено рязко да се намали броят и обемът на този тип финансиране. В резултат на това решение през 1966 г. банката завършва с печалба от 1 265 хил. рубли, но основната част от нея (над 810 хил. рубли) е дошла от операции с конвертируема валута<sup>37</sup>.

На следващото, 14 заседание на Съвета на банката, което се провежда в Букурещ през януари 1967 г., отново са поставени въпросите за усъвършенстване на кредитната система, определяне на размера на безлихвения кредит и обезпечаване рентабилността на банката. Обособяват се две основни тези – едната, подкрепяна от българската, румънската и монголската делегация, на практика запазва съществуващия размер на безлихвените кредити и втората – подкрепяната от всички останали делегации, в която се настоява за въвеждане на икономически стимули в дейността на банката, каквито са лихвените проценти. Те изискват значително увеличение на лихвите както по кредитите, така и по влоговете. Предлага се безлихвеният кредит не само да се ограничи, но дори да се премахне. Поради големите разногласия в становищата на отделните делегации въпросът не е решен на 14-то заседание и е оставен за следващото, като дотогава се запазва съществуващата система<sup>38</sup>. Исканите изменения в най-голяма степен засягат интересите на България. Освен че постоянно прибягва до безлихвен кредит, страната е и най-крупният ползвател на сезонен кредит. Така напри-

---

<sup>36</sup> Пак там, ф. 132, оп. 7, а. е. 6, л. 79.

<sup>37</sup> Пак там, 80–81.

<sup>38</sup> Пак там, л. 81.

мер за 1967 г. от общо отпуснатите от МБИС сезонни кредити от 268,5 млн. преводни рубли, българската държава е получила близо половината – 129,3 млн. преводни рубли. Останалата сума е поделена с чувствително по-малко участие между ГДР (50,7 млн.), Монголия (32,9), Полша (48) и Румъния (7,6)<sup>39</sup>. За българските представители обаче е ясно, че трябва да се направят компромиси, тъй като старият модел на кредитиране не може да остане.

Междувременно сред другите делегации се обособяват два основни варианта за промени. Първият е предложен от унгарската страна и е подкрепен от представителите на Чехословакия, Полша и ГДР. В него се предвижда лихвеният процент да се определя не от вида на кредита, а от срока, за който е отпуснат. По тази схема лихвите трябва да растат от 2% за едномесечните кредити до 4% за едногодишните. Лимитът на безлихвения кредит трябва прогресивно да намалява, като през 1972 г. да бъде напълно премахнат. Предлага се също лихвата по влоговете да стане 4%, а не както е досега – 1,5%. Вторият вариант за реформи е формулиран от съветската делегация. Той също предвижда лихвата по кредитите да нараства съобразно срока на погасяване – от 2 до 3,5%. Според него сезонният кредит трябва да се запази само по изключение, за страни, чието производство е пряко свързано със сезонните условия. По принцип също се предвижда да се премахне безлихвеният кредит, но на малко по-късен етап, а засега да бъде ограничен до 1,5% от обема на взаимния стокообмен. Лихвата по влоговете да се повиши до 3,5%.<sup>40</sup> Макар че между двата варианта няма принципни различия, българската страна решава да подкрепи съветското предложение не само по традиция, но и защото лихвените проценти в него са малко по-изгодни за кредитополучателите, какъвто основно се явява България.

Проблеми се забелязват и в дейността на МИБ. При нея се стига до съществен дисбаланс на кредитите, отпускани в преводни рубли, и тези в конвертируема валута. Предпочитанията на всички страни-членки на банката са за заеми в свободни девизи, а не в преводни рубли. В резултат на това съотношението на кредитите в конвертируема валута към тези в преводни рубли е 70:30, при положение че съотношението на двата вида средства в уставния капитал е точно обратното – 70:30 в полза на рублите<sup>41</sup>. Недостатъчното използване на преводната рубла в инвестиционната политика на страните от СИВ показва, че дори след близо 10 години от въвеждането ѝ във финансовите отношения на социалистическата общност тази валута не се е утвърдила в необходимата степен и за самите държави от СИВ. Ето защо периодично се поставя въпросът за укрепването на преводната рубла и превръщането ѝ

---

<sup>39</sup> Пак там, л. 57

<sup>40</sup> Пак там, 82–83.

<sup>41</sup> Пак там, ф. 259, оп. 44, а. е. 117, л. 89.

в разменно средство не само за страните от Източния блок, но и в контактите им с трети държави.

Сдържаното поведение на българската страна относно идеята за превръщане на преводната рубли в частично конвертируема се дължи и на факта, че България има пасивни салда не само към МБИС, но и към развитите капиталистически, както и към някои развиващи се страни, а също и към Югославия<sup>42</sup>. При това положение дори непълната конвертируемост на рублията ще утежни допълнително дълговия проблем на държавата. Освен това българските специалисти в лицето на директора на Научния институт по проблемите на социалистическата икономическа интеграция проф. Нешо Царевски смятат, че за стабилността на рублията е необходимо предварително да се разрешат и някои други проблеми като изработването на методология за определяне на реален курс на разплащателната валута спрямо националните монети на останалите държави и промяна на цените, които да отчитат производствените особености на всяка страна, а не да следват световните ценови равнища<sup>43</sup>.

Няма съмнение, че сериозните противоречия относно общата кредитна политика в социалистическата общност не позволяват да се предприемат необходимите вече реформи за повишаване конкурентоспособността на икономиките на източноевропейските държави. Особено за държаща роля в случая играе позицията на България, която се стреми да запази изгодните условия на кредитиране, въпреки че това икономически не е рентабилно и не позволява развитието на естествените интеграционни процеси в СИВ. В условията на икономически промени, които се извършват в Източна Европа от средата на 60-те години, българското правителство не предприема съществени реформи, които да позволят на икономиката да се адаптира към изискванията на световните пазари. Управляващите продължават строго да се придържат към планово-административния подход в икономическата си политика, без да дават достатъчно пространство за развитие на свободната икономическа инициатива<sup>44</sup>. И през тези години страната продължава да бъде силно зависима от външното кредитиране и независимо от постоянните апели на икономисти и политици за образуване на валутен резерв, правителството не успява да осигури трайна финансова стабилност и да внесе спокойствие в плащанията към чуждестранните банки.

---

<sup>42</sup> Пак там, оп. 18, а. е. 146, л. 70.

<sup>43</sup> Пак там, оп. 32, а. е. 25, 15–16.

<sup>44</sup> Калинова, Евг., Ис. Боева, Българските преходи 1939–2002, С., 2002, 152–154.

## *Финансовите задължения във външноикономическите отношения на България с развитите страни*

И през този период обаче във външноикономическите контакти на България с несоциалистическите страни най-важни за националното стопанство продължават да бъдат отношенията със силно развитите държави. Само през първата половина на 60-те години търговията с тези страни бележи увеличение над 4 пъти – от 188,1 млн. лв. през 1960 г. до 751,2 млн. лв. през 1966 г.<sup>45</sup> Тази тенденция се забелязва при всички социалистически страни, като дори при България има леко изоставане спрямо общото равнище.

Нарастването на обема на търговията обаче не променя основните характеристики на българския стокообмен с развитите страни. Проявяват се познатите от десетилетия проблеми, свързани със сезонния характер на българския износ, с предлагането на стоки с ниска степен на промишлена обработка (сурови селскостопански продукти, руди и рудни концентрати и др.) и с традиционно пасивното салдо с повечето западноевропейски държави. Опитите да се продадат изделия на машиностроенето не дават очакваните резултати. Напротив, отчита се натрупване на залежали стоки на „Балканкар“, „Рудметал“, „Електроимпекс“ и други външнотърговски организации<sup>46</sup>. Макар за 1965 г. да е постигнат почти балансиран външнотърговски баланс, през 1966 г. отново вносите превишава износа с над 185 млн. лв. и докато експортът се е увеличил с близо 12% спрямо предходната година, то импортът е нараснал с над 25%<sup>47</sup>.

Невъзможността да промени структурата на търговията си с развитите страни и постоянно растящата необходимост от качествени суровини и технологии определят и нуждата на българската държава за осъществяването на своя внос да ползва все повече банкови и фирмени кредити. Както се отбелязва в годишните доклади на БВБ за 1965 г. и 1966 г., плащанията по външните задължения преминават при голямо финансово напрежение за банката<sup>48</sup>. Към традиционните трудности, свързани с липсата на оперативен валутен резерв, сега се добавя и въздействието на редица неблагоприятни тенденции на световните парични пазари. Продължаващата висока икономическа конюнктура съз-

---

<sup>45</sup> ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 3, л. 64.

<sup>46</sup> Пак там, а. е. 2, л. 38.

<sup>47</sup> Пак там, а. е. 3, л. 62

<sup>48</sup> За съжаление в официалните годишни отчети на БВБ пред акционерите от този период не се публикуват никакви точни сведения относно размера на външните задължения и извършените плащания в конвертируема валута. Само се отбелязва, че обслужването на падежите и лихвите е съпътствано с големи трудности.

гава условия за развитие на инфлационни процеси, което е причина през 1965 г. и 1966 г. много централни банки в развитите страни да повишат сконтовия процент с намерението да ограничат кредитната експанзия. Навсякъде кредитите поскъпват, най-вече тези в долари. От средата на 1966 г. лихвите по краткосрочните кредити надвишават 7,5%, като в Англия, където лихвата е една от най-високите, едногодишните кредити достигат над 8,32%<sup>49</sup>.

Сложната международна финансова обстановка налага да се предприемат активни действията от страна на българските банкови служители, но също и на държавните ръководители, за договаряне на дългосрочни кредити и кредитни улеснения, които да подсилят българския внос за следващите няколко години. Поради факта, че в търговията с Федерална република Германия България е натрупала значителен пасив, сега директивите са вносът да се осъществява от страни, с които търговският обмен е по-балансиран. Ето защо през 1967 и 1968 г. усилията са насочени главно към Франция и Великобритания, въпреки че там се предлагат малко по-скъпи кредити.

За основа на контактите с френските банки се използва подписаната на 23 март 1966 г. дългосрочна търговска спогодба. Още през февруари следващата година чрез българския посланик в Париж Владимир Топенчаров е поставено искане за отпускане на България на френски държавен заем за закупуване на френски промишлени стоки и комплектни обекти. След първоначално обнадеждаващите разговори, на 12 май 1967 г. френското външно министерство заявява, че не е възможно договарянето на държавен заем, тъй като такава практика не съществува за социалистическите страни. Дадено е да се разбере, че отказът не се дължи на политически причини, а на статута на България, тъй като такива заеми Франция отпуска приоритетно на развиващите се страни. На българското правителство е предложено да ползва едногодишен кредит за внос на някои френски стоки<sup>50</sup>. Но според становище на експерти от Министерството на външната търговия заслужава да се обсъжда единствено възможност за средносрочен кредит от 5 години с лихва 5,5%. В тази връзка на 9 август 1967 г. на съвещание в БНБ е решено френското предложение да не се приема, защото е неизгодно. Освен това опасенията са, че ако българските преговарящи се съгласят, това ще означава да се потвърдят съмненията, че българската държава изпитва сериозни финансови затруднения<sup>51</sup>.

След първоначалния неуспех са направени много усилия лично от посланик Вл. Топенчаров и френската страна коригира част от предложението си, като сега офертата е за петгодишен сконтов заем от 4 до 9 млн. долара от Банк дьо Франс и шестгодишен кредит от 2 до 5 млн.

---

<sup>49</sup> Пак там, 110–112.

<sup>50</sup> АМВНР, оп. 24, а. е. 2781, л. 7, 16–18.

<sup>51</sup> Пак там, л. 22, 29–30.

голара с по-добри лихвени проценти. Тези условия вече са по-изгодни и на 21 май 1968 г. министърът на външната търговия Иван Будинов подписва в Париж допълнителен протокол към дългосрочната търговска спогодба от 1966 г.<sup>52</sup>

От голямо значение са и преговорите в Лондон за договаряне на кредитни улеснения от британските банки. Разговорите се водят в началото на януари 1967 г. и имат за цел да поевтинят кредита за България. От българска страна много се гържи да се приеме принципът 90% от стойността на по-крупни доставки (за над 2 млн. лири) на съоръжения и комплектни обекти от Великобритания да се покриват от средносрочни или дългосрочни кредити, а авансово да се заплащат не повече от 10% от цената на покупката. На предшестващите разговори в София през есента на 1966 г. с Дикинсън, представляващ Департамента за застраховане на експортните кредити (британската институция, която разрешава отпускането на кредити за чужди страни – б. м. Д. В.), е уточнено кредитът за завода за студено валцуване да бъде със срок най-малко 12 години<sup>53</sup>.

През октомври 1967 г. представители на БВБ се срещат с Томпсън – един от ръководителите на голямата инвестиционна лондонска банка Lazard Brothers. Уточнени са лихвите и комисионите за 12-годишен кредит за доставка на завод за студено валцуване. Англичаните предлагат общо годишната лихва да възлезе на 5,83%. Като цяло предложението се приема като изгодно с оглед дългия срок на кредита, но все пак от Министерството на външната търговия настояват БВБ да иска още намаление на лихвата. На 9 декември окончателно е договорена лихва от 5,5% и заплащане на кредит на 85% от стойността на обекта, а останалите 15% в реплата<sup>54</sup>.

Нормализирането на политическите отношения със САЩ и уреждането на някои спорни финансови въпроси през първата половина на 60-те години откриват възможности за разширяване на междубанковите контакти с оглед увеличаване на кредитните линии за България на най-големия паричен пазар в света. Благоприятна роля в това отношение изиграва и речта на президента Линдън Джонсън от 4 октомври 1966 г., в която призовава да се либерализира търговията със социалистическите страни<sup>55</sup>.

В българската стопанска делегация, която посещава през май 1968 г. САЩ, е включен и председателят на БВБ В. Тодоров. Той провежда редица срещи с представители на водещи американски банки – Фърст нашънъл сити банк, Чейз манхатън, Морган гаранти тръст, Ървинг тръст и Експорт-импорт банк (Ексим банк). На българското искане за договаря-

---

<sup>52</sup> Пак там, а. е. 2773, л. 14; ЦДА, ф. 259, оп. 18, а. е. 50, л. 202, 221.

<sup>53</sup> АМВНР, оп. 24, а. е. 799, 1–3.

<sup>54</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 18, а. е. 149, 75–76.

<sup>55</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 18, а. е. 208, л. 16

ряне на средносрочни и дългосрочни кредити за България е отговорено, че на този етап единствено възможни са краткосрочните кредити, които банките и досега отпускат на България<sup>56</sup>. Макар преговорите да не довеждат до конкретни резултати и да не постигат поставените от българската делегация цели, те все пак придвижват напред отношенията на БВБ с мощни кредитни институции.

През втората половина на 60-те години като най-перспективен и полезен партньор за България сред развитите капиталистически държави се очертава Япония. Пример в това отношение е изключително динамичното развитие на двустранната търговия. През 1961 г. обемът на стокообмена се оценява на 2 260 хил. щатски долара, а през 1971 г. той вече е нараснал на 34 300 хил. долара, или увеличението е над 15 пъти. За жалост и тук се проявява основният недостатък на българската външна търговия – с изключение на 1969 г. през всичките останали години японският внос значително превишава българския износ и по този начин за 10 години България натрупва сериозно пасивно салдо<sup>57</sup>.

Първото крупно японско финансиране за български промишлен обект е договорено още през декември 1967 г. Става дума за доставка на завод за полинозно влакно за химкомбината в Свищов от японския индустриален гигант „Мицубуши“ на стойност около 17,5 млн. долара<sup>58</sup>. За да дълбочи връзките в областта на междубанковото и междудържавното кредитиране, в края на февруари 1968 г. в Токио пристига председателят на БНБ К. Несторов. Той се запознава с възможностите за отпускане от японска страна на различни видове заеми и стимулиране на стокообмена<sup>59</sup>.

В началото на 70-те години българо-японските икономически отношения придобиват все по-голямо значение за България. Твърде благоприятно е решението на японското правителство от 1 април 1972 г. да включи България в списъка на държавите, които получават митнически преференции и могат да ползват правителствени заеми (по принцип тези облекчения се дават на развиващите се страни – б. м. Д. В.). Това ново положение дава повод на българския посланик в Токио още през май да направи постъпки пред японското правителство за отпускане на голям държавен заем за доставки на заводи и групи комплектни обекти. Българското искане е за заем от около 100 млн. щатски долара за срок от 12–15 години при лихва максимум 4%. Представители на японското външно министерство изявяват готовност да удовлетворят българската молба, но първо искат да знаят за какви обекти ще се ползват средствата. На 14 ноември 1972 г. японският посланик в София Акира Океда разговаря с Андрей Луканов, а на 22 същия месец и с новия мини-

<sup>56</sup> Пак там, оп. 24, а. е. 469, л. 8; а. е. 508, л. 19.

<sup>57</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 27, а. е. 7, 16–85.

<sup>58</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 18, а. е. 146, л. 216.

<sup>59</sup> АМВнР, оп. 24, а. е. 3218, 2–3.

стър на външната търговия Иван Недев. Представен му е списък на комплектните обекти и инсталации, които гържавата смята да закупи от Япония. Те са главно за химическата промишленост, металургията и машиностроенето. Предложено е заемът да се обслужва чрез износ за Япония на продукция на построените предприятия. За пример е даден подобен договор с Италия за доставка на етиленов завод за 25 млн. долара с условието италианският доставчик да изкупи продукция на завода за минимум 7,5 млн. долара. Посланикът категорично отхвърля тази възможност, като заявява, че заемът ще трябва да се обслужва в конвертируема валута. Освен това обръща внимание, че исканата от българското правителство сума е твърде голяма <sup>60</sup>.

През декември 1972 г. българският посланик в Токио се среща с представители на японското финансово министерство, които също му казват, че на този етап България не бива да иска толкова крупна сума. Препоръчано е да се започне с един заем от 40–50 млн. долара за 4–5 обекта, който след това да бъде последван от втори. Освен това е поставен и въпросът за възможността японски фирми да участват в някои важни стопански проекти в България, като разширяване на варненското пристанище или разработване на рудни находища. Независимо от тези искания за пряко участие на японски капитали в българската икономика, нещо, което социалистическата власт трудно може да приеме, българските експерти определят условията за кредитиране на японската държава като безспорно най-изгодни <sup>61</sup>.

Допълнителни трудности около договорянето на заема възникват и от позицията на българското правителство относно исканата от японските банки информация. По време на посещението на Н. Папазов в Токио през януари 1973 г. японските представители изискват българската страна да представи списък на обектите, за които ще се използват кредити, като се дават по-подробни сведения за икономическото им значение, за капацитета и приблизителната им стойност. Освен това се искат някои по-обща данни за българската икономика, в това число състоянието на златните валутни резерви на страната. Обикновено това е съвсем обясним и нормален интерес на кредитора с оглед защитата на неговите инвестиции, при положение че се настоява за отпускане на голям правителствен кредит. Българските делегати обаче категорично отказват да дават сведения за състоянието на икономиката и най-вече за валутните резерви. Що се отнася до предприятията, Н. Папазов предлага да се представи обобщена информация за 5–6 по-важни обекта <sup>62</sup>.

В опитите да се установят активни икономически и финансови контакти със САЩ и най-вече с Япония българската държава разчита да

---

<sup>60</sup> Пак там, оп. 23, а. е. 194, 22–46.

<sup>61</sup> Пак там, л. 30, 55–56.

<sup>62</sup> Пак там, оп. 24п, а. е. 206, 4–5.

излезе от налагащата се зависимост за някои важни родни производства от западноевропейския внос. Надеждите са да се намали пасивът в търговията със страните от Европейската икономическа общност (особено с ФРГ), като се пренасочи част от импорта на съоръжения и технологии към пазари извън Европа. Освен това тази политика е и своеобразна реакция към засилващия се митнически протекционизъм от края на 60-те и началото на 70-те години сред държавите от Обединена Европа. Но въпреки някои постигнати успехи в тази насока, в края на разглеждания период търговският обмен на България с Япония и САЩ отстъпва значително на този с ФРГ, Италия, Франция, Австрия и Великобритания<sup>63</sup>. Все пак географската близост и установилите се отдавна традиционни връзки естествено се налагат над проектите на българските политически гейци.

Общият пасив на България за периода 1961–1968 г. се изчислява на 623 млн. долара<sup>64</sup>. След кратковременното ограничаване растежа на външния дълг в средата на 60-те години в резултат на износа на златния резерв и договореността с Москову народни банк, през 1966 и 1967 г. се отбелязва ново нарастване на финансовите задължения на България. В края на 1969 г. по данни на БНБ общият външен дълг на страната, в това число и този към МБИС, достига значителния размер от 1 419 919 хил. лв. Преизчислен в долари по официалния банков курс 1 щатски долар = на 1,17 лв., стойността му възлиза на 1 213 605 хил. долара. Структурата на задълженията е следната: банкови кредити – 752 165 хил. лв.; текущи сметки – 190 820 хил. лв.; задължения по клирингови и компенсационни сметки – 44 791 хил. лв. и фирмени кредити – 432 143 хил. лв.<sup>65</sup> В този тип задължения не се включват дългосрочните заеми към социалистическите страни, договорени по различните междуправителствени кредитни спогодби.

Чувствителен спад в размера на външните задължения настъпва през 1970 г., която е изключително успешна за българския износ. За първи път от много години е реализиран значителен актив във външнотърговския баланс. Експортът възлиза на 2 350 млн. лв., докато импортът – на 2 124 млн. лв., или е постигнато положително салдо от 226 млн. лв.<sup>66</sup> Тези резултати незабавно се отразяват и върху външния дълг, като се има предвид неговият предимно краткосрочен характер. БНБ отчита намаление на задълженията за 1970 г. спрямо предходната с 203 846 хил. лв. В доклада на банката обаче се прави уточнението, че намаление-

---

<sup>63</sup> Така например, въпреки постоянните призови да се ограничава стокообменът с ФРГ, имащ силно пасивен характер, през 1973 г. той е близо 5,5 пъти по-голям от този с Япония, а със САЩ не може да става и сравнение. ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 10, л. 74; ф. 259, оп. 27, а. е. 7, л. 98.

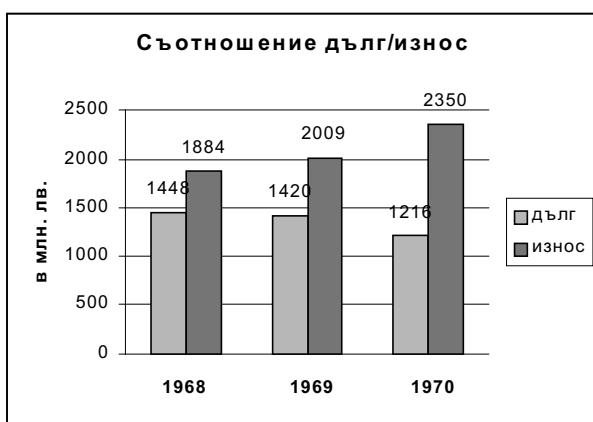
<sup>64</sup> Пак там, ф. 259, оп. 18, а. е. 62, л. 26.

<sup>65</sup> Пак там, ф. 132, оп. 8, а. е. 31, л. 1.

<sup>66</sup> Пак там, а. е. 3, л. 31.

то е основно по текущата сметка в преводни рубли към МБИС (153 633 хил. лв.) и фирмените кредити (68 368 хил. лв.), докато по кредити от групите чуждестранни банки дори има леко увеличение<sup>67</sup>.

През следващите две години, макар да се отбелязва постепенно увеличение на външните задължения, валутното състояние на държавата по-скоро остава стабилно, тъй като ръстът на външната търговия, включително и на износа, изпреварва този на гълга. Така в края на 1972 г. общият му размер се определя на 1 506 450 хил. лв., което е с малко повече отколкото през 1969 г., но спада относителната му тежест спрямо експорта и националния доход. Друга положителна характеристика е, че има подобрене и на структурата на гълга. Тя се изразява предимно в значителното намаляване на дела на фирмените кредити, които принципно са и най-неизгодни (високи лихви и кратки срокове)<sup>68</sup>.



Графиката е изработена по данни на БНБ и БВБ<sup>69</sup>.

*Задграничните български дружества –  
модернизатори на българската  
външна търговия или средства за финансово  
източване на държавата*

Разширяването на търговията на България с развитите западни страни от втората половина на 50-те години скоро поражда редица проблеми, които изискват търсенето на по-гъвкави и рационални решения. Макар в този период да се отбелязва значително подобряване на квалификацията на външнотърговските кадри спрямо времето от края на 40-те и първата половина на 50-те години, продължават да се проявя-

<sup>67</sup> Пак там, а. е. 32, 141–142.

<sup>68</sup> Пак там, оп. 9, а. е. 3, л. 1.

<sup>69</sup> ЦДА, ф. 132, оп. 8, а. е. 31, л. 1; а. е. 32, л. 141; ф. 630, оп. 3, а. е. 7, л. 54.

ват едни и същи трудности, свързани с много силната централизация, бюрократизацията и липсата на достатъчно икономически стимули за подобряване работата на външнотърговските предприятия<sup>70</sup>. Трайният дисбаланс в търговския обмен с развитите държави и нарастващото пасивно салдо налагат спешно да се възприемат някои по-ефективни форми на организация на контактите с чуждестранните партньори. Като подходяща възможност за решаването на подобен тип проблеми се очертава създаването в чужбина на гружества с българско капиталово участие. По идея тези предприятия трябва да се занимават с най-разнообразна стопанска дейност – от внос и износ, през производство на промишлени и селскостопански стоки до извършване на определени обществени услуги (главно транспортни).

Една от най-важните задачи, които се поставят на заграничните гружества със смесен капитал, е да осигуряват пласмент на българската продукция и най-вече на индустриалните изделия, които много по-трудно намират реализация на пазарите в развитите страни. Правилно се преценява, че привличането в смесените фирми на чуждестранни компании с утвърдени позиции на пазара ще реши редица важни въпроси за българския износ – използване на разработената търговска мрежа, включване към познати и рекламирани маркови стоки, подобряване на качеството и външния вид на продукцията. Освен това регистрирането на гружеството в дадена страна е добра възможност да се избегнат някои митнически и търговски ограничения, които иначе се прилагат към официалния българския износ. В резултат от действието на всички тези фактори се очаква да се подобри балансът в търговията със западноевропейските държави, да се утвърдят българските произведения на външните пазари, а в областта на вноса, заобикаляйки някои административни забрани, да се осигури импортът на дефицитни суровини и развити технологии. На заграничните гружества от сферата на транспорта и туризма се поставя задачата да осигурят значителни допълнителни валутни приходи.

Друга много важна дейност, която трябва да изпълняват някои от смесените организации, е реекспортът на стоки, които най-често се закупуват по клиринговите спогодби, но не могат да бъдат използвани в България. Ефективното осъществяване на реекспортните операции трябва да донесе съществени валутни постъпления<sup>71</sup>. По-късно ста-

---

<sup>70</sup> В спомените си А. Аврамов уверява, че през 60-те години значително се е подобрила работата на външнотърговските кадри, макар да признава, че и през тези години за служители на министерството се набират главно хора, минали през РМС, партизанските отряди и нелегалната борба, които нямат нито езикова, нито правна, нито външнотърговска подготовка (тогава следва въпросът – каква изобщо подготовка имат? – Д. В.) вж. Аврамов, А. 50 оспорвани години. Спомену. С., 1993, с. 215.

<sup>71</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 18, а. е. 62, л. 179.

ва ясно, че на отделни дръжества се поверява и деликатната задача да изпълняват някои специални доставки. Най-характерен пример в това отношение е случаят с прекарания от Г. Найденов чрез смесеното българо-алжирско дръжество „Имекстраком“ 10 000-тонен кораб, натоварен с оръжие за алжирската съпротива срещу френската власт<sup>72</sup>. Независимо от конкретните мотиви, несъмнено практиката една държава да основава свои фирми в чужбина е класическо средство за разширяване на търговията ѝ и заобикаляне на протекционистични закони за разпореби. Тя е в основата на световната политика на външно инвестиране. Но в условията на централизираната планова икономика на социалистическите страни тази практика придобива някои специфични характеристики и сериозни деформации.

Началото на изграждане на задгранични дръжества със смесено капиталово участие на България датира от 1960 г. В средата на 60-те години процесът се ускорява и по данни на Министерството на външната търговия средно годишно се основават по 15–20 фирми с български финансови средства. Независимо от ускорените темпове обаче, по броя на тези предприятия България все още се нарежда на последно място сред страните от СИВ<sup>73</sup>. Все пак за срок от едно десетилетие в 28 страни са създадени 73 български задгранични дръжества заедно с 11 техни филиала. Според класификацията на тяхната дейност те се разделят на следните групи: за износ, внос и реекспорт – 40; за износ на български машини – 11; за износ на селскостопанска продукция и храни – 14; за разни производства – 5; за транспорт, специция, туризъм, застраховане, банково дело – 14. В края на 1969 г. по официални данни на правителството в българските задгранични дръжества са вложени 7 100 хил. долара, от които 5 800 хил. долара (6 870 хил. валутни лева) са български капитал. Но по-голяма част от средствата (4,2 млн. долара) са вложени в две дръжества – Литекс банк – Бейрут (Ливан) и Рег си Деvelopмънт Корпорейшън – Асмара (Етиопия), – докато в останалите 82 фирми и филиали средното българско участие е 40 000 долара<sup>74</sup>.

Няколко години след основаването им финансово-икономическите резултати от дейността им са противоречиви. От една страна се отчита, че благодарение на тях успешно са реализирани някои произведения на българското машиностроене. Посредством смесените дръжества са изнесени за развити страни като Италия, Холандия, Германия, Франция, Япония определен брой български стругове, металорежещи машини, електродвигатели, електрокари, месо и др. Експортът на подобен тип изделия се оценява от партийните и държавните ръководители като сериозен опит на българската промишленост да направи пробив на световните пазари. Разбира се, необходимо е да се уточни, че го-

<sup>72</sup> Живков, Ж. Кръглата маса на Политбюро. С., 1991, 106–107.

<sup>73</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 18, а. е. 62, л. 173

<sup>74</sup> Пак там, оп. 20, а. е. 29, 25–26.

ри и през успешните 1968–1970 г. обемът на износа на тази продукция си остава доста ограничен. Често пъти става дума за суми от порядъка между 500 хил. до 1,5 млн. долара. Най-голямата бройка на продадени български електрокари в Япония е 110, докато обикновено е около 30–40<sup>75</sup>.

Като твърде неприятна тенденция в продажбите на български индустриални произведения се очертава абсолютната неравномерност в стойността на износа. След реализацията на значително количество в дадена страна през следващите години равнището на продажбите не се запазва, а напротив, отбелязва спад. Обикновено първоначално се сключва сделка за български стоки благодарение на изгодни цени, добри кредитни условия, но впоследствие, когато гоставената продукция прояви доста дефекти, а същевременно липсва сервизно обслужване, това става причина договорите да не бъдат подновени. Тези характеристики на българския износ се забелязват не само на пазарите в развитите страни, но включително и в развиващите се. Оказва се, че проблемът не е толкова да се излезе на един пазар, колкото българската продукция да се задържи трайно на него.

Задграничните дружества внасят леко подобрение и на търговския баланс. Като цяло изнесената от тях продукция, макар и с малко, превишава внесената<sup>76</sup>. Но все пак в тази насока не са постигнати планираните революционни резултати.

На фона на постигнатите скромни успехи още през първите години в дейността на смесените фирми се проявяват и редица недостатъци. Първото нещо, на което се обръща внимание, е, че много често се създават задгранични предприятия в дадена страна без предварително проучване на икономическата конюнктура, без да има необходимите условия за развитие на активна стопанска дейност. Вследствие на тези пропуски дълго време след създаването си някои дружества или бездействат, или дори трупат финансови загуби<sup>77</sup>.

Като най-сериозен проблем обаче се налага въпросът за финансовия контрол над дейността на задграничните фирми. Българската външнотърговска банка, която е задължена да следи за договорите, сключени от смесените фирми, и да подsigурява финансовите им операции, алармира, че повечето от ръководствата им не представят пълни, а понякога и никакви финансови отчети. Като постоянно нарушаващи законите изисквания за спазване на финансовата дисциплина се отбелязват „Тексим“, „Булет“, „Родона“<sup>78</sup>. Причината някои фирми да са поставени на по-свободен режим, непозволяващ упражняването на стриктен контрол, много често се дължи на специалните операции, които им е поверено да извършват. Така например БНБ сигнализира, че „Тексим“, за да

<sup>75</sup> Пак там, оп. 18, а. е. 62, 40–41.

<sup>76</sup> Пак там, л. 41.

<sup>77</sup> Пак там, 41–42.

<sup>78</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 2, 30–31.

извърши доставка на специална продукция в Алжир, поради секретността на сделката е била кредитирана, без да се изпълнят обичайните операции за откриване на акредитив, което е грубо нарушение на следвания от банката правилник за работа <sup>79</sup>.

Освен договорите за специална продукция, действията, които също дават възможност на задграничните фирми да прикриват дейността си, са реекспортните операции. И при тях е необходимо да се запази определена дискретност по чисто икономически причини, тъй като, ако стане известно на едно правителство, че чуждестранният му партньор реекспортира негови стоки на трети пазари, може или да ограничи търговията с тези стоки, или при подписването на следващата клирингова спогодба да завиши цените им. Тази секретност обаче се отразява и по отношение на българските власти и финансови органи, които често обръщат внимание, че фирмите не дават точни данни за валутните си приходи от реекспорт <sup>80</sup>.

Проблемите с държавния контрол над задграничните дружества се задълбочават и вследствие на проведените реформи в българската икономика, които дават по-голяма свобода в използването на работната валута. Под предлог че са им необходими оперативни средства, за да реагират своевременно на измененията на пазарната конюнктура, редица смесени фирми откриват собствени сметки и авоари в западни банки, за които БНБ, БВБ и МВТ нямат сведения нито за размера им, нито за движението им. С разширяване на дейността си на външните пазари някои фирми започват да предприемат инициативи и на българския пазар, с които нарушават един от основните постулати на социалистическата икономическа теория – този за държавния монопол върху търговията. Най-разпространената схема се състои в следното: вместо фирмите да предлагат спечелената от износ валута на БВБ, която да им я обмени по официалния курс, те внасят стоки за ширпотреба, които продават на вътрешния пазар и реализират значителна печалба. С получените средства не се покриват кредитите за извършени извън граница инвестиции, а се внасят на депозит в чужди банки <sup>81</sup>. По този начин държавните органи не само не могат да контролират вноса, но не са в състояние да следят приходите на съответните фирми. В тази връзка през август 1966 г. правителството отнема правото на „Родона“ да осъществява извънпланов внос на продукти за широко потребление, но същевременно „Тексим“ и „Булет“ запазват тази възможност <sup>82</sup>. Задграничните дружества нарушават и валутния монопол, установен в страната. Възможността, която се дава на предприятията да внасят стоки от Западна Европа, при положение че разполагат със собствена

---

<sup>79</sup> Пак там, ф. 259, оп. 16, а. е. 25, л. 176.

<sup>80</sup> Пак там, ф. 639, оп. 3, а. е. 2, л. 32.

<sup>81</sup> Пак там, ф. 259, оп. 18, а. е. 19, 166–167.

<sup>82</sup> Пак там, л. 166.

валута, ги принуждава да закупват на висока цена долари и германски марки от „Тексим“, „Булет“ и др. По изрази на служителите на БНБ тези фирми извършват спекулативни операции с валута.

Особено неуспешна се оказва дейността на смесените фирми, свързана с изграждането на някакво производство в чужбина. Поради лошо проучване на стопанските условия, неосигурени пазари и липса на опит в организирането на производствени процеси в среда, различна от плановата социалистическа икономика, повечето от направените инвестиции се очертават като губещи. Най-често това са заводи и предприятия, изградени в слабо развити африкански гържави. Сериозни финансови и материални щети на гържавата причиняват инициативите на „Рогопа“ да организира добив на риба и преработка на месо в Етиопия, на „Тексим“ и „Булшеб“ да изградят оранжерии за производство на зеленчуци, съответно в Судан и Либия<sup>83</sup>.

В този период най-големи са загубите на създаденото от „Тексим“ предприятие „Ред си Девелопмънт Корпорейшън“ в Асмара (Етиопия). Само през 1968 г. те достигат 1,5 млн. долара, а от създаването му общо възлизат на 5,2 млн. долара. За сравнение трябва да се отбележи, че печалбите от всички задгранични гружества за 1968 г. се оценяват сумарно на 2,6 млн. долара<sup>84</sup>. Но освен традиционните причини (неоценяване на икономическата конюнктура) за лошите резултати на това предприятие допринасят и редица криминални решения – изкуствено завишаване на цените на земята, върху която се строят сградите, на доставките и машините, на извършените ремонтни работи, изплащане на незаконни комисиони<sup>85</sup>.

Сериозни тревоги буги и поведението на двете български банки в Бейрут – Литекс банк и Инвестмънт Банк. В края на 60-те години те отпускат значителни дългосрочни кредити на политически благонадежни, но икономически нестабилни арабски партньори. По мнение на БВБ много от отпуснатите средства могат да се възвърнат след не по-малко от 10 години, и то със загуби, въпреки че срещу заемите са употекирани имоти. В София се смята, че двете банки са променили същността на основната си дейност – вместо да осигуряват краткосрочни кредити за развитието на българската търговия в Близкия Изток, те са започнали да отпускат инвестиционни заеми на местни фирми и организации. Дори се е наложило БВБ да гарантира пред Централната ливанска банка рисковия портфейл на двете български финансови институции<sup>86</sup>.

Губещи задгранични гружества има не само в развиващите се страни, но и в някои развити западноевропейски гържави. Такъв е случаят с

---

<sup>83</sup> Пак там, а. е. 62, л. 186.

<sup>84</sup> Пак там, л. 192.

<sup>85</sup> Пак там, л. 179.

<sup>86</sup> Пак там, оп. 20, а. е. 556, л. 174.

българските предприятия в Швейцария и Лихтенщайн. Забулени в постоянна секретност, създадените от „Тексим“ фирми „Имекстраком“ и „Сикомин“ и ползващи се по думите на българския търговски съветник в Берн „с узаконено безконтролие от най-горе“ само харчат и не вършат никаква дейност. Същото е положението с „Трансродопи“, която след няколко неясни ревизии, чиито резултати остават тайна за българските представители, обявява открит фалит. Според дипломатите в Швейцария провалът е причинен най-вече от безотговорното ръководство на „Родона“ и „Тексим“<sup>87</sup>.

Въпреки многобройни примери за проявени недъзи в работата на смесените фирми и сигналите за умишлени злоупотреби, становището на гържавните ръководители е, че тази форма на икономическо сътрудничество има добри перспективи за развитие и за подобряване структурата на българската външна търговия. В подкрепа на това твърдение е фактът, че през 1971 г. чрез външните гружества е била изнесена продукция за 65,9 млн. валутни лева, а внесена за 36 млн. вал. лв., т. е. съотношението е почти два пъти в полза на експорта<sup>88</sup>. Проблемът е обаче, че още от началото на своето съществуване заграничните фирми се проявяват като една възможност в централизираната система на социалистическата икономика да се отклоняват гържавни средства към частни български и чужди канали. Макар към най-крещящите случаи да са предприети строги мерки и някои фирми да са закрити, принципът на безотчетните дейности и авоари не е ликвидирани<sup>89</sup>. Тези гружества проявяват характерните слабости на действие на гържавни социалистически предприятия в пазарна среда. Докато загубите изцяло се поемат от гържавния бюджет, то остава съмнението, че значителна част от печалбите се укрива и се разпределя между служителите и партньорите на заграничните фирми.

---

<sup>87</sup> АМВНР, оп. 25, а. е. 2611, 4–5.

<sup>88</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 20 а. е. 556, л. 170, 172.

<sup>89</sup> Най-много шум се вдига около фирма „Тексим“ и сродните ѝ гружества, които са ликвидирани в края на 60-те години, а ръководителите им са осъдени на различни срокове затвор. Впоследствие след 1989 г. се публикуваха доста хвалебствия относно дейността на Г. Найденов, но винаги се изпускаше фактът, че фирмата е освободена по безпрецедентен начин от всички налагани в социалистическата икономика административни, валутни и данъчни ограничения. Така че, когато се изтъкват нейните успехи, е необходимо да се отбележи обстоятелството, че тя не е била поставена в естествена конкурентна среда. Вж. Живков, Ж. Цит. съч.; Човекът, който изпревари своето време. С., 2001.

## ***VI. Българският външен дълг в условията на нестабилна международна икономическа конюнктура (1973–1977 г.)***

### *Петролната криза и последиците й за световната задлъжнялост*

След близо двадесетгодишен цикъл на безпрецедентен с продължителността си и с високите си темпове растеж, в края на октомври 1973 г., световната икономика понася тежък удар, който поставя началото на дълъг период на стопански, търговски и финансови катаклизми. Причината за внезапната криза е рязкото покачване на цените на суровия петрол след взетото решение от страните-членки на ОПЕК (Организация на страните износителки на петрол). Конкретният повод е поредната израело-арабска война, известна в историята под името „Войната от Йом кипур“ заради факта, че войските на Египет и Сирия атакуват по време на еврейския празник Йом кипур. Унижени от новите военни загуби, които им нанася израелската армия, арабските държави решават да преустановят търговията с петрол с всички страни, които подкрепят Израел. Преценено е също, че трябва да се изразходва по-внимателно основното енергийно богатство на района, и затова се възприема идеята за намаляване на производствените квоти и увеличаване на цените на нефта.

„Петролният шок“, изразяващ се с нарастване от близо 400% на стойността на стратегическата суровина, създава сериозен проблем пред енергийното осигуряване на световната индустрия<sup>1</sup>. Силно са засегнати водещите промишлени центрове, които се оказват твърде зависими от вноса на суровини. Това се отнася особено за Япония и Западна Европа и в по-малка степен за САЩ, чийто нефт с покачването на световните цени повишава своята рентабилност. Приключва времето, в което световната индустрия се развива в много удобните условия на изключително евтините енергийни ресурси. Ценовият скок от 1973 г. се възприема като своеобразен реванш на Третия свят спрямо дългогодишното източване на природните му богатства от развитите страни.

---

<sup>1</sup> В началото на октомври 1973 г. един барел нефт струва на световните пазари около 3 долара, а в края на декември същата година – почти 12 долара – вж. Gautier, A. Le monde au XXe siècle. Panorama économique et social. Paris, 2001, p. 311.

Ефектът на кризата се засилва и от започналите в предходните години сътресения в международната валутна система. Всъщност още в началото на 70-те години се слага край на установената в Бретън Уудс формула на взаимоотношение между долара и златото и между долара и останалите национални монети. Решенията от Бретън Уудс, които осигуряват в продължение на близо 30 години стабилността на световните финанси, на практика са отменени със заявлението на американския президент Р. Никсън през август 1971 г., че прекратява конвертируемостта на долара спрямо златото<sup>2</sup>. Администрацията във Вашингтон взема това решение поради натрупания огромен дефицит в бюджета на САЩ през последните години, предизвикан от колосалните разходи за войната във Виетнам. Правителството и федералният резерв отказват да поддържат стабилността на долара и го оставят свободно да определя курса си спрямо златото. Американската валута девалвира с 8%. Декларацията предизвиква отговорните мерки и на западноевропейските правителства и централни банки. През април 1972 г. на конференцията в Базел страните от ЕИО възприемат принципа на плаващите курсове на своите монети спрямо долара, наречен „змия в тунела“, като колебанията между валутите на държавите от Общия пазар не трябва да надвишава 2,5%<sup>3</sup>. На следващата година щатският долар губи още 10% от стойността си.

Постоянно променящите се курсове на световните валути предизвикват сериозни пречки в развитието на международната търговия. Финансовата нестабилност и дори хаос създават условия за развитие на спекулативни валутни операции. Освен за държавите с пазарна икономика, финансовите сътресения създават редица проблеми и на социалистическите страни във външноикономическите им действия. Развитието на инфлационни процеси, последователните девалвации на западните валути допълнително затрудняват износа на страните от СИВ. В България скоро се отчита фактът, че отслабналият долар снижава стойността на много вносни произведения до степен, по-ниска от тази на вътрешната продукция, което прави по-изгодно на предприятията да внасят определени стоки, вместо да ги закупват от вътрешния пазар или от социалистическата общност. В тази връзка банквите средно реагират сравнително бързо. Още през 1971 г. е променен валутният коефициент от 2 лева за долар на 1,65 лв.<sup>4</sup>, а през 1974 г. – на 1 лв.<sup>5</sup>. Официалният курс на лева също е коригиран от 1,18 лв. за долар на 0,97 лв. Тези промени подобряват рентабилността на българския износ, повишават бюджетната възвръщаемост и намаляват държавните гота-

---

<sup>2</sup> Dictionnaire d'histoire économique de 1800 a nos jours. Paris, 1987, p. 582

<sup>3</sup> Норм, М. Парите и тяхната история, София, 2003, 229–230.

<sup>4</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 36, а. е. 256, л. 111.

<sup>5</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 11, л. 11.

ци, но не ограничават увеличаващия се внос на стоки от развитите западни държави.

Международната финансова криза се отразява и в кредитните взаимоотношения. Инфлационните процеси покачват лихвените проценти на световните парични пазари, ограничават отпускането на дългосрочни кредити, а необходимостта от поддържане на по-добра ликвидност е причина редица банки да намалят депозитните си операции, на които също разчита БВБ за привличане на външни средства. Така например през 1974 г. държавите от ЕИО обмислят да въведат обща кредитна политика спрямо социалистическите страни. Обсъжда се предложението да не се отпускат кредити с по-ниска годишна лихва от 7% и за не по-дълъг срок от 8,5 години. Към споразумението са поканени да се присъединят САЩ и Япония <sup>6</sup>.

Движението на валутните курсове, а оттам и на цените на световните пазари, създава редица трудности на плановете икономики, породени от самата им същност. Заложили определени показатели за стопанското си развитие за срок от пет години, уточнили необходимото количество суровини и машини, които трябва да бъдат внесени за осигуряване на производствените задачи, те не могат бързо и адекватно да реагират на динамично променящата се конюнктура. Най-малкото, за да се изменят вече приетите параметри за стопанските и търговските предприятия, трябва да се изпълни сложна бюрократична процедура по вземане на решение от съответните партийни и държавни органи. Не случайно в доклада си от 1974 г. Н. Царевски, който по това време вече е директор на Научния институт по проблемите на социалистическата икономическа интеграция, недвусмислено заявява, че е в интерес на българската външна търговия да се преодолее кризата със западните валути. Общата полза от стабилност на световните финанси според него гори налага във вземането на решения и в усилията на Международния валутен фонд да се включат и социалистическите страни, макар че не са негови членове. Освен това авторът обръща внимание, че ако държавите от ЕИО предприемат самостоятелни стъпки за стабилизиране на националните си монети, тази политика неминуемо ще доведе до въвеждането на нови ограничения за социалистическия износ и внос <sup>7</sup>.

Условията в международната търговия допълнително се усложняват и от въздействието на петролната криза. Първоначално тя засяга развитите индустриални държави в Западна Европа и Далечния Изток, които разчитат почти изцяло на внос на енергийни източници. Последствията се проявяват мигновено: спад в производството, свиване на реалните капиталовложения и бързо натрупване на колосални външнотър-

---

<sup>6</sup> АМВНР, оп. 30, а. е. 931, 39–40.

<sup>7</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 32, а. е. 25, л. 8–11.

говски дефицити. След кратковременно оживление, отбелязано през 1976 г., две години по-късно конюнктурата отново се влошава в резултат на новото съществено покачване на цените на петрола на световните пазари. Повишената стойност на горивата повлича рязко нагоре и редица други жизненоважни продукти, което има катастрофален ефект върху световната търговия. За да преодолееят финансовия срив от пасивните си платежни баланси, западните държави започват да ограничават вноса си и същевременно активно да разширяват експортната си експанзия. За целта се използват както традиционните средства на митническия протекционизъм, така и стимулиращите фактори на активното включване в процеса на външните търговски и банкови кредити. От своя страна част от държавите от Третия свят формират значителни приходи от износа на суровини и влагат паричните си фондове отново в западните банки. Впоследствие средствата се завръщат при тях под формата на крупни заеми за осъществяване на предприетите мащабни проекти за индустриална модернизация на развиващите се страни <sup>8</sup>. Създава се илюзорното чувство, че кризата променя съотношението на силите в световната икономика, че се формира нов икономически ред, в който Третият свят ще вземе своеобразен реванш за дългите години, през които е подсигурявал с евтини суровини възхода на богатите държави <sup>9</sup>. Привържениците на плановото стопанство също вярват, че то ще докаже своето превъзходство пред пазарната икономика <sup>10</sup>.

Засиленото търсене на международни кредити бързо повишава лихвите и става една от причините за растящата инфлация. Само в рамките на няколко години се отбелязва съществено нарастване на световната задлъжнялост. В началото на 70-те години тя възлиза на 75 млрд. долара, а в края на същото десетилетие вече е 620 млрд. долара. Районите с най-висок ръст на външния дълг са Латинска Америка, Африка и Източна Европа <sup>11</sup>.

---

<sup>8</sup> Beitone, A., Ph. Gilles, M. Parodi, Histoire des faits économiques et sociaux de 1945 a nos jours, Paris, 2000, 282–283.

<sup>9</sup> Rivoire, J. Le système financier international, Paris, 1990, p. 99

<sup>10</sup> През 1973 г. бъдещият президент на Европейската банка за възстановяване и развитие Жак Аталу и Марк Гийом в книгата си „L'anti-économie“ подлагат на тежка критика основните принципи на пазарната икономика и традиционните икономически теории и изказват симпатии към китайския стопански модел, който обаче не личи да познават достатъчно добре. В българското издание заглавието на монографията е преведено като „Икономика на свобода“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, С., 1994, 138–139.

<sup>11</sup> Droz, B., A. Rowley, Histoire générale du XXe siècle, t. 4. Crises et mutations de 1973 a nos jours, Paris, 1986, p. 106.

В действителност въздействието на кризата силно се отразява и на плановете икономики на социалистическите страни. Въпреки че техните икономически взаимоотношения са установени на основата на фиксирани цени, и при тях кризисните процеси се развиват много бурно. Основният проблем се проявява в оформящия се колосален дефицит в търговията им с развитите капиталистически страни. Политическото разведряване, започнало през 70-те години и достигнало апогея си най-вече със споразумението от Хелзинки през 1975 г., както и икономическият интерес от разширяване на търговията Изток – Запад, откриват възможности за закупуване от социалистическите държави на високи технологии, машини и съоръжения, жизнено необходими за по-нататъшното модернизирание на индустриите им<sup>12</sup>. Но развиваща се извън условията на каквато и да е вътрешнопазарна състезателност, социалистическата икономика не е в състояние гостатъчно ефективно да се справи с новите предизвикателства и да завоюва стабилни позиции на световните пазари при засилващата се конкурентна борба. Както твърди един от изтъкнатите анализатори на плановете стопанство, унгарският икономист Янош Корнай, всички тези характеристики правят външната търговия на страните от СИВ широко отворена да внася и твърде слабо подготвена да изнася печеливши производства<sup>13</sup>. Не случайно страните, които поддържат най-активни търговски контакти със Запада – Полша, Унгария и Румъния, – през тези години отбелязват и най-висок ръст на външна задлъжнялост.

### *Лавинообразното нарастване на българския външен дълг (1974–1977 г.)*

Петролната криза от октомври 1973 г. заварва българската икономика в състояние на относителен подем. Националният доход запазва високите си темпове на растеж (8%), остава значителен и дялът на капиталовложенията в индустрията и селското стопанство<sup>14</sup>. Съществено увеличение отбелязва и обемът на външната търговия (23,6%). Като положителна тенденция се очертава нарастването на процента на промишлената продукция в българския износ и макар тази характеристика да се отнася главно до стокообмена със социалистическите и развиващите се страни, тя цялостно повишава ефективността от външнотърговската дейност. Важна промяна, с оглед постоянните проблеми през 60-те години по повод плащанията на външните задължения, е подобряването на състоянието на платежния баланс. От 1969 г. до 1972 г. се от-

<sup>12</sup> Brabant, J. van. Economic integration in Eastern Europe, New York, 1989, 94–95.

<sup>13</sup> Корнай, Я. Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма, С., 1996, 324–326.

<sup>14</sup> ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 10, л. 9.

чита положително салдо във външнотърговския обмен на страната<sup>15</sup>. Макар и в малък размер, актив има и в търговията с несоциалистическите страни – за 1971 г. 4 млн., а за 1972 г. – 47 млн. валутни лева<sup>16</sup>. Нарастват и приходите от международния туризъм, като през 1974 г. България е посетена от 3,2 млн. туристи, а постъпленията възлизат на 137,3 млн. валутни лева, от които 45,4 млн. в конвертируема валута<sup>17</sup>.

Но още преди ценовия скок на горивата в анализите на българските икономисти се обръща внимание, че родното производство продължава да бъде много енергоемко, а производителността на труда все още изостава значително както от равнището на развитите западни държави, така и от повечето социалистически страни. Именно тези отгавна нерешени проблеми ще поставят на тежко изпитание българската икономика в момент, когато стойността на енергийните суровини се увеличи многократно, а кризата изостри международната конкуренция по отношение на качество и себестойност на продукцията.

Въпреки рязката промяна на световната стопанска конюнктура през 1973 г. поради факта, че ценовите катаклизми настъпват в последните месеци на годината, общата равностметка за България е положителна. Според доклада на заместник-министъра на външната търговия Иван Иванов, тъй като голяма част от вноса е била предварително договорена, страната е получила много стоки на цени, значително по-ниски от средногодишните. По тази линия е реализирана печалба от 40 млн. валутни лева. Но в сравнение с планираните суми, в началото на годината са изразходвани между 18 и 80% повече средства, което в цифрово изражение възлиза на 12 млн. валутни лева в повече. Все пак по отношение на средните международни цени България е закупувала нефт с 22% по-евтино, фосфати – 6%, каучук – 18%<sup>18</sup>. Разбира се, предварителните договори са причина страната да изнесе редица стоки на по-ниски от средногодишните цени. Такива са случаите с метали и руди, продадени от „Рудметал“, където пропуснатата печалба се оценява на около 25 млн. вал. лв. На по-ниски цени са изнесени и някои тъкани и готови промишлени изделия, но като цяло износът ни не само не търпи значителни щети, но дори напротив, общата печалба се определя на 8 млн. вал. лв. За това важно значение има и фактът, че през 1973 г., освен на горивата и на някои суровини, покачване на цените, макар и не в такава степен, се отбелязва и при много селскостопански стоки. Това е предизвикано от цялостно слабата реколта поради лошите климатични условия в глобален мащаб. А и традиционно българският износ се засилва в последното

---

<sup>15</sup> Пак там, л. 72.

<sup>16</sup> Пак там, ф. 259, оп. 36, а. е. 256, л. 99.

<sup>17</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 10, л. 24

<sup>18</sup> Пак там, ф. 259, оп. 36, а. е. 256, л. 171.

тримесечие на годината, което в случая има положителни последици, защото съвпада с общото покачване на цените на световните пазари <sup>19</sup>.

Всъщност истинските проблеми пред българската външна търговия, предизвикани от ефекта на петролната криза и намерили най-отчетлив израз в нарастването на дълга към западните банки, се проявяват на следващата година – 1974 г. Формираният се дисбаланс между цените на импортните стоки и тези, които България изнася по посока на развитите страни (предимно селскостопански произведения и продукти с ниска степен на преработка), е изцяло във вреда на българската страна. Докато стойността на българския износ за неосоциалистическите страни се е увеличила с 37,6%, то стойността на вноса от тях почти се е удвоила (91,5%) <sup>20</sup>. Към тази неблагоприятна тенденция се добавят и ограниченията на вноса в западните държави, породени от кризисните явления и от обособилия се дефицит в платежния им баланс. Свиването в световното производство намалява обема на международната търговия, което в частност влошава възможностите за реализация и на българската продукция. В отчета на Министерството на външната търговия е отбелязано, че 1974 г. е била и много неплодородна за българското селско стопанство и заради голямата суша се е наложило да се внесат значителни количества зърнени фуражи, шротове, месо, захар и др. Още през август, разтревожени от оформилата се външнотърговския дисбаланс, членовете на Политбюро решават да поставят под строг контрол вноса, като постановяват Министерският съвет да не разрешава извършването на извънпланови валутни разходи, когато Министерството на финансите и БНБ са изказали възражения. Тези случаи трябва да се отнасят за разрешаване от самото Политбюро <sup>21</sup>. Всички тези мерки обаче не дават съществени резултати и годината приключва за България с натрупване на огромно пасивно салдо във външната търговия. Само в конвертируема валута то достига близо 300 млн. валутни лева <sup>22</sup>.

Още по-нерадостно е положението с платежния баланс. Разривът между постъпленията и плащанията в твърда валута през годината се оформя на 473 млн. валутни лева <sup>23</sup>. За да посрещне нарасналите външни финансови ангажименти, БВБ е принудена да прибегне до сключване на нови кредити. Така само за около година след избухването на петролната криза външният дълг на България към западните банки почти се удвоява. В баланса на БНБ и БВБ е отбелязано в графа получени кредити от чуждестранни кореспонденти за края на ноември 1973 г. 1 254 млн. вал. лв., а към 30 ноември 1974 г. сумата вече е 2 205 млн. вал. лв. <sup>24</sup>

<sup>19</sup> Пак там, л. 172.

<sup>20</sup> Пак там, оп. 44, а. е. 44, л. 84

<sup>21</sup> Пак там, ф. 1Б, оп. 64, а. е. 445, л. 1.

<sup>22</sup> Пак там, ф. 259, оп. 44, а. е. 4482–84.

<sup>23</sup> Пак там, л. 98.

<sup>24</sup> Пак там, ф. 132, оп. 9, а. е. 3, л. 12.; а. е. 4, л. 10.

Финансовите разчети за следващата година показват, че лавинообразното нарастване на външния дълг ще предизвика огромно напрежение и трудности с предстоящите плащания на държавата. За да пречупят негативната тенденция, ръководните органи определят за 1975 г. изключително амбициозен план за външната търговия. Предвижда се страната да изнесе продукция общо по двете направления на стойност 2 745 млн. вал. лв., от които за несоциалистическите страни – 924 млн. вал. лв. (увеличение от 26% спрямо 1974 г.), като особено голямо е завишението за „Рудметал“, „Химимпорт“, „Родонаимпекс“, „Булгарконсерва“<sup>25</sup>. Наред с увеличени износ се планира да се намали вносът, заплащан с конвертируема валута, като част от необходимите стоки се оставят от социалистическите и развиващите се страни и по този начин се стопи пасивното салдо към западните държави и се ограничи дългът към тях.

Заложените в плана задачи обаче галеч не се изпълняват. Напротив, резултатите от външната търговия за 1975 година са още по-неблагоприятни. Страната реализира износ за 4 541 млн. вал. лв., което иначе е с 800 млн. лв. повече от предходната година, но размерът на вноса е 5 235 млн. лв. и е с 1 200 млн. по-голям от миналогодишния<sup>26</sup>. Инкасирано е ново пасивно салдо от близо 700 млн. вал. лв.

Развитието на външноикономическите отношения и невъзможността на държавното ръководство да овладее заглъбочаващите се проблеми с платежния баланс на страната принуждава Политбюро на ЦК на БКП, макар и със закъснение от близо две години, да предприеме действия, които да отговорят на предизвикателствата на кризата, въпреки че официално не се признава тя да въздейства върху българското стопанство. През май 1976 г. е решено да се изработи резервен план за VII петилетка с цел „издирване на гопълнителни валутни източници с оглед максимално намаляване на задълженията ни към несоциалистическите страни и свеждане на техния размер до инвестиционни кредити“<sup>27</sup>. Натоварени са Кирил Зарев, Николай Жишев, Стамен Стаменов, Андрей Луканов и Веселин Николов да подготвят целеви програми и да ги внесат за обсъждане в Политбюро до месец септември. Чрез тях трябва да се предложи нов подход при концентрацията и специализацията на производството, ефективното използване на материалите и суровините, намаляване на вноса от развитите държави и заместването му със стоки местно производство и увеличаване на износа. Общото ръководство на съставянето на резервния план се възлага на Тано Цолов, Гриша Филипов и Огнян Дойнов<sup>28</sup>.

Въпреки предприетите политически и административни решения, съществени положителни промени не се забелязват. Във външнотъргов-

---

<sup>25</sup> Пак там, ф. 259, оп. 44, а. е. 44, л. 56.

<sup>26</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 14, л. 49.

<sup>27</sup> Пак там, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 159, л. 1.

<sup>28</sup> Пак там, л. 2

ските контакти на България през 1976 г. отново се отчита значителен по размер пасив – 240 млн. вал. лв.<sup>29</sup>. Отрицателният баланс в стокообмена през трите години след избухването на кризата довежда до колосално нарастване на външния дълг. Получените банкови и фирмени кредити заедно с текущите сметки и задълженията по клиринга в края на 1975 г. вече възлизат на 4 209 млн. вал. лв., а в края на 1976 г. – на 5 623 млн. вал. лв.<sup>30</sup> Това, което свидетелства за сериозна криза в платежния баланс на страната, е, че вече размерът на дълга се увеличава с чувствително по-бързи темпове, отколкото е натрупването на пасивното салдо от външната търговия. Най-общо това означава, че се сключват все повече нови заеми, с които да се погасяват стари задължения и лихви. По този начин страната навлиза в спиралата, водеща към финансов срив.

Особено негативна е тенденцията в търговията с основните партньори на България от групата на несоциалистическите страни. С развитието на международната криза българският износ за ФРГ почти не се увеличава, докато вносът отбелязва стремглаво нарастване. Данните на Министерството на външната търговия са напълно красноречиви:

	1972	1973	1974	1975 (10м.)
Износ	71 452	88 665	92 550	61 354
Внос	89 527	137 063	287 960	313 950

Предвид факта, че след 1973 г. има цялостно увеличаване на международните цени, от таблицата е видно, че се отбелязва съществено намаляване на количеството на българския износ, а по отношение на стойността той не може да достигне половината, а през 1975 г. дори 1/5 от германския внос за България.

Подобни, макар и не чак толкова драстични диспропорции се откриват и в търговията с Франция през тези години:

	1973	1974	1975	1976
Стокообмен	72 685	112 057	174 366	168 758
Износ от НРБ	37 821	40 758	50 296	64 354
Внос в НРБ	34 864	71 299	124 070	104 404
Салдо	+ 2 957	-30 541	-73 774	-40 050

<sup>29</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 14, л. 49.

<sup>30</sup> Пак там, ф. 132, оп. 10, а. е. 1, л. 46; а. е. 6, л. 9

<sup>31</sup> Пак там, ф. 259, оп. 32, а. е. 71, л. 18.

<sup>32</sup> Пак там, оп. 41, а. е. 6, л. 97.

Само от тези две държави за периода 1973–1975 г. България натрупва пасив от близо 600 млн. вал. лв. Според официалните анализи причините за този истински срив в търговията с повечето страни от Европейската икономическа общност се дължи на две групи причини. Едната е свързана със засилващата се политика на протекционизъм, която се провежда в общността, предизвикана както от въздействието на кризата, така и от естественото изграждане на единен вътрешен европейски пазар. По линията на определяне на квоти, контингенти, даването на разрешителни за внос, налагането на антидъмпингови мерки се ограничават административно стоките от държавите извън ЕИО и особено на тези от социалистическата общност. Другата причина се корени в традиционните недостатъци на българските износни продукти – ниско качество, лош пазарен вид, липса на реклама. Към това се добавя и не добрата дейност на външнотърговските организации, изразяваща се в неспазване на сроковете за доставка, кампанийност в работата и липса на целенасочена пазарна политика<sup>33</sup>.

Голяма активност за осигуряване на кредитни линии, които да гарантират българския внос, развива представителството на Българска външнотърговска банка в Лондон. Тук е най-големият кредитен пазар в Европа и освен че на него са представени всички крупни световни финансови институции, функционират и редица банки от социалистическите страни, с които БВБ поддържа тесни връзки. В дейността си представителството на БВБ осъществява взаимодействие с Москово Народно Банк, Живностенска банка, Англо-руменски банк, Хънгарски интернешънъл банк.

Главната цел в този период е договарянето на средносрочни кредити за внос на инвестиционни стоки в България. През 1975 г. е постигнато увеличение на кредитния лимит при Нейшънъл Уестминстър банк, Барклейс банк, Мидланд банк, Лојдс банк. Контрактирани са нови кредитни улеснения с Кънедиън империъл банк, Харис тръст енд сейвингс, отново с Лојдс Банк и др. на обща стойност 51,8 млн. долара. Като особено успешни са оценени договорените след продължителни преговори средносрочни финансови кредити за България. В тази група са 30 млн. кредит от консорциум от американски банки, организиран от Уобако лмг. Лондон; 20 млн. кредит от канадски банков консорциум, организиран от Торонто доминиън банк – Лондон, 20 млн. кредит от банков синдикат, начело с Брандс лмг. Лондон, 10 млн. кредит от Нейшънъл Уестминстър банк. Всичките кредити са със срок от 5 години<sup>34</sup>. В резултат на тези договорености само през 1975 г. на Лондонския пазар по линията на краткосрочните и средносрочните кредити за българската външна търговия са осигурени близо 200 млн. долара.

---

<sup>33</sup> Пак там, 99–100.

<sup>34</sup> ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 12, л. 65.

Активни контакти за сключване на значителен кредит се установяват и с италианското правителство. По време на посещението на Т. Живков в Рим на 23 и 24 юни 1975 г. принципно е решено да се постигне договореност по финансовите проблеми, свързани с италианския износ за България. Предвидено е за времето на цялата петилетка (1975–1980) италианската държава да осигури кредит на обща стойност от 150 млрд. лири<sup>35</sup>. За да бъде конкретизирано споразумението, българска делегация пристига в италианската столица и на 8 и 9 ноември води разговори с представители на италианското правителство и финансови среди. Изразена е готовността на властите в Рим да отпуснат кредити на България на обща стойност от 150 млрд. лири за закупуване на италиански комплектни обекти, машини, съоръжения и групи инвестиционни стоки. Въпреки че и двете страни приемат договорените условия, сключването на споразумението се забавя и италианският правителствен кредит за България влиза в сила едва на 3 май 1977 г.<sup>36</sup>

В средата на 70-те години от търговията на България с несоциалистическите страни, която представлява около 22–23% от цялостния стокообмен, най-голям е дялът на държавите от ЕИО. Той формира близо 2/3 от стопанските контакти по второ направление. Мнението в доклада на изследователския екип от Института за международни отношения и социалистическа интеграция към БАН, ръководен от д. ик. н. Стоян Шаламанов, е, че страната трябва да разшири външноикономическите си отношения с държавите, които имат по-либерален пазарен и митнически режим<sup>37</sup>. За намаляване на огромния търговски дисбаланс с европейските страни и натрупаните финансови задължения големи надежди се залагат на развитието на стопанските контакти с Япония.

В началото на 1974 г. във връзка с посещението на японския министър на външната търговия и индустрията Ясухиро Накасоне българската страна отново поставя въпроса за сключване на държавен заем от Япония за 100 млн. щатски долара<sup>38</sup>. По темата обаче отново възникват сериозни недоразумения. При ответната визита на българска делегация в Япония през април същата година става ясно, че японският министър не е поемал ангажименти да се отпусне държавен заем на България в такъв размер. Японските представители уточняват, че е ставало дума за фирмен кредит и за далеч по-малко на брой обекти за кредитиране<sup>39</sup>. В крайна сметка е договорено отпускането на кредит от 20 млн. долара за строеж на хотел в София. 16 млн. от заема ще бъдат отпуснати от японския държавен фонд за международно икономи-

---

<sup>35</sup> Пак там, ф. 259, оп. 43, а. е. 4, 122–123.

<sup>36</sup> Пак там, л. 84, 93–95.

<sup>37</sup> Пак там, ф. 132, оп. 11, а. е. 89, л. 179.

<sup>38</sup> АМВНР, оп. 31, а. е. 3640, л. 4.

<sup>39</sup> Пак там, а. е. 3722, 26–27.

ческо сътрудничество. Тази част ще бъде с годишна лихва 4,75% и срок за погашение 8 години след изтичането на 6-годишен гратисен период (общо 14 години). Другата част от заема на стойност от 4 млн. долара ще бъде осигурена от консорциум от 10 японски банки при годишна лихва 10% и 5-годишен гратисен период<sup>40</sup>. Договореността се оценява като твърде изгодна за България, защото цената на едно легло излиза средно около 12–15 хил. долара, при положение че за подобен клас хотел средната цена е два пъти по-висока. На 9 декември 1975 г. официално са разменени ноти за подписването на кредитта за хотел в София<sup>41</sup>.

Едва през 1977 г. големите усилия на гържавните и партийните ръководители за рязко увеличаване на българския износ започват да дават частични успехи. Спрямо предходната година общата сума на експорта е нараснала с близо 1 млрд. валутни лева, докато импорът се е увеличил с малко повече от 500 млн. вал. лева. Тези резултати обаче са постигнати и с цената на значително свиване на потреблението на вътрешния пазар. На 5 ноември 1977 г. Министерският съвет, като се мотивира с нуждите на износа към несоциалистическите страни, намалява плана за стокооборота на дребно на Министерство на вътрешната търговия и услугите за четвъртото тримесечие със 120 млн. лв., а общо за годината с 205 млн. лв.<sup>42</sup> Това експортно напрежение за икономиката и за българското население довежда в края на годината почти до балансиране на външната търговия: износ – 6 001 млн. лв., срещу внос – 6 016 млн. вал. лв.<sup>43</sup> Пасивното салдо е едва 15 млн. лв., нещо абсолютно непостижимо за предходните три години.

Строгата политика на икономици, ограничаването на вноса и относителното намаляне на капиталовложенията с цел заздравяване на финансите същевременно се отразяват на темповете на икономическия растеж. В сравнение с високите проценти, отчетени през 1974 и 1975 г. от 7,5% и 9%,<sup>44</sup> през 1977 г. ръстът спада на 6,3%, но продължава да бъде един от най-високите в страните от социалистическата общност<sup>45</sup>. Макар във външнотърговско отношение 1977 г. да е сравнително успешна и да е постигната дългоочакваната балансираност в стокообмена, натрупаните стари задължения и тяхното обслужване е в основата на продължаващото нарастване на външния гържавен дълг на страната. Така в края на ноември същата година той достига най-високите си до този момент стойности. По текущите сметки задълженията са 900,5 млн. вал. лв., по клиринговите и компенсационните сметки – 25 млн. вал. лв., по линията на получените банкови кредити – 4 817

<sup>40</sup> Пак там, а. е. 3703, л. 24.

<sup>41</sup> Пак там, а. е. 3665, л. 1.

<sup>42</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 44, а. е. 7, л. 34

<sup>43</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 14, л. 49.

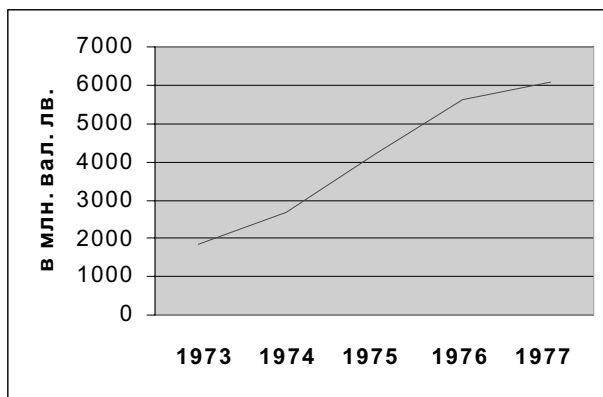
<sup>44</sup> Пак там, а. е. 12, л. 9.

<sup>45</sup> пак там, а. е. 14, л. 8.

млн. вал. лв. и по линията на фирмените кредити – 327 млн. вал. лв., или общият размер на външния дълг е 6 026 млн. вал. лв.<sup>46</sup>

Финансовите резултати за 1977 г. все повече навеждат българското правителство на мисълта, че въпреки взетите на партийно и гържавно равнище решения и мерки за оптимизиране на производството, България няма да може да се справи с проблема за външния си дълг със собствени сили и без значителна външна подкрепа.

Диаграма на външния дълг за периода 1973–1977 г.



### *Дълговият проблем в икономическите контакти на България със социалистическите страни и Третия свят*

И през този период външноикономическите отношения на България с гържавите от СИВ запазват огромното си значение за цялостното стопанско развитие на страната. Те се изразяват главно в увеличаване на обема на стокообмена, продължаващо кредитиране по линията на двустранните междуправителствени спогодби, както и чрез дейността и проектите на двете банки на СИВ – МБИС и МИБ.

Процесите на социалистическа интеграция и международно разделение на труда в рамките на СИВ, чието начало е поставено още в края на 50-те години, сега продължават активно да се развиват. В плана на шестата петилетка (1970–1975) се предвижда търговията на България със социалистическите страни да се увеличи спрямо предходната с около 60–65%. Делът на гържавите от СИВ трябва да запази високия процент от 80–82% от общия обем на стокообмена, а този със СССР да достигне 58%. Важността на икономическите контакти се определя не само от големата по стойност търговия, но най-вече от факта, че Бъл-

<sup>46</sup> Пак там, ф. 132, оп. 10, а. е. 6, л. 54.

гария договаря да изнесе за тези страни значително количество машини и промишлени стоки, които иначе не би могла да реализира на свободните пазари. Очаква се през петилетката взаимните доставки на машиностроителна продукция със СССР да нараснат до 43%, или почти половината от цялата двустранна търговия<sup>47</sup>. Нещо повече, отбелязва се, че българската икономика изнася за Съветския съюз повече промишлени изделия и внася суровини и материали за преработка. По отношение на търговията със СССР структурата на българския износ придобива характеристиките на развита индустриална държава. Този факт би бил твърде окуражителен, ако реализацията на българските стоки на съветския пазар се осъществяваше въз основа на пазарни принципи, а не на административно договаряне, както на практика става.

Всъщност още в началото на петилетния план се проявяват основно две групи проблеми, свързани със специализацията и насочеността на българската търговия в СИВ. На първо място те произтичат от необходимостта от енергийно и суровинно осигуряване на разрастващата се българска промишленост. Още в края на 60-те години започват преговори със съветското правителство за увеличаване на доставките на петрол за българската икономика. Постигната е спогодба, която предвижда количеството съветски нефт и нефтопродукти за България да започне от 5,5 млн. тона за 1971 г. и постепенно в края на петилетката през 1975 г. да достигне 10 млн. т.<sup>48</sup> Този обем обаче се оценява като недостатъчен и затова се предвижда внос на горива и от несоциалистическите страни. Но още преди избухването на Петролната криза българското правителство констатира, че въпреки въведения строг режим на икономии за използването на течни горива, както в битта, така и в промишлеността, поради липса на конвертируема валута не е в състояние да доставя необходимия нефт от световните пазари. По този повод на 29 ноември 1971 г. кабинетът се обръща с молба към съветското правителство за увеличаване на годишните доставки от СССР за периода 1972–1975 г. с 1 млн. т. нефт, 250 хил. т. дизелово гориво и 250 хил. т. мазут<sup>49</sup>. Въпросът се поставя на обсъждане през пролетта на следващата година на 26 сесия на СИВ. Съветският министър-председател Ал. Косигин призовава страните-членки да търсят и други възможности за осигуряване на енергийния си баланс. В тази връзка правителството в София създава работна група, която да проучи перспективите за внос на петрол от Ирак през следващите няколко години. Трябва да се изработи предложение за набор от стоки, които България може да изнася за Ирак срещу петрол, а също да се обсъдят и някои форми на сътрудничество между социалистическите страни за съвместно закупуване

---

<sup>47</sup> Пак там, ф. 259, оп. 36, а. е. 256, 93–94.

<sup>48</sup> АМВНР, оп. 20п, а. е. 438, 11–12.

<sup>49</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 33, а. е. 52, л. 12.

на нефт от Ирак<sup>50</sup>. Енергийният проблем все още не е решен, когато през октомври 1973 г. се взривяват цените на петрола и допълнително изострят въздействието му върху икономиките и на социалистическите страни.

Другата група проблеми е свързана с неизпълнението от българска страна на договореностите за износ на машиностроителна продукция за държавите от СИВ. Въпреки че България получава правото да развива някои перспективни отрасли в рамките на социалистическата специализация и наистина значително увеличава обема на износа на индустриални стоки, забелязват се и редица неблагоприятни тенденции. Българската външна търговия изпитва сериозни трудности при реализирането на машиностроителната продукция, договорена в дългосрочните двустранни спогодби. Още преди избухването на енергийната криза се отчита съществено неизпълнение на обемите за износ на български машини и съоръжения. Само за 1971 и 1972 г. стойността на неизпълнените доставки се оценява на около 90 млн. рубли. Най-голямо е изоставането при ангажиментите към ГДР – 37,7 млн. рубли, ЧССР – 33,6 млн. рубли, Китайската народна република – 13 млн. рубли. Основната причина за неизпълнението на износа на машиностроителна продукция идва от въздържането на някои социалистически страни (ЧССР, УНР, ГДР) да закупват определените в спогодбите обеми български машини и съоръжения. За редица машиностроителни продукти неизпълнението се дължи от необезпеченото им производство у нас<sup>51</sup>. Оказва се, че при определянето на специализацията в СИВ не се отчитат възможностите на дадена страна да изпълни поетите ангажименти. България сключва дългосрочни спогодби за износ на продукция, част от която не само не може да изработи с необходимото качество, но дори няма готовност да я произведе.

Няколко години по-късно, през 1977 г., българското правителство отново обръща внимание, че не се изпълняват някои от ангажиментите към социалистическите страни. И сега най-често рекламациите са свързани главно с машиностроителната продукция, в която България се е специализирала. Множество нарушения се отчитат в плановете, договорната и технологичната дисциплина. Предлаганата продукция не винаги отговаря на уточнените предварително параметри. Няма съгласуваност при тестването на новите изделия, което е причина чуждестранните партньори да връщат машини с довода, че не са изпитани. По тази причина Министерският съвет нарежда на външнотърговските организации и стопанските обединения да не включват в протоколите за стокообмен стоки, чието производство технически не е осигурено в България<sup>52</sup>.

---

<sup>50</sup> АМВНР, оп. 23п, а. е. 254, л. 53.

<sup>51</sup> ЦДА, ф. 259, оп. 36, а. е. 256, 97–98.

<sup>52</sup> Пак там, оп. 44, а. е. 7, л. 7.

Наред с проблемите, произтичащи от международното разделение на труда в социалистическата общност, през 70-те години особено значение придобиват въпросите, отнасящи се до ценообразуването при стокообмена между страните от СИВ. По принцип още през 50-те години социалистическите страни възприемат през гадена петилетка да прилагат във взаимната си търговия световните цени, като определят средно равнище за периода, без да се отразяват някои моментни движения в стойността на стоките. Политиката за уточняване на цените в социалистическата общност е подчинена на много фактори, някои от които нямат нищо общо с икономиката. Често чрез цените трябва да се решават по административен път проблемите с балансиране на двустранната търговия, с обслужване на отпуснати по-рано кредити, с изравняване степенята на икономическо развитие между отделните социалистически държави или да се оказва открита политическа подкрепа на гаден режим. Най-характерен пример в това отношение е фактът, че от началото на 60-те години страните от СИВ са длъжни да купуват от Куба захар на значително по-висока цена, отколкото ако сами си я произведат или си я набавят от световните пазари.

В началото на 70-те години уточняването на цените в стокообмена със Съветския съюз придобива особено значение за България, от една страна, защото търговията със СССР заема повече от половината от общата външна търговия на България, и от друга страна, защото през тези години се налага да се извършва трансфер на големи количества български стоки за погасяване на получените през 60-те години съветски кредити. Преговорите за определяне на цените, които се водят още от есента на 1970 г., се проточват във времето поради сериозни размивания в позициите на двете страни. Съветските представители настояват за чувствително завишаване на цените на изнасяните за България продукти като въглища, кокс, цветни метали, гървен материал и целулоза, етилов спирт, син камък. Макар към края на февруари 1971 г. да снижават някои от преценките си, предлаганите цени остават все така високи. Оценките на експертите от българското Министерство на външната търговия показват, че ако те бъдат приети, загубите на България за шестата петилетка ще възлязат на 80 млн. преводни рубли, а към тях трябва да се прибави и вече договореното увеличение на нефта, което е определено на 40 млн. рубли. Докато увеличението на цените на вносните от СССР стоки нарастват общо с около 120 млн. рубли, то предлаганото намаление на стойността на някои продукти, като синтетичния каучук възлиза едва на 8 млн. рубли<sup>53</sup>. Относно българските продукти, които се изнасят за Съветския съюз, се предлага увеличение на цените на някои от тях на обща стойност 98 млн. рубли, но намаляването на стойността на други стоки е определено на около

---

<sup>53</sup> Пак там, оп. 33, а. е. 55, 7–9.

60 млн. рубли, така че крайното увеличение възлиза само на 38 млн. рубли. Сравнено с увеличението на съветския внос от 112 млн. рубли, се оказва, че само вследствие на корекциите на цените България трябва да заплати 74 млн. рубли повече<sup>54</sup>. За решаване на въпроса се предлага да се потърси политическа подкрепа и да се преговаря със съветския министър на външната търговия Н. Патолитчев.

В крайна сметка са договорени цени, които позволяват на България до края на 1974 г. да натрупа активно салдо в търговията със СССР от близо 1,5 млрд. рубли, което се дължи, разбира се, и на сериозното увеличаване на обема на стоки за износ<sup>55</sup>. Управляващите в Москва допускат подобно нарастване на българския експорт с намерението България да придобие средства за обслужване на съветските кредити, но също и да се формира значителен резерв, с който страната да се включи в изграждането на съвместни обекти на територията на Съветския съюз.

Положението рязко се влошава, когато вследствие на скока на цените на горивата съветското правителство също иска през 1974 г. да се преразгледат цените, по които се осъществява стокообменът в социалистическата общност. Като най-вярно и предано на КПСС, ръководството на БКП е първото от братските партии, което подкрепя съветското искане, въпреки че българската икономика би била най-засегната от съответната промяна в ценообразуването, при положение че разчита почти изцяло на вносни енергийни източници<sup>56</sup>.

В края на 1974 и началото на 1975 г. в Москва се провеждат преговори за корекция на цените. Според съветското предложение само за текущата 1975 г. по новите цени България ще трябва да заплати за съветския внос допълнително 496 млн. преводни рубли, без в тази сума да се включват промените в стойността на металите. По увеличението от българския износ за СССР страната ще получи допълнителни 282 млн. преводни рубли. При това положение корекциите на цените дават положително салдо в полза на СССР от 214 млн. рубли. Становището на българската делегация е, че салдото не трябва да надвишава 100 млн. рубли. Тя предлага българските стоки за износ да се увеличат с 396 млн. рубли<sup>57</sup>.

Преговорите не постигат търсените от българското правителство резултати. Макар да остават по-ниски от световните цени, стойностите на внасяните от СССР суровини и материали претърпяват значително увеличение – за горивата е 100%, а за съоръженията е 66%<sup>58</sup>. Вследствие на ценовите промени през периода 1975–1977 г. България заплаща по вноса от СССР за петилетката допълнително сумата от 4 766

---

<sup>54</sup> Пак там, л. 10.

<sup>55</sup> Пак там, а. е. 58, л. 10.

<sup>56</sup> Пак там, 1Б, оп. 35, а. е. 330, л. 28.

<sup>57</sup> Пак там, ф. 259, оп. 33, а. е. 55, л. 56, 58, 61.

<sup>58</sup> Пак там, а. е. 58, л. 9.

млн. рубли, в това число само за енергия и горива – 2 900 млн. рубли, за черни метали и желязна руда – 648 млн. и за комплектни части (включително увеличението за АЕЦ Козлодуй) – 740 млн. рубли. Срещу това огромно нарастване на цените на вноса България получава частична компенсация чрез увеличаване стойността на износните ѝ стоки. То обаче се изчислява на 2 362 млн., от които 1 100 млн. за селскостопанската продукция. За петилетката се очертава отрицателно салдо в търговията със СССР от 2,5 млрд. рубли. По този начин напълно е стопено натрупаното до 1975 г. положително салдо от 1,5 млрд. рубли и се е оформило отрицателно салдо в размер от над 1 млрд. рубли. Платежният баланс на България допълнително се влошава и от погашенията по старите съветски кредити, които за петилетката възлизат на 320 млн. рубли, както и от необходимостта българската държава да представи средства в конвертируема валута за участие в съвместното изграждане на обекти на съветска територия на стойност от 370 млн. рубли<sup>59</sup>.

През 1976 г. разривът във външната търговия на България се изостря и в резултат на изключително лошата реколта от зърнени храни. По този повод на 30 март 1977 г. Министерският съвет решава още през първото полугодие да се внесат по второ направление 200 хил. т зърнени храни: 100 хил. т царевича и 100 хил. т пшеница. За да може сделката да се осигури с необходимата валута, трябва да се предложи на съветското правителство да бъде отложено изплащането на натуралния заем от 150 хил. т фуражно зърно от реколта 1977 за реколта 1978 г. Тези количества да бъдат изнесени през четвъртото тримесечие на 1977 г. на световните пазари и с получената конвертируема валута да се покрият част от плащанията по извършения внос на царевича и пшеница<sup>60</sup>.

Частично облекчение е постигнато през 1977 г., когато на 20 май в Москва е договорено съветското правителство да отпусне на българската държава нов кредит от 115 млн. преводни рубли. Той е предназначен да балансира разчетите в стокообмена между България и СССР, но само за 1976 г. Заемът ще бъде погасяван в срок от 10 години при 2% годишна лихва и с износ на български стоки. Договорът е подписан от министрите на външната търговия на двете страни: Н. Патолчиев и Хр. Христов<sup>61</sup>.

През втората половина на 70-те години България изпада в тежка дългова криза не само към западните банки, но и към Съветския съюз и макар получените от него финансови кредити да са с далеч по-леки параметри, страната не е в състояние да посрещне предстоящите плащания и се нуждае от отсрочки и допълнителна финансова подкрепа.

---

<sup>59</sup> Пак там, 9–10.

<sup>60</sup> Пак там, оп. 44, а. е. 4, л. 44.

<sup>61</sup> Пак там, оп. 33, а. е. 46, 27–30.

Избухването на петролната криза през октомври 1973 г. се отразява пряко и на текущите сметки на България към двете банки на СИВ. Всъщност през по-голямата част от годината страната успява да намали задълженията си към Международната банка за икономическо сътрудничество. Така например в сравнение с предходната 1972 г., когато българската държава ползва разчетен и срочен кредит в размер от 424,7 млн. преводни рубли, то през 1973 г. сумата е намалена почти наполовина – 258,3 млн. рубли<sup>62</sup>. На следващата година обаче положението рязко се променя – само за първото полугодие България отчита пасивно салдо в стокообмена със социалистическите страни на стойност 65 млн. рубли. За да се осъществят разплащанията, се налага рязко да се увеличат отпусканите от МБИС кредити. Тенденцията към нарастване на задълженията е характерна не само за България, но и за повечето страни от СИВ. Още в края на септември 1974 г. общата задължнялост на социалистическите страни към МБИС възлиза на 1 290 млн. рубли, като увеличението само за последните девет месеца е 493 млн. рубли<sup>63</sup>.

През периода 1975–1977 г. българското правителство използва значително по-големи суми разчетен и срочен кредит от банката, с което дълговете ѝ към тази институция бързо нарастват. В официалните доклади на Българска външнотърговска банка внимателно се избягва споменаването на точни цифри за задълженията към МБИС, но за първи път се отбелязва, че плащанията са се осъществявали при много голямо напрежение на финансите, определение, което досега се е използвало единствено при представянето на отношенията със западните банки. Дори се признава, че плащанията по изтичащите падежи е ставало за сметка на нови финансови кредити. Причините за увеличения брой кредити ръководството на БВБ обяснява с неритмичния български износ, натрупалото се пасивно салдо и климатичните неблагоприятия в страната<sup>64</sup>.

Макар в по-малка степен, нараства задължнялостта и към групата банка на СИВ – Международна инвестиционна банка (МИБ). До 1977 г. по линия на банката България е получила кредити за финансирането общо на 10 обекта: цигарената фабрика в Стара Загора, разширяване на цигарената фабрика в Хасково, завод за феромагнити в Перник, завод за кондензатори в Кюстендил, реконструкция на хладилния завод в София, завод за тънки електроди в Ихтиман, завод за лагери в Сопот, фабрика за изкуствен трикотаж в Петрич, завод за фаянсови плочки в Исперих и за строителни работи по автомагистралите „Хемус“, „Тракия“ и „Черно море“<sup>65</sup>.

Въпреки лавинообразно нарастващия външен дълг на България, ръководствата на комунистическата партия и на държавата продължа-

<sup>62</sup> Пак там, оп. 44, а. е. 117, л. 86.

<sup>63</sup> Пак там, 86–87.

<sup>64</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 12, л. 12; а. е. 13, л. 11; а. е. 14, л. 14.

<sup>65</sup> Пак там, а. е. 14, 14–15.

ват да правят значителни външни разходи, които имат единствено политически цели и нямат почти никаква финансово-икономическа възвръщаемост. На първо място, това е оказването на икономическа и техническа помощ на братските развиващи се страни. Още през пролетта на 1973 г. е приет проект от представителите на държавите-членки на СИВ към МИБ да се сформира специален фонд за кредитиране на мероприятия в развиващите се страни. Българската вноска за този фонд е определена на 8,08 млн. преводни рубли<sup>66</sup>.

С оглед разширяване влиянието на социалистическата общност в Третия свят България участва активно в отпускането на безвъзмездна помощ или безлихвени кредити на новообявили се за независими държави и на национално-освободителни движения с лява ориентация. Така например през 1973 г. по повод отделянето на Бангладеш от Пакистан българското правителство отпуска 2,8 млн. валутни лева по формата на платове, медикаменти, храни и машини. Освен това е предоставен огромен кредит в размер на 10 млн. английски лири<sup>67</sup>. Големи кредити се отпускат на Куба, Виетнам, НДР Йемен и др. За 1974 г. Политбюро на ЦК на БКП решава да отпусне безвъзмездна военна помощ за Виетнам от 7 млн. рубли, да предостави дългосрочен безлихвен кредит от 7,4 млн. рубли и да опрости използваните дългосрочни кредити за 51 млн. рубли<sup>68</sup>. Решението коства на държания бюджет сумата от над 65 млн. преводни рубли. В момент, когато българската държава изпитва огромни трудности да посреща плащанията си както към западните банки, така и към социалистическите държави, през 1977 г. Министерският съвет взема решение за отпускане на допълнителен кредит за Куба от 32 млн. преводни рубли<sup>69</sup>.

Значителни разходи се извършват за снабдяване с оръжие и военнотехническо оборудване воюващите в Африка, Азия и Латинска Америка движения, намиращи се под комунистическо влияние. В края на 1973 г. Политбюро утвърждава план за гоставка на военни материали за периода 1974–75 г. Предвижда се да се предоставят оръжие, боеприпаси и медикаменти на обща стойност от 5 272 хил. валутни лева на следните организации: Африканската партия за независимост на Гвинея (Бисау) и островите Зелени нос (ПАИГК), Народното движение за освобождение на Ангола (МПЛА), Фронта за освобождение на Мозамбик (Фрелимо), Нео Лао Хакст (Лаос), Африканския национален конгрес (ЮАР), Съюза на африканския народ Зимбабве – Южна Родезия (ЗАПУ)<sup>70</sup>. Общо разходите на българската държава за подкрепа на световния революционен процес през

---

<sup>66</sup> АМВНР, оп. 24п, а. е. 279, л. 182.

<sup>67</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 4078, л. 4.

<sup>68</sup> Пак там, а. е. 4243, л. 2.

<sup>69</sup> Пак там, ф. 259, оп. 44, а. е. 7, л. 90.

<sup>70</sup> Пак там, ф. 1Б, оп. 64, а. е. 343, 6–9.

шестата петилетка възлизат на 11 876 хил. валутни лева. Въпреки тежките финансови проблеми на страната за следващия петгодишен период 1976–1980 г. се предвижда за въоръжение на близки на социалистическите идеи сили в Третия свят да се отделият 12 069 хил. валутни лева <sup>71</sup>.

Очевидно е, че става въпрос за средства, които няма да бъдат възвръщани, още по-малко умножени. Когато се финансират воюващи страни, огромният риск се определя от едно-единствено условие – подкрепящата страна трябва да бъде краен победител, за да може да си обслужи натрупания дълг. В случая обаче, дори изпълнението на това условие не е достатъчно. Примерите показват, че всъщност победилите движения се нуждаят още повече от помощ, за да укрепят и задържат властта си и да започнат индустриално строителство в икономически неразвити райони. Открива се поле за инвестиции с напълно неизвестни резултати.

Цифрите показват, че през целия период на социалистическото развитие, но особено през годините на енергийната криза, управляващите в България се опитват да водят политика в световен мащаб, която не отговаря изобщо на финансовите възможности на страната и поставя за недалечното бъдеще сериозни икономически, а също и политически проблеми.

---

<sup>71</sup> Пак там, а. е. 478, 5–12.

## ***VII. Преодоляване на дълговата криза и временно укрепване на държавните финанси (1978–1984 г.)***

### ***Първата източноевропейска дългова криза (1978–1982 г.)***

Появата на социалистическите икономики на международните финансови пазари датира още от средата на 60-те години на XX век. През 70-те и особено през 80-те години обаче те значително увеличават обема на привлечените кредити.<sup>1</sup> През 1977 г. общият конвертируем външен дълг на СИВ по западни оценки е 56,5 млрд. щ. д., а през 1989 г. той надхвърля 150 млрд. Роля за променената заемна политика на Източна Европа изиграват три групи фактори: (а) Хелзинкският процес, довел до значително ускоряване на стокообмена и икономическите връзки между двата блока; (б) нарастващите в резултат на засилената търговия дефицити по платежния баланс и (в) положителното отношение на банките-кредиторки, които виждат в СИВ нов и стабилен партньор, политически мотивиран да избягва на всяка цена мораториум при бъдеща криза, разполагащ с неограничен (както се вярва) потенциал да пренасочва ресурси от вътрешно потребление (инвестиции и консумация) към служба по външния дълг и защитен от т. нар. „съветски чадър“.<sup>2</sup>

Първият петролен шок (1973–1974 г.) коренно променя стопанската среда, влошава условията на търговия на бедните на енергоресурси държави (в т. ч. НРБ), води до рецесия на Запад (а оттам и намалени възможности за износ) и изостря фундаменталните дисбаланси в социалистическите икономики. От друга страна, банките натрупват огромни депозити от страните-производителки на петрол, които те желаят да инвестират под формата на кредити. Новите клиенти от Източна Европа предоставят прекрасна възможност на кредитните институции за доходно рециклиране на арабските петродолари. Конкуренцията между западните банки и намаленото търсене на финансиране от ОИСР (поради рецесията) води до значително поевтиняване на кредита. Не буди учудване, че в условията на евтин и леснодостъпен кредит държавите от СИВ продължават да заемат ресурси под

<sup>1</sup> OECD, 'Comecon Borrowing On International Credit Markets,' *Financial Market Trends*, 1977, Dec., No. 2, p. 51.

<sup>2</sup> Тук Р. Портес добавя и лунсата на негативна кредитна история. Вж. Portes, Richard, 'East Europe's Debt to the West: Interdependence is a Two Way Street,' *Foreign Affairs*, 1977, no. 4, p. 753.

формата на ВД вместо да извършат болезнено адаптиране към новите стопански условия. Или както твърди И. Злоч-Кристи, „възможността да се финансира дефицитът по платежния баланс чрез външни кредити прави реформите ненужни“.<sup>3</sup> При очакванията за преходен характер на високите цени на петрола и бързо връщане към старото равновесно положение, изборът в полза на стратегията „растеж с дълг“ (growth-with-debt) пред „дефлация без дълг“ изглежда рационален и, както твърди проф. Холцман, „второ най-добро решение“.<sup>4</sup> Продължителното вземане на заеми от Запада позволява на социалистическите икономисти да запазят високото ниво на инвестиции и темповете на растеж на БВП, без да жертват за това потреблението на населението.<sup>5</sup> Субсидиите и помощите, предоставяни от СССР на останалите страни-членки на СИВ, са втори, макар и малко подценяван в западната литература, фактор, който позволява да се избегнат дефлацията и болезнените реформи след първия петролен шок. Според крайно непълните изчисления<sup>\*</sup> на К. Крейн и Марес и Ванъос само между 1974 и 1979 г. Съветският съюз е отпуснал 17,7 млрд. руб. заеми (16,3% от които на НРБ) и е дотирал под формата на различни субсидии Шестте с над 50 млрд. щ. д. (12,6% от които за НРБ).<sup>6</sup>

Макар в краткосрочен аспект решението за „растеж с дълг“ да е „второ най-добро решение“, погледнато в перспектива, то залага причините за първата източноевропейска дългова криза (1978–1982 г.). Оценките за преходния характер на петролната криза се оказват погрешни. Задържалите се трайно високи котировки на суровия нефт продължават да ерозират конкурентоспособността на социалистическите стопанства. Поради вродени дефицити на системата (вж по-горе) голяма част от заемите отвън ресурси не са инвестирани ефективно в икономиката. Валутната задължнялост на СИВ нараства грастично, без това да допринесе чувствително за повишаване трансферния му потенциал. Паралелно с набъбващия външния дълг намалява и ентузиазмът на западните банки да продължават кредитните си линии към Източна Европа. Още през 1981 г., почти година преди същият процес да достигне

<sup>3</sup> Zloch–Christy, op. cit., p. 92.

<sup>4</sup> Tyson, Laura D’Andrea. ‘The Debt Crisis and the Adjustment Responses in Eastern Europe: A Comparative,’ International Organization, 1986, no. 2, pp. 254–255; Holzman, Franklyn D. ‘Creditworthiness and Balance-of-payments Adjustment Mechanisms of Centrally Planned Economies,’ in Rosefelde, Steven (ed.), *Economic Welfare and the Economics of Soviet Socialism: Essays in Honour of Abram Bergson*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, pp. 180.

<sup>5</sup> Zloch–Christy, op. cit., p. 92.

<sup>\*</sup> В тези оценки със сигурност не са включени получаваните от България годишни субсидии от по 500 млн. руб.

<sup>6</sup> Crane, K. *The Soviet Economic Dilemma of Eastern Europe*, Santa Monica, CA, 1986: Project Air Force.; Marrese, M. and J. Vanous, *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe*. Berkley, 1983: Institute of International Studies.

не Латинска Америка, кредиторските рязко натискат заемната спирачка.<sup>7</sup> Следват разсрочванията по външните плащания на Полша и Румъния и фалитът на доктрината за „светския дългов чадър“.

Първата източноевропейска кредитна криза има различна хронология в отделните социалистически страни. Въпреки че оценките за дълговите съотношения на държавите от региона са доста спорни, те все пак показват, че кризата започва в България още през 1975–1976 г., достига Унгария в 1977, ГДР и Полша – през 1979 г. и Румъния – през 1980–1981 г. По-ранното зараждане на дълговите проблеми в България изиграва решаваща роля за по-безболезненото им преодоляване у нас. Ранната хронология спестява нуждата на София да се конкурира с други източни икономики за светската помощ и подтиква страната ни да предприеме дефлационни корекции, преди кризата да навлезе в най-тежката си фаза.

**Таблица 7.1.** Дългови съотношения на страните-членки на СИВ, 1972–1982, %

	1972	1974	1975	1977	1979	1980	1981	1982
<b>А. Брутен дълг/износ</b>								
<b>НРБ</b>	<b>198</b>	<b>185</b>	<b>282</b>	<b>292</b>	<b>195</b>	<b>117</b>	<b>92</b>	<b>84</b>
ЧССР	46	46	48	95	<u>112</u>	<u>109</u>	105	99
ГДР	95	104	169	210	<u>223</u>	<u>267</u>	222	165
УНР	140	126	185	<u>259</u>	<u>239</u>	184	178	155
ПНР	87	120	194	286	<u>333</u>	<u>314</u>	<u>458</u>	470
СРР	99	98	101	99	130	<u>145</u>	<u>140</u>	157
СССР	68	55	<u>104</u>	<u>94</u>	64	57	65	56
<b>Б. Служба/износ</b>								
<b>НРБ</b>	<b>33</b>	<b>36</b>	<b>33</b>	<b>45</b>	<b>38</b>	<b>35</b>	<b>33</b>	<b>34</b>
ЧССР	10	13	14	17	<u>22</u>	<u>24</u>	19	18
ГДР	18	21	25	38	54	<u>58</u>	<u>60</u>	50
УНР	14	19	19	25	<u>37</u>	<u>25</u>	<u>40</u>	36
ПНР	15	23	30	59	<u>92</u>	<u>99</u>	87	80
СРР	27	22	23	19	22	27	<u>38</u>	<u>41</u>
СССР	17	15	23	<u>27</u>	<u>24</u>	8	9	8

**Източник:** National Foreign Assessment Center; UN, *Economic Bulletin for Europe*; OECD

**Бележка:** подчертаните съотношения маркират върха на кризата във всяка от СИВ-държавите.

<sup>7</sup> Tyson, Laura D'Andrea. 'The Debt Crisis and the Adjustment Responses in Eastern Europe: A Comparative,' International Organization, 1986, no. 2, pp. 243–244.

### *Съветският принос (1978–1980 г.)*

Бързото нарастване на външната задлъжнялост на България засилва тревогите в управляващите среди, още повече че традиционните мероприятия, целящи увеличаването на българския износ, не дават резултат. Финансовите проблеми изискват Министерският съвет още през лятото на 1977 г. да обсъди въпросите за икономическото развитие на страната за следващата година. За да може да се състави балансиран бюджет, е решено през 1978 г. капиталовложенията в българското стопанство да бъдат намалени със 150 млн. лв., вносьт да се намали на 1 млрд. лв. и обществените фондове да се свият със 100 млн. лв.<sup>8</sup> С тези мерки се цели да се икономисат от бюджета средства за около 300 млн. лв.

Българските власти преценяват, че финансовото положение е изключително сериозно и проблемите не могат да се разрешат само с вътрешноикономически мерки. Най-вече се разчита на финансова и материална помощ от Съветския съюз. От 26 до 29 декември 1977 г. българска делегация в състав първият заместник министър-председател Тано Цолов и заместник-председателите Андрей Луканов и Кирил Зарев провежда разговори в Москва със заместник министър-председателя на СССР Н. Байбаков и с групи представители на съветското правителство. Българските делегати излагат причините за натрупания външен дълг, които се коренят във високите цени на суровините и горивата. Обръща се внимание, че цените на българските селскостопански стоки не могат да покрият високите разходи за механизация и химизация на производството. В резултат на това българското земеделие е изпаднало в тежка финансова криза и не е в състояние да покрива задълженията си към банката<sup>9</sup>.

Българските представители се обръщат с молба за помощ в следните направления: 1. отлагане на българските задължения към СССР за срок от 10–15 години, 2. отпускане на нови инвестиционни кредити, 3. безвъзмездно получаване на съветски лицензи и научно-технически разработки и 4. значително увеличаване на доставките на съветски нефт, като по този начин се намали вносьт от несоциалистическите страни. Съветските преговарящи отправят критики към българската страна, че е заложила твърде високи темпове на стопански растеж, че прави големи капиталовложения в металургията, вместо да развива електрониката и изчислителната техника и че не използва максимално наличните ресурси. Относно българските искания за увеличаване на вноса на съветски суровини е изказано съмнение, че на България са нужни подобни количества. Отбелязано е също, че не са готови разчетите им за производство на нефт и не могат засега да се ангажират с обещания за увеличено подаване на нефт и газ. Н. Байбаков се изказва положително

<sup>8</sup> ЦДИА, ф. 259, оп. 44, а. е. 2, л. 70.

<sup>9</sup> Пак там, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1176, л. 61

по въпроса за отлагане на българските задължения и за отпускане на нов кредит, който да осигури комплектното оборудване за 1978 г.<sup>10</sup>

Разговорите за намиране на решение на тежкия гълзов проблем на България посредством съветска подкрепа продължават през цялата 1978 г. По лично настояване на Тодор Живков през март Т. Цолов отново отпътува за Москва. На 13 март той се среща с Н. Байбаков и пак представя острата необходимост от увеличаване на доставките на нефт и суровини за България. Друг тежък проблем са ценовите разлики, като само за изравняването им за тази година българската държава трябва да доплати още 180 млн. преводни рубли. На 16-ти се провежда среща и с министър-председателя на СССР Ал. Косигин. Т. Цолов аргументира българското искане за отпускане на дългосрочен кредит в размер на 1,5 млрд. рубли, чрез който да се изравнят разчетите до края на сегмата петилетка. Срокът за изплащането му се предлага да бъде 10 години и да започне от 1981 г. Обърнато е внимание, че финансовото положение на България е толкова критично, че до края на март страната трябва да получи около 500 млн. рубли авансово от кредита<sup>11</sup>. Заявено е, че българското ръководство е предприело мащабна борба за постигане на икономии на горива и материали, за оптимизиране на капиталовложенията, а към Централния комитет е сформирана валутна комисия, оглавена лично от Т. Живков за справяне с финансовите трудности. Но въпреки усилията без съветска помощ проблемът с дълга няма да може да се реши.

Ал. Косигин за пореден път отправя упреци, че българското правителство е разгърнало твърде голяма инвестиционна програма. Отбелязва, че големият растеж на капиталните вложения не облекчава икономиката, а в случая я утежнява. Висш комунистически функционер, какъвто е Ал. Косигин, в прав текст заявява на българския представител една очевидна пазарна истина, че „не бива да се допуска изграждането на заводи, чиято продукция не може да се продава“<sup>12</sup>. По този повод категорично е отхвърлено предложението за построяването на трета металургична база. Въпреки критичните забележки към провежданата от българското правителство стопанска политика, в края на разговора Ал. Косигин обещава българското искане за допълнителен кредит да бъде разрешено експедитивно. На 12 април същата година Т. Живков известява Политбюро за получено писмо лично от Л. Брежнев, в което се съобщава, че е решено на България да се отпусне допълнителен кредит за балансиране на взаимните плащания през текущата петилетка, както и безвъзмездно отстъпване на лицензи<sup>13</sup>.

По същото време Министерският съвет в София набелязва спешните мерки, които предстои да се вземат за укрепване на пламежния

---

<sup>10</sup> Пак там, 62–70.

<sup>11</sup> Пак там, л. 47.

<sup>12</sup> Пак там, л. 43.

<sup>13</sup> Пак там, л. 29.

баланс. На първо място се обсъждат мероприятията за силно ограничаване на вноса. За тази цел всички министерства трябва да представят програми за най-ефективно използване на местните суровини, да дадат предложения и да поставят конкретни задачи на българските заводи, които могат да произвеждат продукция, определена по плана да бъде внесена. Друг важен елемент в политиката на ограничаване на импорта от Запад е в най-близко време да се предприемат промени в някои производства, които да позволят използването на материали, внос от социалистическите страни – основно ГДР, Унгария, Чехословакия. Разчита се много и на съвместните двустранни и многостранни обекти между социалистическите страни, чиято продукция трябва да измести внасяните от западните държави стоки. Набелязани са и редица предложения, които да се поставят на заседанията на постоянните комисии в СИВ, които изискват предприемането на обща политика и съгласувано поведение на социалистическите страни в международните икономически отношения. Настоява се при закупуването на лицензи, патенти и технологии да се внимава да не се получава паралелизъм и внедряване в социалистическите страни на еднакви производства. В случая българската страна се обявява срещу проявата и на най-малка вътрешна конкуренция в рамките на СИВ. Едно от обмисляните предложения е в близко бъдеще СР Виетнам да развие значително по обем производство на тютюн, което да се използва за нуждите на социалистическата общност, като по този начин се освободят българските количества за износ в западните страни <sup>14</sup>. Тук пък открито е заявено, че на социалистическия пазар трябва да се реализират по-некачествени стоки за сметка на увеличаване на експорта по второ направление.

Макар въпросът за количествата съветски нефт, които България ще получава през следващите няколко години, да не намира все още конкретно решение, с обменно писмо между министерствата на външната търговия на България и СССР от 9 юни 1978 г. са направени изменения и допълнения към Протокола за допълнителни доставки на български стоки срещу нефт. За изпълнението на тези договорености българското правителство задължава министерствата и ведомствата да изработят приоритетни програми, които да залегнат в годишния план. Предвижда се засилен износ на български машини за Съветския съюз <sup>15</sup>.

През лятото българо-съветските разговори по въпроса за българския външен дълг продължават. През юли министър-председателят Станко Тодоров и Андрей Луканов посещават Москва и се срещат с Ал. Косигин и Н. Байбаков. От българска страна отново се настоява за ускоряване на подписването на Генералната схема, която трябва да уточни икономическото сътрудничество между двете държави. Изказана е увереност, че „НРБ има потенциал да развие ефективна икономика, коя-

---

<sup>14</sup> Пак там, ф. 259, оп. 44, а. е. 14, 9–13.

<sup>15</sup> Пак там, л. 51.

то не само да не е в тежест на СССР, но и да участва в решаването на проблемите, стоящи пред СИБ и социалистическата общност<sup>16</sup>. Косигин заявява, че все още съветското правителство няма ясна перспектива за конкретното развитие на СССР за периода 1985–1990. Препоръчано е българската държава да се постарее да намали, макар и с малко, външните си задължения, което би имало положителен отзвук сред финансовите среди. Принципно е договорено да се увеличат цените на българските селскостопански стоки и по този начин да са намали голямото отрицателно салдо в търговията със социалистическите страни<sup>17</sup>.

Месец по-късно въпросът за българския външен дълг е основна тема и в разговора на Т. Живков с Л. Брежнев по време на срещата в Ялта на генералните секретари на комунистически партии. С характерния си непринуден стил на поведение първият секретар на ЦК на БКП припомня, че цял свят знае, че България е най-тясно свързаната със СССР социалистическа държава. В тази връзка той призовава съветските държари, „като виждат, че в България става нещо нередно икономически и е във вреда на СССР, Госпланът и Банката на Съветския съюз да се намесят и да сложат ръка“<sup>18</sup>. С демонстрираното си дружеско отношение Л. Брежнев дава да се разбере, че българското ръководство може да разчита на подкрепа<sup>19</sup>.

В изпълнение на взетите в Крим решения от 14 до 16 септември във Варна се провежда нов кръг от разговори между Н. Байбаков и Т. Цолов. Договорени са редица важни въпроси относно снабдяването на българската икономика със съветски машини, суровини и материали. За енергетиката е решено съветската страна да достави за АЕЦ Козлодуй два допълнителни реактора от по 440 МВт и един с мощност от 1 000 МВт; за черната металургия е обещана помощ за модернизирани комбинатите в Перник и Кремиковци, за машиностроенето съветското правителство се ангажира да съдейства в изграждането на завод за тежко машиностроене в Радомир, като се сведе до минимум вносите на машини от несоциалистическите държави. Въпросът за цените е оставен за по-късно да се разреши на двустранна основа<sup>20</sup>.

През ноември 1978 г. Т. Живков изпраща писмо до Л. Брежнев, в което прави пълен отчет на предприетите от българската държава мерки за ограничаване на външните задължения. На първо място, въведена е политика на строги икономии: заявено е, че административно-управленският апарат е съкратен със 150 000, което представлява 30% от персонала на държавната администрация, силно са свити административ-

<sup>16</sup> Пак там, 1Б, оп. 66, а. е. 1287, л. 9.

<sup>17</sup> Пак там, 12–15

<sup>18</sup> Пак там, оп. 35, а. е. 330, 41–42.

<sup>19</sup> Вачков, Д. Съветското решение на проблема с българския външен дълг в края на 70-те години на XX век – под печат.

<sup>20</sup> ЦДА, 1Б, оп. 66, а. е. 1413, 26–29, 43.

ните разходи, провеждат се мероприятия за намаляване на незавършеното строителство и за ускорено въвеждане в действие на новите производствени мощности. Особено болезнена е рестриктивната политика по укрепване на държавния бюджет. В тази връзка е отложено за след 1980 г. увеличението на заплатите, залегнало в решенията на партийния конгрес от 1976 г., повишени са цените на дребно на повечето стоки и транспортни услуги, въведени са четири безплатни работни дни до края на годината, редуцирани са фондовете за народно потребление<sup>21</sup>.

Тези действия обаче се оценяват като негостатъчни да решат тежкия проблем. Отбелязано е, че за 1978 г. българската държава трябва да изплати на западните банки само за текущи лихви огромната сума от 345 млн. долара. Положението е толкова сериозно, че в писмото открито е заявено, че ръководството в България не може да състави нито план, нито бюджет за следващата година. Ето защо отново се настоява за повишаване на цените на българските износни стоки за Съветския съюз, като те бъдат приравнени с изкупните цени, прилагани в СССР за районите, специализирани в производството на аналогична продукция. Другият способ за облекчаване състоянието на държавните финанси е увеличаване на държавния кредит за България до края на петилетката с още 1 млрд. рубли, което да създаде нормални условия за работа на стопанските организации<sup>22</sup>.

На срещата на Л. Брежнев с Политбюро през януари 1979 г. е съобщено принципното решение да се окаже на България финансова подкрепа. За изпълнението му в началото на май в София пристига съветският министър на външната търговия Н. Патолчиев за подписване на спогодба, по силата на която българската държава ще получи по 400 млн. преводни рубли през 1979 и 1980 г. за стимулиране на производството и гоставките на произведения на селското стопанство, на хранително-вкусовата и леката промишленост, както и за уреждане заплащането на българските работници в СССР и обслужването на съветски туристи в България. Сумите се разглеждат като ценови надбавки. Българската позиция е те да не се обвързват само до 1980 г., а и за периода след това. Оттук произтича и другият спорен въпрос – българските представители не желаят средствата да бъдат определени като „безвъзмездна финансова помощ“, а като икономически обосновани стимули за селскостопанското производство. Или по друг начин казано, в съветското предложение става дума за еднократна мярка, докато българското правителство иска да се приеме като постоянна политика на дотации и за годините след 1980 г. При подписването на спогодбата е постигнат временен компромис – Н. Патолчиев се съгласява да не се включва в текста терминът „безвъзмездна помощ“, но същевременно отказва да се

---

<sup>21</sup> Вачков, Д. Интересен документ за външния гълг на България през 70-те години. – Известия на държавните архиви, 2000, кн. 77, 69–70.

<sup>22</sup> Пак там, с. 70.

ангажира за в бъдеще с ценовите надбавки<sup>23</sup>. Договорено е предоставеният по-рано съветски кредит за балансиране на разплащанията да се използва само колкото е необходимо, като се отчитат предоставените с тази спогодба 800 млн. рубли<sup>24</sup>.

Получената значителна финансова помощ и увеличените доставки на съветски горива и суровини за България бързо създават условия за укрепване на платежния баланс на страната и постепенен справяне с дълговия проблем. Още през 1979 г. в съответствие с Протокола за допълнителните доставки на нефт българската държава изнася за СССР машини, оборудване и материали за над 145 млн. лв. Вследствие на постигнатите договорености между генералните секретари на съветската и българската комунистическа партия българското стопанство е осигурено в достатъчна степен с необходимите му енергийни източници, без да прибъзва до внос по второ направление. Нещо повече, външната търговия дори получава изключителната възможност да се сдобие с продукт, който може лесно и изгодно да реализира на световните пазари срещу конвертируема валута. Другата положителна страна на споразуменията е, че се гарантира пласмент на българската машиностроителна продукция на съветския пазар, въпреки някои оплаквания от съветските предприятия за недоброто качество на внасяните от България стоки или декларациите им, че не съществува необходимост от внос на подобни машини<sup>25</sup>.

Само в рамките на една година са постигнати коренно различни резултати от външнотърговската дейност на българското правителство в сравнение с предходните 5–6 години. В края на 1979 г. министърът на външната търговия Хр. Христов отчита, че България е изнесла за несоциалистическите страни продукция на обща стойност от 1 741 млн. вал. лв. От тях 1 514 млн. са по плана за реговния износ, а останалите над 225 млн. по програмата за износ на течни горива. Така заедно с реекспорта на нефт приходите от износ за 1979 г. са с 550 млн. лв. повече от предходната 1978 г. За първи път от почти десетилетие е реализирано значително по размер активно салдо – 561,7 млн. лв. (включително и постъпленията от горивата)<sup>26</sup>. Благоприятни са и данните за приходите от международния туризъм. През 1979 г. в отчета на БВБ се отбелязва, че България е била посетена от над 5 млн. летовници и туристи, като печалбите са нараснали с близо 30%<sup>27</sup>.

---

<sup>23</sup> Всъщност до 1984 г. СССР ежегодно ще отпусне на България безвъзмездна помощ в преводни рубли – вж. От девети до десети. съст. Д. Иванов, С., 2004, 192–193. След 1980 г. вноските намаляват прогресивно, за да стигнат през 1984 г. до 150 млн. рубли, но дори и в такъв размер очевидно сумата не е малка.

<sup>24</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1707, 50–55.

<sup>25</sup> Пак там, ф. 259, оп. 44, а. е. 59, 3–4.

<sup>26</sup> Пак там, а. е. 141, 105–109.

<sup>27</sup> Пак там, ф. 630, оп. 3, а. е. 16, л. 42.

Още по-успешни външнотърговски резултати са постигнати през 1980 г. Общият износ на страната (за социалистическите и несоциалистическите държави) възлиза на 8 917,6 млн. вал. лв., а вносет – на 8 226,7 млн. вал. лв., следователно е реализиран активен баланс от 690,9 млн. вал. лв. Само валутните постъпления бележат ръст от 38% и надхвърлят сумата от 2 млрд. лв.<sup>28</sup>

Увеличените приходи от износа през двете последователни години незабавно се отразяват и върху размера на външния държавен дълг. Доброто състояние на платежния баланс позволява да се преустанови сключването на финансови кредити през 1980 г. От стоковете кредити се отдава предпочитание на тези в швейцарски франкове, чиито условия са по-благоприятни от кредитите в долари и гоиче марки. Наличието на валутни резерви дава възможност да се премине към трансформиране на някои заеми от една валута в друга с оглед намаляване на плащанията по лихвите. БВБ отбелязва, че за 1981 г. са налице условия за предсрочно погасяване на получени в предишни години при по-неизгодни параметри финансови кредити, като по този начин се облекчи дълговото бреме<sup>29</sup>.

Намалени са задълженията и към МБИС. През изтеклата 1980 г. и от тази банка не е използван срочен кредит, даже напротив, БВБ е образувала влог от 40 млн. преводни рубли, в резултат на което е получила приходи от лихви в размер на 325 хил. вал. лв.<sup>30</sup>

Сведенията на БНБ от самия край на 70-те години отчитат чувствително подобряване на положението с външния дълг. През декември 1978 г. общият размер на задълженията се изчислява на 6 086,2 млн. вал. лв., а година по-късно той вече е намален на 5 383,7 млн. вал. лв.<sup>31</sup> В началото на 1981 г. външният дълг е сведен до 4 673,8 млн. вал. лв. и финансовото състояние на държавата изглежда напълно стабилизирано<sup>32</sup>.

Овластяването на проблема с българския външен дълг става в период, когато при повечето социалистически страни (особено Полша, Румъния и Унгария) се проявява обратната тенденция – към лавинообразно натрупване на финансови задължения. Официалните данни на международните кредитни институции показват, че в рамките на десетилетието задължнялостта на социалистическата общност към западните банки нараства 12 пъти. През 1971 г. външният им дълг възлиза на 8,3 млрд. долара, през 1979 г. е вече 77,1 млрд. долара, а през 1981 г. достига 92,8 млрд.<sup>33</sup>

---

<sup>28</sup> Пак там, а. е. 17, 16–17, 43.

<sup>29</sup> Пак там, л. 19.

<sup>30</sup> Пак там, л. 16.

<sup>31</sup> Пак там, ф. 132, оп. 11, а. е. 116, л. 6, 51.

<sup>32</sup> Пак там, а. е. 145, л. 1.

<sup>33</sup> Zloch – Christy, *Il. Debt problems of Eastern Europe*. Cambridge, 1987, p. XIII

По-късно в някои спомени и в съчинения, имащи претенции да представяват научно изследване на най-новата българска история, вече бившите комунистически функционери ще твърдят, че благодарение на навременни и адекватни икономически и финансови мерки България се справила с проблема на външните си задължения в края на 70-те години<sup>34</sup>. Те обаче небрежно пропускат да споменат, че това става след прегоставянето на значителни кредити и безвъзмездни помощи от СССР, а активното търговско салдо с несоциалистическите страни е постигнато благодарение главно на огромните количества реекспорт на световски нефт. В действителност дълговата криза не е използвана, за да се решат някои от много отдавна проявяващите се негъзи на българската социалистическа икономика. Не са предприети така необходимите реформи, които да подобрят ефективността на производството, да намалят енергоемкостта му, да го направят отговарящо на световните изисквания.

В края на 70-те години за пореден път българското правителство обвързва преодоляването на финансовите си проблеми с политическата намеса на Москва. Макар това решение да изглежда най-безболезнено от икономическа гледна точка, то ангажира още повече в бъдеще развитието на българското стопанство с конюнктурните обстоятелства в Съветския съюз, където всяка промяна на следвания политически курс би имала необратими за България последици.

### *„Временна и частична стабилизация“ през първата половина на 80-те години*

Постигнатите още през 1979 г. добри резултати в пречупване на тенденцията за увеличаване на външния дълг позволява на Политбюро още в края на март 1980 г. да набележи като главна цел през новата петилетка „постепенното намаляване на нашите задължения към развитите капиталистически държави“. Предвижданията са през 1985 г. те да бъдат „сведени до размера на годишните ни постъпления в свободна валута“.<sup>35</sup> В средата на 80-те години Политбюро „рапортува“ за предсрочното изпълнение на поставените задачи. Съгласно представения отчет за постигнатото през първите 4 г. на петилетния план НРБ е успяла не само да „спре растежа на... задълженията към чужбина, но и да пристъпи към тяхното съществено намаляване“.<sup>36</sup>

<sup>34</sup> Дойнов, О. Спомени. С., 2002, 84–85.; От девети до десети, .... 198–199.

<sup>35</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2246, л. 23. В докладна записка на К. Зарев от октомври 1979 г. се казва: „Особени грижи са необходими за осигуряване на валутните баланси. Те би следвало да стоят в центъра на вниманието на всички равнища на управление на народното стопанство...“ ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2094, л. 33.

<sup>36</sup> Пак там, а. е. 2458, л. 26

Решаването на проблема с дълга е прерогатив единствено на съставената към Политбюро Валутна комисия. Промененият ѝ през октомври 1980 г. състав включва: председател – Т. Живков и членове – С. Тодоров, Гр. Филипов, О. Дойнов, Т. Божинов, А. Луканов, Е. Христов, Б. Белчев, В. Никифоров, Хр. Христов и С. Бонев. С малки изменения (включване през 1985 г. на К. Зарев, Ч. Александров и В. Коларов и отпадане на С. Тодоров, Е. Христов и В. Никифоров) този „екип“ ще ръководи дълговия „сектор“ до самия 10 ноември 1989 г. Може би тук е мястото да се отбележи, че от края на 50-те до края на 80-те години темата присъства съвсем периферно в дневния ред на Политбюро. Не се откри нито един случай, при който членовете на Политбюро, да не говорим за по-широкия състав на ЦК, да са били запознати с действителните параметри на външния дълг. В спомените си К. Чакърров гори твърди, че информацията за задълженията към западни банки се „криеше не само от народа, но и от Тодор Живков... Но той като че ли и не искаше да знае истината.“<sup>37</sup>

На какво обаче се дължи „временната и частична стабилизация“ в началото на 80-те? Липсата на достоверна търговска статистика затруднява значително анализа. Все пак могат да бъдат посочени пет групи причини, довели до отслабване на напрежението във валутните баланси на страната. На първо място трябва да се спомене **оказаната подкрепа от СССР** и другите социалистически държави. След началото на енергийната криза Москва увеличава доставките на стратегически суровини и поддържа цените им под тези на международните пазари, отпуска извънреден кредит и приема да дотира вноса на български земеделски произведения (*вж по-подробно предния параграф към тази глава*). Въвежда се **валутната самоупръжка** на министерства и предприятия, както и „поредност във форсирането на капиталните вложения“. Предвижда се приоритетно да бъдат завършвани новите енергийни, суровинни обекти и онези, свързани с производството на гевизни изделия за експорт. „Всичко останало да се развива доколко, доколкото има възможности от гледна точка на материали, на строителна техника, на работна сила.“<sup>38</sup> Ревизираны са темповете на растеж (от 6,4 на 6,2 % за 1980 г. и от 5,7 на 5,5 % за 1981 г.), значително се намаляват разходите за нови инвестиции (с над 1,7 млрд. лв. спрямо предвиденото през VII петилетка).<sup>39</sup> Това води до сериозно съкращаване на вноса на машини и оборудване по второ направление\*. Успехите са предимно в посока на свиване на импорта, а много по-мал-

<sup>37</sup> Чакърров, Константин. Вторият етаж. С., 1990, с. 172–173.

<sup>38</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2094, л. 16.

<sup>39</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2094, л. 8, 31–32.

\* Скована от идеологически клишета, международната търговия на страната е разделена на три направления – трето (развиващи се страни), второ (западни държави) и първо (естествено СССР и държавите от СИВ).

ко – на увеличаване на експорта.<sup>40</sup> В периода 1978–1983 г. е реализирано **положително салдо по търговския баланс**. То обаче се дължи не на обмена с развитите капиталистически страни, а с държавите от Третия свят.<sup>41</sup>

**Таблица 7.2.** Търговия на НРБ, 1981–1983 г., хил. вал. лв.

	1981	1982	1983
<b>А. Социалистически страни</b>			
Износ	6800,9	7727,2	9026,2
Внос	7495,4	8433,7	9506,7
Търговски баланс	<b>- 694,5</b>	<b>-706,5</b>	<b>-480,5</b>
<b>Б. Несоциалистически страни</b>			
Износ	3039,6	3018,9	2792,3
Внос	2419,9	2433,9	2341,5
Търговски баланс	<b>619,7</b>	<b>585</b>	<b>450,8</b>
<b>Б 1. Развити страни</b>			
Износ	1437	1283	1366,9
Внос	1963,6	1806,6	1648,9
Търговски баланс	<b>- 526,6</b>	<b>-523,6</b>	<b>-282</b>
<b>Б 2. Развиващи се страни</b>			
Износ	1602	1735,9	1425,4
Внос	456	627,3	692,6
Търговски баланс	<b>1146</b>	<b>1108,6</b>	<b>732,8</b>
Баланс по валутния план	<b>281,4</b>	<b>436,2</b>	<b>151,0</b>

**Източник:** АМВНР, оп. 40, а. е. 517, л. 64–5.; Годишни отчети на БНБ

Нарасналият износ за държавите от Азия, Африка и арабския свят се извършва с помощта кредити, които след дълговата криза от началото на 80-те ще станат несъбираеми. В този смисъл може да се каже, че България отсрочва валутните си проблеми с няколко години „откупувайки“ по-късно временната стабилизация от 1979–1983 г. на твърде висока цена.<sup>42</sup>

<sup>40</sup> Димитров, Н. и А. Александров. Вина и виновници. С., 1991, с. 40.

<sup>41</sup> OECD, 'East–West Financial Relations: Resent Developments and Medium–Term Prospects,' *Financial Market Trends*, 1988, February, No. 39, p. 43.

<sup>42</sup> Макар и не имплицитно, го подобен извод стига и Злоч-Кристи: „Подобрение то на текущата сметка на Шестте [източно европейски държави] и СССР след 1982 г. се дължи предимно на повишаване активното търговско салдо с развиващите се страни...“ Zloch–Chrsty, Пiana. *Debt Problems of Eastern Europe*. Cambridge, 1987: Cambridge University Press, p. 47.

Реализираният излишък по търговския баланс се дължи и на **реекспорта на нефт** и петролни продукти, който достига почти 50 % (48,8 % през 1981 и 55 % през 1983 г.) от общия износ на НРБ по второ направление. В търговски доклад на мисията ни в Париж например се споменава, че между 1979 и 1983 г. относителният дял на експортираните течни горива за Франция непрекъснато нараства от 35,2 на 74,2 % от експорта ни за Републиката.<sup>43</sup> Според информация на Министерството на външната търговия (МВТ) „ако се елиминира износът на течни горива, които не са постоянна стокова позиция, и чийто стойностен обем през периода 1981–1983 г. възлиза на 1984 млн. вал. лв., общото намаление на българския износ за развитите капиталистически страни през наблюдавания период е 24,4 %“.<sup>44</sup> Различният темп на увеличение в цените на отделните групи стоки в търговската листа на страната ни също играе важна роля за няколкото поредни години, завършили с активно салдо. Внасяните предимно от СИВ суровини поскъпват между 2 и 10 пъти, докато цената на импортираните от Запад комплектни обекти се повишават с 50 %.<sup>45</sup>

**Таблица 7.3.** Условия на търговия на НРБ, 1975–1985 г., 1980 = 100

	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Стокообмен	117,1	114,1	110,5	106,3	103,4	100	92,4	85,4	85,0	86,0	83,0
Износ	76,4	82,3	86,6	91,4	97,2	100	94,6	90,2	86,0	81,3	77,4
Внос	65,3	72,1	78,4	85,9	94,0	100	102,4	105,5	101,1	94,6	93,2

**Източник:** Marer, Paul et al. (1992), *Historically Planned Economies: A Guide to the Data*.

Важна, макар и често пропускана<sup>46</sup>, роля за намаляването на българския външен дълг изиграва и трайният процес на **повишаване цената на долара спрямо останалите валути**. Между 1980–1983 г.

<sup>43</sup> АМВНР, оп. 44–4, а. е. 420, л. 8.

<sup>44</sup> Пак там, оп. 50, а. е. 517, л. 38.

<sup>45</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2458, л. 24

<sup>46</sup> За разлика от българската литература, западните автори многократно подчертават значението на курсовите разлики върху размера на ВД. Zloch–Chrsty, op. cit., p. 48.; OECD, 'Relationship Between Eastern European Countries and Western Financial Markets,' *Financial Market Trends*, 1985, March, No. 30, p. 29.; OECD, 'East West Financial Relations: Developments in the 1985 and Future,' *Financial Market Trends*, 1986, March, No. 33, p. 29.

щатската валута поскъпва с 39 % спрямо марката, със 64 % спрямо британската лира и с 85 % спрямо франка. Макар дългът да се отчита в щ. д., по различни оценки над половината от него е деноминирана в различни (предимно европейски) валути. Девалвирането им спрямо долара понижава измервания в щатски долари външен дълг. За съжаление не съществуват данни за валутната структура на българските задължения в края на 70-те години. При 85 % недоларов дълг през 1984 г. обаче въздействието на курсовите разлики върху брутния му размер би трябвало да е значително.

Последната група причини за временната стабилизация в началото на 80-те години е свързана с протичащата паралелно **свeтовна дългова криза**. Мораториумите в Полша, Румъния и редица страни от Латинска Америка повишават лихвените нива и карат водещите инвестиционни банки да подхождат значително по-резервирано при отпускането на нови кредити. Че България не е била „имунизирана“ от подобна заемна стагнация показват проведените през юли 1982 г. консултации с немското Министерство на икономиката. Прег западногерманските експерти нашите представители се оплакват, че са „налице примери на откази за отпускане на кредити и потвърждаване на акредитиви“. <sup>47</sup> Темата присъства нееднократно в годишните доклади на БВБ, където недвусмислено се заявява, че „проблемите в плащанията... на Полша и Румъния влошиха условията на пазарите за социалистическите страни и довесоха до съкращаване на операциите на западни банки със социалистически банки, в това число и с БВБ“. <sup>48</sup> Според данни на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) общото свиване на кредитите за страните-членки на СИВ през 1982–1983 г. е 20 %. С изключение едностранно на Унгария социалистическите държави са отрязани от пазара на синдикирани банков кредити. Влошават се условията и по заемите, отпускани от отделни западни финансови институции. Достъпните за СИВ кредити са вече с много по-кратък матуридет (2–3 г.) и значително по-висок спрег над Лондонския междубанков лихвен процент (LIBOR) от 300 базисни пункта. <sup>49</sup> Редица финансови институции от Холандия, Белгия, Швейцария и ФРГ преосмислят своята кредитна политика, съкращавайки рязко матурирета и увеличавайки лихвата по отпусканите за НРБ заеми. Същите „оплаквания“ от „системни, а в редица случаи и преднамерени технически и формални пречки“ са повторени в отчетите на БВБ за 1981 и 1983 г. <sup>50</sup> В отчетите на БНБ от първата половина на 80-те години дежурна става темата за „целенасоченото ограничаване на дело-

<sup>47</sup> АМВНР, оп. 39, а. е. 917г, л. 2–3.

<sup>48</sup> ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 18, л. 18.

<sup>49</sup> OECD. 'East West Financial Relations: Developments in the 1985 and Future,' *Financial Market Trends*, 1986, March, No. 33, p. 24–25.

<sup>50</sup> ЦДА, ф. 630, оп. 3, а. е. 20, л. 17, 26.

вите отношения“, „запазващия се селективен подход“ и „пречките от различен характер“ при предоставянето на кредити от западните банки.<sup>51</sup> Макар и по други причини (случаят „Антонов“), не се реализира и големият италиански правителствен заем за 220 млн. щ. д., който е договорен принципно още през 1975 г.<sup>52</sup>

\* \* \*

По всеобщото мнение на западните анализатори<sup>53</sup> НРБ и ЧССР успяват да избегнат най-тежкия период на дълговата криза (1978–1982 г.) чрез преминаване към политика на икономии и известно реформиране на стопанската система (т. нар. „Нов икономически механизъм“ у нас). Не без помощ от Москва България успява да запази сравнително високия ръст на националния си доход (7,3% до кризата (1973–1977 г.) и 6% след това (1978–1980 г.), жертвайки брутните инвестиции. Делът на капиталовложенията в националния доход пада от почти 29% през 1975 г. на 23,7% през 1979 г. Същевременно крайното потребление запазва сравнително високото си ниво (средно 75,2%) с изключение на 1977 г., когато се свива незначително до 74%.<sup>\*</sup>

Българската<sup>\*\*</sup>, както и всички останали СИВ икономики са изправени пред алтернативата: (1) да се извърши структурна трансформация на икономиката или (2) да се прибегне до болезнена дефлация (свиване на инвестиции, консумация, внос или на всички тях заедно).

Първата алтернатива налага трудна трансформация в структурата на БНП, дълбоки структурни изменения в икономиката (нарастване на износния сектор, модернизация на производството, повишаване ефективността и др.). Дори размерът на използвания БНП да намалее ( $C + I + G$ ) няма гаранция, че това ще повиши експорта на страната. Несигурността се дължи както на вродените дефицити на плановете стопанство, недопускащи съществено увеличение в обема произведени стоки за износ, така и на недостатъчното външ-

<sup>51</sup> БНБ. Годишен отчет за 1983. С., 1984, с. 61.; БНБ. Годишен отчет за 1984. С., 1985, с. 71.; БНБ. Годишен отчет за 1985. С., 1986, с. 93.

<sup>52</sup> ЦДА, ф. 630, оп. 35, а. е. 1505.; Пак там, оп. 41, а. е. 2325а, л. 28.

<sup>53</sup> Tyson, L. op. cit., pp. 260–261; Zloch–Christy, op. cit., pp. 72–73; Lavigne, M. ‘External Finance as a Factor of Internal Regulation in Eastern European Economies,’ *Soviet and Eastern Europe Finance and Trade*, 1987, v. 23, no. 2, pp. 26–27.

<sup>\*</sup> Всички агрегати са по: Marer, P. et al. *Historically Planned Economies: A Guide to the Data*. Washington, D. C., 1992: World Bank, p. 102.

<sup>\*\*</sup> Слелващите гва пасажа са по: Zloch–Christy, op. cit., pp. 24–25 и Holzman, Franklyn D. ‘Creditworthiness and Balance-of-payments Adjustment Mechanisms of Centrally Planned Economies,’ in Rosefielde, Steven (ed.), *Economic Welfare and the Economics of Soviet Socialism: Essays in Honor of Abram Bergson*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, pp. 167–174.

но търсене (рецесията на Запад след петролната криза). Втората алтернатива означава охлаждане на икономиката и намаляване темпа на растеж като средство за адаптиране на стопанството към влошените се условия на търговия. Тя изисква оръзване на един или всички от вътрешните компоненти на БНП – инвестиции, публични разходи или консумация. Първата естествена реакция на плановиците е да орежат инвестициите, защото идентични намаления в консумацията или публичните разходи би означавало населението да „плати“ цената за адаптирането на стопанството към новите условия. \* Както показват събитията в Полша, подобни решения имат твърде скъпа политическа цена и по принцип се изключват от комунистическото ръководство.

Ранната корекция, извършена от България преди още кризата да навлезе в решителната си фаза (1981–1982 г.), позволява на страната да преодолее сравнително безболезнено кредитната дефлация (*credit squeeze*) и въпреки нарастващите проблеми, да запази един приличен темп на нарастване на БВП.

Новият цикъл на кредитна експанзия (след 1983–1984 г.) е посрещнат сравнително резервирано в София. Очевидно споменът за предишните дългови проблеми, все по-несигурната съветска подкрепа и продължаващата в Полша и Румъния криза действат възпиращо по отношение на едно ново увеличение на външния дълг. България се завръща на кредитните пазари едва през 1985 г. след като две години е успявала да устои на „изкушенията“ на Запада.<sup>54</sup> Изоставила досегашната си политика на ниски дългови нива, страната рязко<sup>55</sup> увеличава кредитната си експозиция към Запада и в рамките на 5 г. нейният външен дълг нараства 3,6 пъти!

---

\* Свиването на публичните разходи би довело до намаляване на социалните услуги, предоставяни от държавата (здравеопазване, образование и пр.), а ограничението на консумацията означава просто по-малко и по-недостъпни стоки за населението.

<sup>54</sup> Причина за това до голяма степен е слабата реколта през годината, принудила страната ни да внесе по второ направление зърно, фураж и въглища за над 1,3 млрд. щ. д. Марчева, И. пос. съч., с. 104.

<sup>55</sup> В реговния си годишен доклад за 1988 г. ОИСР отбелязва, че България изглежда като страна, в която влошаването протича учудващо бързо и в която възможностите за продължаващо затъване са значителни. OECD, 'East-West Financial Relations; Recent Developments and Medium-Term Prospects,' *Financial Market Trends*, 1988, February, No. 39, p. 43

## VIII. Поредната последна дългова криза на комунизма (1984–1990 г.)

### Последната дългова криза на комунизма

Българската <sup>1</sup> дългова криза от втората половина на 80-те се развива асинхронно и до голяма степен нелогично. Асинхронно, защото в периода, през който редица страни дефолтират по своите публични дългове (в периода 1981–1982 г. своите задължения разсрочват или изцяло прекратяват плащанията Полша, Румъния, Мексико, Аржентина, Бразилия и др. <sup>2</sup>), НРБ успешно свива външната си задлъжнялост в поносими граници. Нейните трудности започват почти 5 години по-късно, когато вълната от мораториуми вече почва да затихва. А протича нелогично, защото най-тежката си криза комунистическият модел у нас изпитва именно тогава, когато БКП предприема серия от важни икономи-

---

<sup>1</sup> Задълбочено изследване на българското стопанство през 80-те години правят Илиана Марчева и Господинка Никова. Обзорно периодът е представен и в най-новата монография на Е. Калинова и И. Баева. *Марчева, И.* Българската икономика през 80-те години на ХХ век между Изтока и Запада. В сб. Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. Под. ред. на Т. Стоилова и др. С., 2003, с. 685–692.; *Марчева, И.* Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. – Исторически преглед, LХ, 2004, № 3–4, с. 89–114.; *Марчева, И.* Опитите за икономически реформи в България през втората половина на ХХ в. В сб. 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999, с. 283–300.; *Марчева, И.* Парадокси на модернизацията в България след Втората световна война. В сб. В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70-годишнината на проф. Н. Генчев. Под ред. на П. Митев. С., 2002, с. 238–247.; *Марчева, И.* Перестройката в България в светлината на модернизацията. – Историческо бъдеще, VII, 2003, № 1–2, с. 79–96.; *Марчева, И.* Съветският фактор в българското преустройство през втората половина на 80-те години на ХХ век: Гласността срещу Тодор Живков. – Минало, 2004, XI, № 2, с. 75–83.; *Марчева, И.* Конфликтът Михаил Горбачов – Тодор Живков (Или още веднъж за съветско-българските отношения през втората половина на 80-те години на ХХ век). В сб. в чест на Г. Марков. 20 с. (под печат); *Никова, Г.* Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България. – Исторически преглед, LIX, 2003, № 5–6, с. 92–125.; *Никова, Г.* Позитивите на ХХ век. В сб. Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. Под. ред. на Т. Стоилова и др. С., 2003, с. 693–702.; *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи. 1939–2005. С., 2006. 542 с.

<sup>2</sup> За дълговата криза от началото на 80-те години вж. Zloch–Chrsty, Iliana. *Debt Problems of Eastern Europe.* Cambridge, 1987: Cambridge University Press.; Cline, W. R. *International Debt Reexamined.* Washington, 1995: Institute for International Economics.

чески стъпки в стратегически правилна посока.<sup>3</sup> Волунтаристичният „продоволствен курс“ и „големият скок“ от 40-те и 50-те са останали в историята. Нови приоритетни зони вече стават електрониката, роботиката, биотехнологиите, тежката химия. Започналата още през 70-те години технологична модернизация (т. нар. от режима научно-техническа революция) безспорно е програма с поглед в бъдещето. България успява да се превърне в един от технологичните лидери в производството на хардуер и софтуер в рамките на СИВ. Всичко това обаче не е в състояние да пренареди стопанските реалии, така че да бъде избегната (или поне омекотена) все по-дълбоката криза, завършила с обявения през март 1990 г. фалит по външния дълг. Или както съвсем откровено негоумява министърът на външната търговия Хр. Христов:

*Като се обърнем назад, изглежда, че ние сме вземали доста мерки, провеждали сме доста мероприятия, всичко изглежда, че е добре, но както сочат данните, досегашните резултати от изпълнението на плана и допълнителните задачи са неудовлетворителни.<sup>4</sup>*

И днес хроникването на дълговата криза и очертаването на нейните параметри продължава да крие сериозни предизвикателства пред изследователите. Макар да е сред най-често дискутираните публично (наред с досиетата) реликти на отминалия комунистически режим, натрупаният през втората половина на 80-те години външен дълг (ВД) е все така обвит в тайнственост. При оскъдицата на архивни свидетелства класическият хронологичен наратив е практически невъзможен. Ето защо по принуда тази глава ще се различава значително от останалите части на настоящето изследване. Вместо скрупулозно инвентаризиране на хронологията на кризата тук ще трябва да се заговорим със скицирането на отделни парчета на дълговия пъзел (уби, не за дължително и не винаги най-важните). Уверен съм обаче, дори да не сме в състояние да разкажем подрегено и в последователност събитията около „поредната/последна криза“, разполагаме с достатъчно свидетелства, за да диагностицираме дълбочинните фактори, които лежат в основата на обявения на 29 март 1990 г. мораториум. След кратко и за съжаление непълно описание на нарастващия през втората половина на 80-те години външен дълг, във втората половина на тази глава ще бъдат анализирани причините за завършилата с фалит дългова криза.

Спокойно може да се каже, че параметрите на дълга са една от най-грижливо пазените тайни на комунистическа България.<sup>5</sup> Доколкото лаби-

<sup>3</sup> Опитите за стопански реформи са изследвани по-подробно в: *Иванов, М.* Реформаторство без реформи. Политическата икономика на българското устройство. Началото на 60-те години до 1989 г. С., 2007. (пог печат).

<sup>4</sup> Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 93, а. е. 29, л. 38.

<sup>5</sup> За първи път публична информация за размера на ВД дава директорът на БНБ в свое интервю за „Софийски новини“ (март 1988 г.).

нообразното нарастване на задлъжнялостта е лесен за разкодиране сигнал за протичащите разложителни стопански процеси, секретността по темата е и очаквана, и обяснима. На практика след Втората световна война НРБ престава да публикува официални данни за заетите от чужбина капитални. Напразно е търсенето на подобна информация както в публичните Статистически годишници, така и в предоставяните само за служебно ползване сборници „Разширено социалистическо възпроизводство“. Сигурно поради множеството си „акционери“<sup>\*</sup>, натоварената с касово обслужване на входящите и изходящите валутни потоци Българска външнотърговска банка (БВБ) също не предоставя подобни данни в своите, иначе засекретени, годишни отчети. Архивите на Валутната комисия към Политбюро за съжаление са очевидно прочистени и също не могат да ни помогнат при разрешаване на дълговата загадка. Откъслечна информация, и то предимно за 80-те години, може да бъде намерена само в отчетите на БНБ и в някои случайно прокраднали се сламки в архивите на Политбюро, Секретариата, Министерството на външните работи (МВнР) и др.

Постфактум съветници на Живков ще твърдят, че точните параметри са били тайни дори и за Първия. В спомените си Константин Чакъров пише:

*Така към края на 1988 г. вече се натрупа над 8 млрд. долара външен дълг, който старателно се криеше не само от народа, **но и от Тодор Живков**. Как ставаше това? Редица години в края на третото тримесечие правителството обявяваше спиране на вноса и разходите се изчисляваха за девет месеца от годината. Вносът през четвъртото тримесечие се правеше за сметка на планираните средства за „следващата година“. По този именно начин ежегодно се криеше катастрофалният дебаланс на страната и от Тодор Живков, който чак до 1989 г. говореше само за 6 млрд. долара дълг. **Но той като че ли и не искаше да знае истината**. В отчетите на банката и няколкото остри информации, които подготвих с помощта на тогавашния председател на БНБ Васил Коларов, му съобщихме истинското положение. Веднага след това обаче при Тодор Живков дойдоха политически мъже, които го успокояваха, че картината не е чак толкова черна, в резултат на което той започваше да ни гледа накриво, наричайки ни „паникьори“ и „черногледци“ [к. м.].<sup>6</sup>*

В „Мемоарите“ си Живков също ще настоява, че:

*Пет години подред правителството [на Георги Атанасов] е изграждало валутния баланс на страната на база планиран износ за 3,6 мили-*

---

<sup>\*</sup> „Акционери“ в Българската външнотърговска банка са редица гържавни стопански обединения и външнотърговски организации.

<sup>6</sup> Чакъров, К. Вторият етаж. С., 1990, с. 172–173.

арда, след като в продължение на 4–5 години той е достигал едва 1,5–2 милиарда долара. Именно валутният баланс на страната е **зablуждавал всички в политическото ръководство**, като е бил представян баланс за около 4 милиарда [к. м.].<sup>7</sup>

Естествено пледирането за невинност по незнание звучи фалшиво. Трудно е да си представим, че опитващият се да контролира всички основни процеси в страната Живков ще прояви незаинтересованост по толкова стратегически въпрос. Най-правдоподобна изглежда хипотезата, че първият секретар ползва гълга като пореден инструмент в разиграваните от него по коридорите на „втория етаж“ апаратни игри. Предполагам именно това се крие зад думите на Чакъров: „Той като че ли и не искаше да знае истината.“ Как иначе да си обясним странното „сдаване“ на основен конкурент за властта в партията на Валутната комисия към Политбюро с целия ѝ информационен и властови ресурс. От уверенията, които Живков дава на Брежнев (1980 г.), а след това и на Горбачов (1987 г.), не може да има съмнение за каквото и да е подценяване на ключовото значение на този орган.<sup>8</sup> Така обаче едновременно се прехвърля вината другиму, гради се алиби за собствената невинност и се трупат компромати против конкурентите (Луканов & с-це), които да бъдат използвани на по-късен етап. Моментът настъпва и съвсем знаково сюжетът със „сдадената“ другиму Валутна комисия присъства като ключово обвинение в прословутото писмо на вече бившия Първи до вестник „Труд“. А колкото до незнанието на Т. Живков, Чакъров сам си противоречи, хроникарайки добросъвестно „няколкото остри информации, които подготвих с помощта на тогавашния председател на БНБ

---

<sup>7</sup> Живков, Т. Мемоари. С., 1997, с. 389–391.

<sup>8</sup> На проведената през август 1980 г. среща в Крим с Брежнев Живков заявява: „Искам да Ви уверя, Леонид Илич, че нито един въпрос от отношенията на България с капиталистическите страни не се решава без мен. Комисията по валутните въпроси при Политбюро се ръководи от мен и ако нещо се купува от капиталистическа страна, това става едва след като са изчерпани всички възможности да бъде доставено от Съветския съюз или от друга социалистическа страна.“ ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2507, л. 22. Сегем години по-късно (октомври 1987 г.) при разбор на ситуацията у нас пред Горбачов емблематично генералният секретар на БКП посочва: „Нараснаха и гълговете ни. Преди две години аз ръководих Валутната комисия към Политбюро. Успяхме да намалим гълговете до 3 млрд. щ. д. След това тази комисия премина към правителството... Не прехвърлям вината върху другиме, но при създадите се обстоятелства до края на годината задълженията ни ще стигнат 6 млрд. щ. д... Аз отново взех върху себе си Валутната комисия. До края на петилетката ще изплатим още един милиард. Така ще свалим задълженията си до 3,5 млрд. [к. м.].“ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 28.

Васил Коларов, [с когото] му съобщихме истинското положение“.<sup>9</sup> Всъщност, както става ясно от една докладна записка на В. Коларов от май 1988 г.:

*Известно е, че Българската външнотърговска банка изпраща на съвсем ограничен кръг членове на партийното и държавното ръководство всеки месец данни за равнището на brutния дълг на страната в не-социалистическа валута. Нашите данни за brutните ни валутни резерви не се съобщават, освен на Вас [Т. Живков].*<sup>10</sup>

За разлика от комунистическата върхушка Западът няма точна представа за размера на българския външен дълг. Както става ясно от таблица 8.1., макар да описват сходни тенденции в неговото спагане (1979–1984 г.) и нарастване (1985–1989 г.), оценките се разминават значително.

Най-пълни са представените в таблицата „западни“ серии на Виенския институт за международни икономически изследвания (ВИМИ)<sup>\*</sup> и ОИСР. Разминаването им с официалните данни обаче е значително – средно 879,3 млн. щ. д. за ВИМИ и 1450,4 млн. за ОИСР. Оценките на ВИМИ са не само малко по-точни, но показват и по-малки амплитуди на грешка от тези ОИСР (между 81 млн. през 1984 до 1,5 млрд. през 1989 г. за Виенския институт при вариации между 480 млн. през 1985 и 2,9 млрд. през 1988 г. за ОИСР). Не може да не направят впечатление съществени те отлики между различните официални източници (БНБ и БВБ), от една страна, и между различни оценки на един и същ официален източник (БВБ–1 и БВБ–2), от друга. При липса на повече яснота относно прилаганата методика за оценките е невъзможно да се определи някой от вариантите като най-точен. По технически причини обаче в изложението ще се борави с публикуваните след 1989 г. данни на БНБ (за brutния) и на ВИМИ (за нетния дълг).

---

<sup>9</sup> Чакърров, К. Вторият етаж. С., 1990, с. 172–173. На заседание на Политбюро от октомври 1987 г. сам Живков заявява: „Убеждават ме другарите, че нашият външен дълг ще стигне най-много 5,5 млрд. аз смятам, че ще бъдат 6 млрд., като спаднем авоарите ни и другите резерви – ще са 4 млрд... Не са малко за България.“ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3232, л. 67. В историографията ни също битуват неточни данни за размера на дълга. В статията си за Живковата икономическа реформа Г. Никова например твърди, че „през 1987 г. той [външният дълг] приближава 6 млрд. долара“, макар според официалната информация на БНБ през същата година задължнялостта ни към западни банки да достига 7,4 млрд. *Никова, Г. Живковата...*, с. 117

<sup>10</sup> ЦДА, ф. 132п, оп. 15, а. е. 13, л. 6.

<sup>\*</sup> Изказвам благодарност на Моника Шварцхапел за предоставените ми оценки на ВИМИ за brutния и нетния външен дълг на България след 1970 г.

**Таблица 8.1.**

Оценки	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
<b>А. Брутен</b>											
<u>ДЪЛГ</u>											
БНБ	-	4865	4081	3500	3069	2923	4120	5512	7404	9126	10657
ВИМИ	4415	3509	2930	2877	2869	2842	3240	4671	6139	8186	9201
ОИСР	4400	3500	3162	2977	2482	2165	3640	3739	4955	6218	7915
БВБ-1					1739	2584	3852	5866	8256	8934	10124
БВБ-2				1297	2046	3159	4014	5264	7088	9128	10213
СБ	-	-	-	-	-	-	-	-	8266	8944	10137
БМП	*3264	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ООН	4900	-	-	-	-	-	4100	5500	7400	9100	10700
WEFA	3560	3060	2760	2610	2300	2409	-	-	-	-	-
ЦРУ	4415	3510	2975	-	-	-	-	-	-	-	-
Marer	-	4387	-	-	-	-	3861	5244	7072	9128	10213
<b>Б. Нетен дълг</b>											
ВИМИ	3700	2730	2100	1863	1696	1413	1150	3291	5054	6406	8025
ОИСР	3700	2700	2352	2017	1312	737	1648	3574	5132	6137	7957
БМП	*2662	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

<u>В. Валутни резерви</u>									
БВБ	-	-	-	1827	1182	850	1462	1013	
БМП	-	-	-	2091	1380	1085	1778	1062	
ООН	800	-	2100	1400	1100	1800	1200	-	
Марер	1396	-	2136	1522	1199	1801	1381	-	
<u>Г. ВД в 1989</u>									
<u>Щ.Д.‡</u>									
брутен	-	-	5127	-	5774	6112	8570	9133	
нетен	-	-	3912	-	3443	4650	5706	6823	7956

*Източник:* БНБ. Годишен отчет. 1990 (данните се покриват и с голяма част на БВБ от 1990 г.: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а. е. 612, л. 139-140); ВИС: *Quarterly Reports*, различни броеве; ВИМИ: *COMESCON Data WIIW* различни броеве; ОИСР: *Financial and Market Trends*, различни броеве; ЦРУ: *Handbook of Economic Statistics and 'Estimating Soviet and East European Hard-Currency Debt*; Марер: Marer, P. et al. *Historically Planned Economies: A Guide to the Data*. Washington, D. C.: World Bank; 1992.; ООН: *Economic Survey of Europe in 1991-1992*, U. N. Economic Commission for Europe; New York, 1992, p. 83, 332.; ООН-1 и ООН-2: *Economic Bulletin for Europe*, различни броеве; WEFA и WEFA-1: *Centrally Planned Economies Current Analysis*, Washington, D. C., различни броеве; NFAC/TCF: *Twentieth Century Fund. Deficits and Dilemma: Report of an International Conference on the Balance of Trade in the Comecon Countries*, New York, 1983 и *National Foreign Assessment Center. Estimating Soviet and East European Hard Currency Debt*, Research Paper ER 80-10327, Washington, D. C.; СБ: *World Debt Tables*, 1991-1992, v. 2, p. 42-45; БВБ: ЦДА, ф. 640, оп. 4, а. е. 612, л. 52-53. БВБ-1: вътрешна разпечатка от 1993: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а. е. 3119, л. 74 и сл.; БВБ-2: вътрешна разпечатка от 1992: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а. е. 3119, л. 99 и сл.

*Бележки:*

\* към юни 1979

‡ по Марер

*Легенда:*

ВИМИ – Виенски институт за международни икономически изследвания; БМП – Банка за международни плащания в Бавария; СБ – Световна банка; ОИСР – Организация за икономическо сътрудничество и развитие; ООН – Организация на обединените нации, Икономическа комисия за Европа; WEFA – Иконометрична асоциация за прогнози „Уортън“; ЦРУ – Централно разузнавателно управление; NFAC/TCF – Национален център за чуждестранни анализи/Фонд „20-ти век“

Таблица 8.1. впечатлява и със сериозното подценяване на задължността на България от западни източници.<sup>11</sup> Камо правило оценките им са значително по-ниски, при което София успява да „прикрие“ средно над 15 % (ВИМИ) и 25 % (ОИСР) от своя брутен дълг. Подобна тенденция се забелязва и за предишния период (1970–1979 г.).<sup>\*</sup> Разминаването е особено интересно при наличието на шпионски, научни, международни и финансови институции (ЦРУ, ВИМИ, МВФ, СБ, БМП, ОИСР, ООН и др.), специализирани в изготвянето на оценки за задълженията на съветския блок. Поръчват се и независими анализи (например на американската асоциация „Уортън“ от 1983 г. или на *Dresdner Bank* от 1988 г.) или се прибегва до „нестандартни“ средства като тестовите оферти на „Интернешънъл файнънс дивелпмънт Ко.“, Охайо, чрез които се правят опити за проверка „доколко спешна е необходимостта от получаването на кредити“.<sup>12</sup>

До средата на 70-те години външният дълг на социалистическите страни не представлява особен проблем, поради което той остава встрани от интереса на западните правителствени, шпионски и академични кръгове. Първата източноевропейска дългова криза от края на 70-те дава повод на проф. Ричърд Портес да отправя предупреждението, че стандартната банкова практика за оценка на кредитния риск на слабо развитите страни е неприложима към икономиките от СИВ. Тук трябва да се следят не само дълговите съотношения (брутен дълг/БВП, плащания по ВД/износ и др.), но и „стопанските, политическите и стратегическите фактори“.<sup>13</sup>

От началото на 80-те години кредитната експозиция на съветския блок започва да се проучва от редица институции – Банката за международни плащания, Чейз манхатън банк, ЦРУ, Световната банка, ООН, ОИСР, ВИМИ и др. Повечето от тях базират своите оценки върху прогнози за валутния стокообмен на гържавите-членки на СИВ, прибег-

---

<sup>11</sup> Това подценяване се признава и от западните анализатори. Злоч–Кристи например счита, че „рисковете от кредитирането на Източна Европа са подценявани от западните финансови кръгове“. Zloch–Christy, *Debt Problems*, p. 145.

<sup>\*</sup> Вж. в тази връзка Глава 14. на изследването.

<sup>12</sup> В писмо на председателя на БВБ В. Никифоров до посланика във Вашингтон Жулев се казва, че: „В банката са получавани подобни предложения [и] от други източници“. Архив на Министерство на външните работи (АМВнР), оп. 40, а. е. 513, л. 51.; Пак там, а. е. 194, л. 17–31.; Пак там, оп. 45–12, а. е. 108, л. 2–4.

<sup>13</sup> Portes, Richard, ‘East Europe’s Debt to the West: Interdependence is a Two Way Street’, *Foreign Affairs*, 1977: 4, p. 753. Погобно становище по-късно изказва и Франклин Холцман: Holzman, Franklyn D. ‘Creditworthiness and Balance-of-payments Adjustment Mechanisms of Centrally Planned Economies’, in Rosefelde, Steven (ed.), *Economic Welfare and the Economics of Soviet Socialism: Essays in Honour of Abram Bergson*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, pp. 163–184.

вайки за тази цел го различни техники за преодоляване липсата на достоверни първични данни. Иконометричната асоциация „Уортън“ например приема, че определен процент от търговските потоци на социалистическите страни се изплаща в конвертируема валута. ЦРУ пък гради своите прогнози върху информацията за валутния стокообмен между съветския блок и Третия свят. Според анализаторите обаче едва ли методиката на ЦРУ прави оценките по-точни. Обикновено те варират „от няколко милиона до над милиард долара“. <sup>14</sup> За 70-те години най-дълги са сериите на „Уортън“ и ЦРУ, а за 80-те години – на ОИСР и ВИМИ.

Сведенията за търговския кратко-, средно- и дългосрочен ВД, синдикираните кредити и валутните депозити при европейските банки се събират от Банката за международни плащания в Базел (БМП). До 1975 г. обаче БМП не предоставя разбивки на кредитната експозиция на отделните държави от СИВ, а само данни за целия социалистически блок. За съжаление не съществува институция, която да следи правителствените заеми за експортно застраховане. Поради това оценките за тези кредити страдат от редица недостатъци. Смята се например, че грешката в прогнозите на ЦРУ е около 10 %. <sup>15</sup> Западни автори дори правят опити за конструиране на иконометрични прогностични модели, с които да компенсират некачествената информация. Както стана ясно по-горе обаче, те не успяват да преодолеят сериозните дефицити на изходните данни. Само десетилетие по-късно оценките се оказват опровергани от събитията. Така например според изградения от И. Злоч-Кристи модел, към 1987 г. България е „сравнително платежоспособна... и е малко вероятно да изпадне в ликвидни затруднения“. Един от хипотетичните сценарии на авторката дори предвижда, че към 1988 г. страната ще изплати напълно външните си задължения. <sup>16</sup>

Надеждите, че първата голяма източноевропейска дългова криза (1978–1982 г.) ще доведе до подобряване на количеството и качеството на данните за кредитните задължения на социалистическите страни, се оказват неоснователни. В средата на 80-те ОИСР е принудена да признае, че макар да са настъпили известни положителни промени (преимно по отношение ВД на Унгария, Полша и Румъния), редица държави продължават да не публикуват изобщо сведения за своя дълг в конвертируема валута. Най-сериозни според ОИСР са информационните асиметрии по отношение на България и ГДР. <sup>17</sup>

---

<sup>14</sup> Chapman, Sheila A. 'Eastern Hard Currency Debt, 1970–83: An Overview', *European University Institute Working Papers*, 1983: 75, pp. 56–57.

<sup>15</sup> Chapman, 'Eastern Debt', pp. 58–59.

<sup>16</sup> Zloch-Christy, *Debt Problems*, p. 161.

<sup>17</sup> OECD, 'Relationship Between Eastern European Countries and Western Financial Markets', *Financial Market Trends*, 1985: 30, March, p. 24.; OECD, 'East West Financial Relations: Developments in the 1985 and Future', *Financial Market Trends*, 1986: 33, March, p. 18.

**Таблица 8.2.** Структура на българската външен дълг по видове кредитори и валути, 1979–1989, млн. щ. д., %

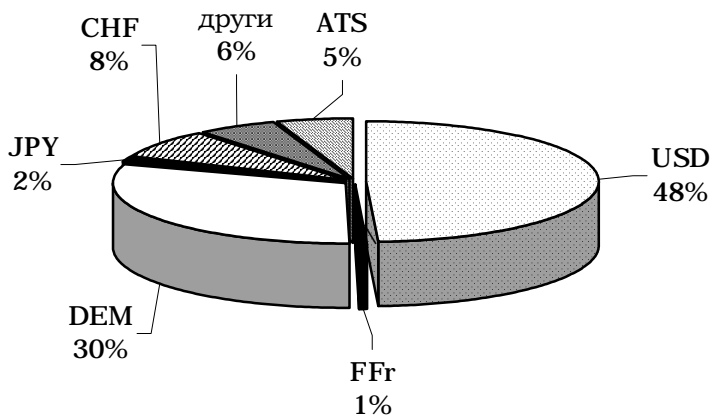
Оценки	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
<b>А. Видове кредити, сума</b>											
(а) Официално гарантирани експортни кредити											
WEFA		1000	890	883	808	708	795				
ЦРУ	270	0	0								
(б) Брутен дълг към търговски банки											
ОИСР	3090	2610	2120	2010	1760	1580	1580	2380			
(в) Нетен дълг към търговски банки											
ОИСР	3019	1840	1310	1050	590	240	16	500			
<b>Б. Източници на кредитиране, %</b>											
<i>(Б.а.) Portes</i>											
-Европазар					1	0					
-Арабски банки				3	0						
-МВФ, СБ, ЕБВР				0	0						
-Кредит на доставчика				70	65						
-Кредит на продавача				22	28						
-Факторинг, форфетинг, суич				3	4						
<i>(Б.б.) ЦРУ</i>											
-Търговски банки	92,9	94,1									
-Официални кредитори	7,1	5,9									
<i>(Б.в.) ОИСР</i>											
-Официални			27	30	43	47	35	32	28	26	20
-Търговски банки, негарантиран			73	64	57	53	63	66	70	71	72
-МВФ, СБ			0	0	0	0	0	0	0	0	0
-Други			6	0	0	0	1	2	2	3	8

<u>В. Валутна структура, %</u>			
<i>ОИСП</i>			49
-USD	15	35	30
-DM	25	25	8
-CHF	30	10	6
-JPY	5	0	0
-ECU	25	30	5
-ATS	0	0	2
-други	0	0	

<u>Г. Матуритетна структура, млрд. ш. д.</u>			
<i>BIS</i>			
-До 1 г.	1,1	1,1	
-1-2 г.	0,3	0,4	
-Над 2 г.	0,6	0,4	

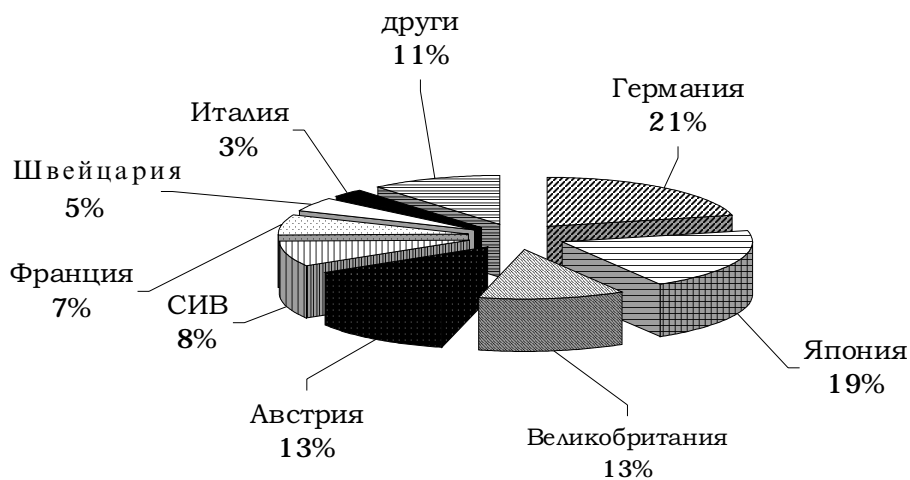
Източник: вж. таблица 8.1.

Диаграма 8.1. Структура на външния дълг на България по валути към 31.12.1990 г.



Източник: БНБ. Годишен отчет. 1990, С., 1990, с. 40.

Диаграма 8.2. Структура на външния дълг на България по страни кредитори, 1990



В Политбюро обаче не знаят колко сполучлив е кризисният PR. През февруари 1988 г. Живков заявява пред колегите си от висшия партисен орган:

*На Запад всичко се следи, щом увеличим задълженията си, веднага на Запад започват да се резервират. **Защото те знаят.** Тук беше един директор на английска банка и той каза точно колко задължения има-ме. **Те ги знаят. Това не е тайна. Това е тайна тук за нас, а за тях не е никаква тайна**“ [к. м.].<sup>18</sup>*

Получава се гостоеен за шпионски роман сюжет – ние крием истинското положение, но не вярваме, че сме убедили Запада в пропагандно конструираната паралелна реалност. Почти както в заглавието на един позабравен филм: *ние знаем, но не знаем, че те не знаят.*

Същевременно, както това ще стане ясно малко по-късно, България представя валутен резерв, който е с 15 % по-голям от действителния. Всичко това ме кара да предположа, че сред факторите за натрупването на дълга известна роля играе и информационната асиметрия. Оценявайки външния ни дълг средно с 1,2 млрд.<sup>19</sup> по-ниско от действителния му размер, а резерва – със 150–200 млн. по-високо, кредиторите базират анализите си за българския трансферен потенциал на една оптимистична картина. Непознавайки изцяло ситуацията, те са посклонни да продължават да финансират, макар и с намаляващ темп, последните няколко години от съществуването на режима.

Още през годините на първата кредитна експанзия (1970–1976 г.) България широко използва различни заемни канали (с изключение на облигационния пазар поради по-високата цена на ресурса там). Практикуваните по-рано кредитни улеснения от официалните кредитори (западните правителства) все по-широко се допълват с финансови линии от банки-кореспонденти, със заеми от типа „банка-банка“ и с ресконтиране на търговски полици на *a-forfait* пазара. НРБ заедно с Унгария и Полша е сред първите социалистически страни, прибегнали до синдикуирани банкови кредити. Останалите от СИВ показват по-голяма резервираност към тази форма на финансиране, а до втората половина на 70-те Румъния се въздържа изцяло от сключването на договори с банкови синдикати.

Основни предимства на широко ползваните кредити от гържавните агенции за експортно кредитиране са сравнително ниските им лихви и техният по-дълъг матурирест от този по банковите заеми. Те обаче са обвързани с конкретни проекти или внос в пакетни договори, което ги прави много по-малко гъвкави. Ценовият диференциал в полза на финан-

---

<sup>18</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3373, л. 103–104.

<sup>19</sup> Средно поценяване на ВД според оценките на ВИМИ и ОИСР.

сирането от официални източници се стопява в средата на 80-те, с което този канал до голяма степен губи своята атрактивност за България. През юли 1983 г. е взето решение (влязло в сила от средата на 1984 г.) за повишаване спреда по този тип кредити с 1,2 % (120 базисни пункта), покачвайки общата лихва за НРБ до 11,55 % по 2–5-годишните и до 11,9 % по 3–8-годишните заеми.<sup>20</sup> По време на световната дългова криза и последвалото оръязване на кредитите от търговските банки (1981–1983 г.) обаче официалните кредитори остават една от малкото алтернативи за покриване на дефицита по текущата сметка на страните от СИВ. При общото свиване на световната търговия официалните агенции имат сериозен интерес да запазят обема на експорта, което ги прави по-склонни да загържат, а понякога и да увеличат размера на гарантиращите износа кредити. Ето защо и през 80-те години София продължава утвърдената от преди две десетилетия практика да финансира своя внос по „второ направление“ на база на междуправителствени спогодби. По някои от споразуменията отпусканите средства се застраховат от националните корпорации за експортно кредитиране (КОФАС във Франция, КРЕДИОП в Италия, Департамент за застраховка на експортни кредити във Великобритания, Експорт дивелъпмънт корпорейшън на Канада и др.), гарантиращи по-изгодни лихвени нива.<sup>21</sup> С други държави са прилагани по-пазарни схеми, като заемите се отпускат от банкови консорциуми (Белгия, Люксембург) или от отделни банки (Холандия, Австрия).<sup>22</sup>

От средата на 80-те западногермански и австрийски финансови посредници и небанкови фирми например подпомагат ресурсно българския туризъм: модернизацията на хотелите „Палма“ и „Астория“ в Златни пясъци, строежа на ваканционното селище „Дюни“, кабинковия лифт на Витоша и балнеоложкия център в Сандански.<sup>23</sup> При стокообмена с Япония се практикува т. нар. „кредит на гоставчика“, при който финансирането се извършва от изнасящите инвестиционни стоки японски корпорации.<sup>24</sup> Фирмени кредити се ползват и от „Даймлер Бенц“ и „Фьост Алпине“.<sup>25</sup> Правят се опити и за създаването на смесени банки, чрез които да се извършва кредитиране на български внос от ЕИО\* (с ФРГ, Франция и Кувейт). С изключение на мюнхенската „Байрише Ферайнсбанк“

---

<sup>20</sup> Zloch–Christy, *Debt Problems*, pp. 60–61.

<sup>21</sup> АМВНР, оп. 40, а. е. 3992, л. 6–8.; Пак там, а. е. 2021, л. 22.; Пак там, оп. 42, а. е. 1733, л. 1, 7.; Пак там, оп. 46–4, а. е. 496, л. 1–2.

<sup>22</sup> Пак там, оп. 39, а. е. 2967, л. 1–9.; Пак там, оп. 41, а. е. 4882, л. 6.; Пак там, оп. 45–4, а. е. 647, л. 8–10.; Пак там, оп. 41, а. е. 756, л. 10–11.; Пак там, оп. 44–4, а. е. 270, л. 9.; Пак там, оп. 45–4, а. е. 468, л. 77.; Пак там, оп. 41, а. е. 188, л. 30.

<sup>23</sup> Пак там, л. 9–10, 30, 80–81.; Пак там, оп. 43–4, а. е. 1026, л. 123.

<sup>24</sup> Пак там, оп. 44–5, а. е. 438, л. 4.; Пак там, а. е. 464, л. 1.

<sup>25</sup> Пак там, оп. 41, а. е. 188, л. 80–81.; Пак там, а. е. 1267, л. 40–45.

\* ЕИО – Европейската икономическа общност.

вторите две инициативи остават неприложени.<sup>26</sup> Поради липса на търговска спогодба с клауза за най-облаготетелствана нация (САЩ) и висящ спор по довоенните задължения (Великобритания) някои западни държави държат своите кредитни пазари практически затворени за НРБ.<sup>27</sup>

По данни на търговско-икономическите служби в чужбина с Австрия са договорени „сравнително най-благоприятните кредитни условия по финансирането на българските покупки на метали, химикали, специални хартии и др.“<sup>28</sup> Най-значима по размер обаче е кредитната линия, отпусната през 1975 г. от Италия. Искането за инвестиционен заем от 150 млрд. лирети (250 млн. щ. д.) е отправено при посещенияето в Рим на Т. Живков през юли с. г.<sup>29</sup> Въпреки договорката на междудържавно ниво усвояването на средствата среща редица затруднения от техническо естество. Дълго време двете национални банки не успяват да се споразумеят по процедурата и конкретните проекти за финансиране. Съществува реална опасност да бъде пропуснат предвиденият краен срок за усвояване на 250-те млн. щ. д. и посолството ни в италианската столица изказва опасението си, че „всеки нов... кредит ще е... при по-голям лихвен процент от досегашния“ (7,75 %).<sup>30</sup> В средата на 1982 г. чрез размяна на писма е уточнена нова финансова линия в размер на 200 млн. щ. д.

Започналата същата година антибългарска кампания след атенатата срещу Папата води до фактическото блокиране на междуправителствения кредит в продължение на 3 г. Чак през пролетта на 1984 г. от Рим дават съгласието си за неговото продължаване до края на 1985 г., като сбиват обаче размера му наполовина. При посещенияето на Джулио Андреоти у нас (февруари 1987 г.) двете страни отчитат нуждата от провеждане на разговори за „потвърждаване валидността на кредитната линия“.<sup>31</sup> В края на същата година в София пристига италианският министър на външната търговия Руджеро Руджери, с когото е подписан трети пореден протокол за отпускане на 200 млн. щ. д. Този път линията „влиза в оперативност“ (юли 1988 г.) чрез договореното рамково споразумение между БВБ, консорциума италиански банки и държавната агенция КРЕДИОП. В рамките на визитата на външния министър Петър Младенов в Рим се прави преглед на постигнатото, като е установено, че до края на годината са усвоени близо 40 млн. щ. д. Очаквания-

---

<sup>26</sup> АМВНР, оп. 46–4, а. е. 660, л. 67.; Пак там, оп. 36, а. е. 4106, л. 12.; Пак там, оп. 42п, а. е. 176, л. 1.; Пак там, оп. 39, а. е. 3984, л. 1–2.; Пак там, оп. 40, а. е. 5368, л. 1–3.; Пак там, оп. 41, а. е. 6409, л. 1–5.

<sup>27</sup> Пак там, оп. 40, а. е. 515, л. 1.; Пак там, а. е. 800, л. 50–51.

<sup>28</sup> Пак там, оп. 41, а. е. 188, л. 80.

<sup>29</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 5368, л. 669–670.

<sup>30</sup> АМВНР, оп. 34, а. е. 1505, л. 134.

<sup>31</sup> Пак там, оп. 41, а. е. 2325а, л. 28.; Пак там, а. е. 2326, л. 1–3.; Пак там, оп. 42, а. е. 2413, л. 34.; Пак там, 2417, л. 9–10.; Пак там, оп. 44–4, а. е. 270, л. 46–47.

та са, че цялата сума ще бъде използвана до изтичане валидността на договора (30 юни 1989 г.).<sup>32</sup>

След възстановяване на достъпа до Европазара (1983–1984 г.) се наблюдава трайна промяна в следваната от съветския блок (включително и НРБ) политика по управлението на дълга. Официалните кредити отстъпват, заменени от негарантирани банкови кредити. 1985 г. маркира връх в присъствието на СИВ–държавите на финансовите пазари. България, Чехословакия, ГДР, Унгария и Румъния привличат общо над 3 млрд. долара синдикирани и облигационни заеми. Важен фактор за тази активност са спадащите нива на спредовете \* над ЛИБОР \*\* в резултат на постепенно връщането се доверие след полския и румънския мораториум. През 1985–1986 г. СССР заема средствата за 8 г. с 0,25 % над ЛИБОР. За ЧССР, НРБ и ГДР спредовете са между 0,375 % и 0,5 % над ЛИБОР, а за УНР – 3 %.

Въпреки подобряващите се условия и поевтиняването на кредита, НРБ и ЧССР се въздържат да заемат нови средства през 1983–1984 г. поради все още свежия спомен за предишните дългови затруднения. Едва през 1985 г. София отново излиза на Европазара, сключвайки три заема за 200 млн. (юли), 125 млн. (октомври) и 150 млн. (ноември) при спред, респ. 43, 38 и 32 базисни пункта и матурирмет от 7, 8 и 8 г.<sup>33</sup> През следващите години България предпочита да използва алтернативни източници на финансиране и прибегва до Европазара още само няколко пъти през 1987 и 1989 г.<sup>34</sup> Важна причина за тази въздържаност на страната ни е нежеланието ѝ да предоставя нужната стопанска информация на заемните централи. Водено от напращивата си мания за секретност, Политбюро предпочита да търси малко по-скъпо, но изискващо по-ниска степен на прозрачност финансиране. Едва през

---

<sup>32</sup> Пак там, оп. 45–4, а. е. 234, л. 63, 72, 76.

\* спред – в случая разликата между лихвата, по която се кредитират първокласни банки на междубанковия пазар, и тази, по която дължниците с по-нисък кредитен рейтинг получават заеми. Вж. и ЛИБОР.

\*\* ЛИВОР – Лондонски междубанков лихвен процент по отпускани заеми. Лихвен процент, по който се отпускат заеми за определен период на междубанковия пазар на първокласни банки. Дължниците с по-нисък кредитен рейтинг получават кредити с по-висока лихва (спред) над основната по ЛИБОР.

<sup>33</sup> OECD, 'East West Financial Relations: Developments in the 1985 and Future', *Financial Market Trends*, 1986: 33, March, pp. 14–53.

<sup>34</sup> През март 1987 г. са получени 41 млн. йени при спред от 21 пункта над ЛИБОР, 10 г. срок на погасяване и 6 г. грагисен период. През март 1989 г. България получава 10 млн. йени, които трябва да върне за 10 г. През юни същата година страната взема нов кредит за 200 млн. марки със 7-годишен матурирмет, през септември – 250 млн. долара при 40 пункта спред и матурирмет от 7 г. Последната операция на Европазара на комунистическия режим е от октомври 1989 г., когато са получени 10 млн. йени със срок за погасяване от 10 г.

1988 г. БВБ организира първия след 1928 г. облигационен заем от типа „прайвмт плейсмънт“. Заемът е пласиран на японския капиталов пазар при параметри от 10 млрд. йени, 10-годишен срок и 5,7 % фиксирана лихва.<sup>35</sup> През следващата 1989 г. са реализирани още две облигационни емисии, отново в Токио, на обща сума от 20 млрд. японски йени. „Байрише Ферайнсбанк“, Мюнхен, организира в полза на БВБ облигационен заем за 200 млн. г. м.<sup>36</sup>

В периода 1985–1986 г. България и повечето от останалите ѝ партньори в СИВ се преориентират към междубанковите заеми (от типа „банка-банка“ или кредитни линии) и a-forfait кредитите. На форфетния пазар се търгуват средносрочни полици (*promissory notes*), свързани с международната търговия. На първичния му сегмент оперират основно банките, които имат оживени търговски връзки със социалистическите икономики. Тук форфетните полици се сконтират при дисконт през 1987 г. 0,125 % – 0,25 % над стойността на вземането. Съществува и активен вторичен форфетен пазар, който се предпочита от длъжниците (особено СССР), които държат на фиксирани лихвени нива. Обикновено на него се търгуват полици по кредити на доставчика (*suppliers' credit*). При тази заемна форма средствата се отпускат от доставчика на стоката (продавача) на страната купувач, с които тя плаща извършения внос. Впоследствие доставчиците могат да сконтират на вторичния пазар заемните полици при известен дисконт.<sup>37</sup>

Освен от Запад България продължава да търси кредити и от своите партньори в СИВ. Откъслечни сведения за задлъжнялостта на страната ни по „първо направление“ за момента могат да бъдат извлечени единствено от отчетите на БНБ и архива на Министерски съвет (за последните две години на режима).<sup>38</sup> Тук обаче информацията е често непълна, недостатъчно ясна и с неколккратно изменение на валутите, в които се отчитат получените кредити. Все пак таблици 8.3. и 8.4. дават известна представа за тенденциите в получаваните от СИВ–партньорите финансови ресурси.

<sup>35</sup> БНБ. Годишен отчет за 1988, С., 1989, с. 67.

<sup>36</sup> БНБ. Годишен отчет за 1989. С., 1990, с. 42–43.

<sup>37</sup> OECD, 'Relationship Between Comecon Countries and Western Financial Markets', *Financial and Market Trends*, 1981: 18, Dec. p. 11.; OECD, 'East West Financial Relations: Developments in the 1985 and Future', *Financial and Market Trends*, 1986: 33, March, p. 26.; OECD, 'Developments in East–West Financial Relations in 1986 and Medium–Term Prospects', *Financial Market Trends*, 1987: 36, March, p. 22.; OECD, 'East–West Financial Relations; Recent Developments and Medium–Term Prospects', *Financial Market Trends*, 1988: 39, February, pp. 30–34; OECD, 'East–West Financial Relations; Developments in 1987–1988 and Future Prospects', *Financial Market Trends*, 1989: 42, February, pp. 36–39.

<sup>38</sup> За 1988 и 1989 г. гостъпни за изследователите са ежегодните Протоколи за стокообмена и плащанията между НРБ и СССР. ЦДА, ф. 136, оп. 81, а. е. 1072.; Там там, оп. 82, а. е. 102.

**Таблица 8.3.** Получени кредити от СИВ, 1979–1989, млн. вал. лв.

	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989*
МБИС			317,3	976,9	572,0	901,3	822,6	437,6	532,4	533,0	(436,1)
- Разчетен	1659,6	18,7	1811,4	2624,0	330,2	382,6	409,4	437,6	460,5	462,9	363,1
- 3-месечен								(130)	273,0	565,5	
- 6-месечен				356,2			606,5	(768)	326,0		100,0
- 1-годишен									260,0	(98,8)	
- 2-годишен			286,4	647,7	389,0		433,6	(389)		(433,6)	(410)
- 3-годишен											
МИВ (нови)	13,2	7,8	1,3		15,1	23,8	80,8	104,8	46,3	78,4	113,3
Търговско салдо към СИВ с нарупване от 1964 г. (пр.руб.)											
Кредити от СССР за покриване търговски пасив											
					-761,8	-384,9	-604,2	-387,4	-689,2	-393,5	330,8
						559,0	520,0	1300,0			(125)

*Източник:* Годишни отчети на БНБ

*Бележки:*

\* данните за 1989 г. са в преводни рубли  
 посочените в скоби суми са изплатени от НРБ през годината  
 МБИС – Международна банка за икономическо сътрудничество  
 МИВ – Международна инвестиционна банка  
 МБИС и МИВ са финансови институции, основани от СИВ

**Таблица 8.4.** Общи задължения на НРБ в социалистическа валута, 1979–1988, млн. вал. лв.

	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Общ брутен дълг	1484,5	1341,0	1582,3	2097,5	н/д	н/д	2219,3	2586,5	2638,3	1785,7
Междуправителствени	1427,8	1296,0		1067,0			1205,6	1845,2	1508,7	1046,4
Към МБИС	0	0,0		976,9			928,6	604,3	974,4	566,9
Към МИБ	46,5	24,07		26,0			83,3	137,0	155,2	172,4
Пасив по клиринг	10,2	19,9		26,7			1,8	0,0	0,0	0,0
Вземания на НРБ	287,6	713,0	458,5	515,4	н/д	н/д	363,0	521,4	434,9	474,2
Нетен дълг	1197,9	628,0	1123,8	1582,1	н/д	н/д	1856,3	2065,1	2203,4	1311,6

*Източник:* Годишни отчети на БНБ

През 80-те години България извършва няколко по-значителни изплащания по „първо направление“: през 1979–1982 г. – на пасивно търговско салдо към страните-членки на Съвета за взаимопомощ; през 1986 г. – на получени кредити от Международната банка за икономическо сътрудничество и през 1988–1989 г. – на кредити от МБИС и СССР. Особено любопитни са нетните трансфери, извършени през последните две години на режима. Те ясно показват, че дълговата криза от втората половина на 80-те години се развива по един коренно различен сценарий от онези от 60-те и 70-те. Ако през предните две десетилетия Съветският съюз стриктно играе по правилата на „социалистическата интеграция“ и при възникване на пожарни ситуации в българския платежен баланс се притичва на помощ, то в годините, предшестващи 1989 г., Москва проявява много по-малка склонност да влиза в ролята, която Румен Аврамов остроумно нарича „кредитор (длъжник) от последна инстанция“. След 1986 г. Кремъл не само спира кредитите за покриване на търговския дефицит, но и притиска своя младши партньор в СИВ да извършва нетни плащания в значителен обем. Точният им размер за момента не може да бъде установен, но съгласно ежегодните Протоколи за стокообмена и плащанията между двете страни през 1988 и 1989 г. НРБ трябва да трансферира близо 600 млн. прев. руб. (около 650 млн. щ. д. според официалния обменен курс) през всяка от двете години.<sup>39</sup> Нежеланието на Съветския съюз да продължава предишната си политика на „дългов чадър“ принуждава България да конвертира все по-голяма част от привлечените западни кредити в нетни плащания по „първо направление“. Заг топящия се пасив по търговския баланс със СССР (през 1989 г. салдото на страната ни става даже активно) ясно прозира един от важните фактори за нарастването на българския външен дълг в конвертируеми валути.

Трудно може да се твърди обаче, че оттеглената съветска подкрепа за българския платежен баланс е единствената причина за разрастващата се след 1985 г. „дебаланс“ по текущата сметка.<sup>40</sup> Както ще видим в таблици 8.5. и 8.6., роля за застрашително нарастващия външен дълг има и неумелото му управление. Достатъчно е да се проследи матурирещата структура на ВД и обемите на влизащите в падеж плащания за периода 1990–1996 г.

Липсва дългосрочна визия за управлението на застрашително набъбващия дълг. Значимият дял на краткосрочните задължения оформят в края на 80-те години трудно преодолим праг по обслужването на ВД.

<sup>39</sup> Пак там, оп. 81, а. е. 1072, л. 3–4.; Пак там, оп. 82, а. е. 102, л. 3–4. От 1987 г. 1 лв. се обменя за 1.05 прев. руб. и за 1.50 щ. д. През 1989 г. коефициентът за американската валута е повишен на два пъти на 2,00 и 2,50 лв. за долар.

<sup>40</sup> Повече за съветската роля за натрупването на външния дълг през 80-те години вж. в параграф: „Фундаменталната природа на дълговата криза“ във втората част на тази глава.

След кратко удължаване на матурирета през 1981–1982 г. през втората половина на десетилетието дълговата структура се връща в изходното положение. При 50 % краткосрочни задължения през 1978–1979 г. през 1989 г. според отчета на БНБ отново „около половината от... дълга са краткосрочни финансови и търговски кредити“.<sup>41</sup>

**Таблица 8.5.** Матуриретна структура на дълга на БВБ, 1990–1996, млрд. щ. д.

<i>Матуриретна структура</i>	<i>Млрд. щ. д.</i>
Общо с фиксиран матурирет	8,08
Влизащи в падеж през:	
1990	3,09
1991	1,69
1992	0,87
1993	0,82
1994	0,50
1995	0,25
1996	0,86
Неопределен падеж	1,02
Всичко	9,10

*Източник:* Report of the Economic Sub-Committee of the Bank Advisory Committee for the Bulgarian Foreign Trade Bank: ЦДА, ф. 630, он. 4, а. е. 612, с. 53.

Струпването на огромни падежи през 1988–1991 г. се превръща в детонатор на заложената от по-рано дългова бомба. В отчета си за 1990 г. БНБ отбелязва крайно неблагоприятната матуриретна структура, при която около 40 % от пасивите на БВБ са дължими през 1990 г.<sup>42</sup> При 3 млрд. долара средна стойност на износа ни през втората половина на 80-те години плащания, надвишаващи 2,5 млрд. (а през 1989–1990 г. и над 3 млрд.), са очевидно непосилни за българската икономика.<sup>43</sup> Илю-

<sup>41</sup> АМВНР, оп. 36, а. е. 376, л. 74.; БНБ. Годишен отчет за 1990. С., 1991, с. 39.

<sup>42</sup> Пак там, с. 39–40.

<sup>43</sup> Трябва да се отбележи, че още през 1987 г. БНБ привлича вниманието на политическото ръководство върху крайно неблагоприятната матуриретна структура на ВД. Над 40 % от нетния дълг е със срок на плащане по-кратък от 2 г., а годишно само за погасяването на старите кредити (без тук да се включват разходите по вноса) са необходими над 3 млрд. вал. лв. при общи постъпления, вариращи между 2,6 млрд. (1987) и 2,1 млрд. (1989). Никой в Политбюро обаче не се вслушва в отправяните от експертите предупреждения, че „по-нататъшното увеличаване на дълга на страната в несоциалистическа валута пряко застрашава платежеспособността на страната. Проблемът може да стане неуправляем...“. БНБ. Годишен отчет за 1987, С., 1988, с. 70–71.

**Таблица 8.6.** Обслужване на ВД, уългови параметри и съотношения, 1982–1989, млн. щ. 9., %, години

Оценки	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
<b>А. Обслужване</b>											
на ВД											
<i>БВБ-1</i>					300	457	1178	1554	1990	2338	2579
(а) главница					191	253	960	1255	1574	1856	1904
(б) лихви					109	204	218	299	416	482	675
(в) нетен											
трансфер					+374	+740	+793	+1284	+1295	+615	+416
<i>БВБ-2</i>				180	175	274	1721	2781	2670	2614	3088
(а) главница				16	24	31	1466	2481	2251	2104	2330
(б) лихви				164	151	243	255	300	419	510	758
(в) нетен											
трансфер				+294	+631	+939	+366	+369	+401	+1890	+174
<i>ОИСП</i>											
(а) лихви			381	278	192	114	101	164	297	384	615
<i>Марет (СБ)</i>								2767	2644	2582	3088
<b>Б. Дългови</b>											
параметри											
дългосрочен ВД											
(а) средна лихва,					10,4	8,8	8,5	7,4	8,2	8,5	9,3
%				10,5	9,7	9,0	8,5	7,0	7,7	8,2	8,6
БВБ-1											
БВБ-2											

<i>(б) премия над</i>										
<i>ЛИБОР за</i>										
<i>страните от</i>										
<i>СИВ</i>										
ОИСР (базисни										
пункта)	70	88	62	103	112	88	55	26	24	30
<i>(в) матуристет,</i>										
<i>год.</i>										
БВБ-1					6,8	7,0	7,3	9,1	6,6	5,4
БВБ-2				6,9	6,8	7,3	7,7	8,0	6,6	6,2
ОИСР	8,3	6,7	5,7	4,9	4,5	5,11	7,5	7,5	8,1	8,5
<i>(г) гратисен</i>										
<i>период, год.</i>										
БВБ-1					2,7	2,4	3,7	3,7	3,4	3,5
БВБ-2				3,1	2,5	3,3	3,2	3,3	4,2	4,3
<hr/>										
<i>В. ДЪЛГОВИ</i>										
<i>СЪОТНОШЕНИЯ</i>										
<i>Служба/Износ, %</i>										
БВБ-1					11,0	13,9	35,6	58,5	60,7	66,1
БВБ-2				5,8	6,4	8,3	52,0	104,7	81,5	73,9
БВБ-3							35,0	70,0	60,0	55,0
СБ							14,6	27,8	22,9	24,5
WEFA										
ООН		35,0	33,0	34,0	29,0	16,0	14,0			
ЦРУ	38,0	30,0	24,0	20,0	15,0					
ОИСР			27,0	27,0	24,0	20,0	14,0	31,0	30,0	35,0
										48,0



Източник: БВБ-1: вътрешна разпечатка от 1993: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а. е. 3119, л. 74 и сл.; БВБ-2: вътрешна разпечатка от 1992: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а. е. 3119, л. 99 и сл.; БВБ-3: Report of the Economic Sub-Committee of the Bank Advisory Committee for the Bulgarian Foreign Trade Bank: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а. е. 612.; БНБ: Годишен отчет. 1990; ОИСП – *Financial and Market Trends*, различни броеве.; ЦРУ: Handbook of Economic Statistics and 'Estimating Soviet and East European Hard-Currency Debt; Марер: *Marer, P. et al. Historically Planned Economies: A Guide to the Data*. Washington, D. C.: World Bank, 1992.; ООН: Economic Survey of Europe in 1991–1992, U. N. Economic Commission for Europe: New York, 1992, p. 83, 332.; WEFA: *Centrally Planned Economies Current Analysis*, Washington, D. C., различни броеве; СБ: World Debt Tables, 1991–1992, v. 2, p. 42–45.

‡ Уязвимостта според методиката на ОИСП се определя като нужда от нови кредити за финансиране дефицита по платежния баланс. Тя се изчислява като сбор от дефицита по текущата сметка плюс кратко- и дългосрочните задължения, разделени на сбора от валутните резерви, непозволените кредити и депозитите при западни банки. Нетната уязвимост се представя като процент от годишния внос, изразена в години и месеци. При наличие на уязвимост в таблицата тя е показана с отрицателен знак.<sup>45</sup>

зята, че с помощта на кредити от чужбина нашето стопанство ще може да поддържа високи темпове на растеж, без това да става за сметка на оръзаното потребление на населението, в крайна сметка води до безконтролно увеличаване на външния дълг. Изпитваща сериозни трудности поне от средата на 80-те години, българската икономика не е в състояние освен това да абсорбира толкова голям капиталов поток. Прииждащите външни капитали не генерират аналогичен ръст на БВП, чрез който кредитите да бъдат обслужвани. При увеличение между 1984 и 1989 г. от 3,6 пъти на чуждестранните заеми в конвертируема валута, нарастването на БВП по постоянни цени е едва 1,1 пъти, а на брутни-те инвестиции – 1,13 пъти.<sup>44</sup>

Въпреки сериозните разлики в данните \* всички серии описват влошаващото се дългово положение на България. Ситуацията навлиза в опасни води още през 1985–1986 г. По оценки на ОИСП в средата на 80-те България

---

<sup>44</sup> Изчислено по: БНБ. Годишен отчет. 1990. С., 1990, с. 75–84. Растежът на БВП е даден по преизчислените през 1990 г. официални данни. Коригираните западни оценки са значително по-песимистични. Според тях между 1984 и 1989 г. българската икономика се „свива“ с 3 % (от 57,4 млн. Геру–Камис долара на 55,9 млн.). Maddison, A. *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2004, pp. 93–100.

\* Независимо от неяснотата по отношение адекватността на различните оценки, за удобство в текста ще се работи с данните на БВБ и БНБ като поименно най-точни.

<sup>45</sup> За дефиницията вж. OECD, 'Relationship Between Eastern European Countries and Western Financial Markets', *Financial Market Trends*, 1985: 30, March, p. 36.

заедно с ЧССР и СССР е все още сред групата на „леките дължници“. Първите симптоми на кризата обаче вече са налице, тъй като анализът отчита и „ясна [та] тенденция на спаг“ в икономиката. Година по-късно вече се приема, че страната е преминала границата между „леките“ и „средните“ дължници (съотношение дълг/износ от над 100 %). През 1988 г., поради лавинообразно нарастващия ВД, ОИСП вече говори за опасност от ликвидна криза, за да се стигне до оценката от 1990 г., според която България е „една от най-тежките дължници в региона“. В действителност обаче още от 1987 г. НРБ е в технически фалит, чието фактическо обявяване тя успява да отложи, като прибегва до своя валутен резерв и до все по-краткосрочно револвиращо \* финансиране от частни източници.

След един момент нататък обаче дори новите заеми престават да са решение. Не съществува кредитор, съгласен да предостави при прогължаващата световна дългова криза толкова големи суми за толкова кратко време на една социалистическа икономика. Изчерпвайки *DROL*-възможността \*\*, България е принудена да посегне към своя резерв. Според секретен доклад на БНБ през 1987 г. „с валутни средства от стратегическия валутен резерв (СВР)... е покрита част от пасива по платежния баланс“. За тази цел през годината са изразходвани 470,4 млн. вал. лв., равняващи се на 570,5 млн. щ. д. Към средата на следващата 1988 г. за запълване на дупката по текущата сметка от СВР са „пренасочени“ нови 300 млн. долара. За по-малко от година и половина резервът спада над два пъти – от 1,2 млрд. през декември 1986 г. на 0,58 млрд. долара през май 1988 г. <sup>46</sup>

Посягането към резерва е ясна индикация за растящите трудности, които България изпитва след 1986 г. при финансиране по „обичайния начин“ (чрез нови заеми) на дефицита по текущата си сметка. Непремереният хазартен ход на режима с провокираната изселническа вълна от 1989 г. срива окончателно кредита на доверие на страната пред западните финансови институции. В началото на лятото „Икономист“ и „Интернешънъл Хералд Трибюн“ публикуват няколко материала за „разпадащата се българска икономика“. Те стават повод „банките в редица най-развити капиталистически страни като Франция, САЩ, Великобритания, Швейцария, Холандия и в определена степен ФРГ и Япония по същество [га] прекратят предоставянето на всякакви нови кредити на Българската външнотърговска банка“ <sup>47</sup>.

---

\* Револвиране на дълга – обслужване на старите задължения чрез емитирането на нов дълг.

\*\* *DROL – debt rollover* (револвиране на дълга): обслужване на старите задължения чрез емитирането на нов дълг. Терминът е въведен от Cline, *International Debt*, p. 354 ff.

<sup>46</sup> ЦДА, ф. 132п, оп. 15, а. е. 1, л. 23–25.; Пак там, а. е. 13, л. 1–7.

<sup>47</sup> Пак там, л. 1–2.

При нарастващото нежелание на западните кредитори да продължат револвирането на нашия външен дълг, в края на 1989 г. България е принудена да посегне отново към своя стратегически валутен резерв. През септември 1989 г. той е малко над 1 млрд. долара, но месец по-късно от него са преведени 300 млн. по краткосрочните задължения на БВБ. Предстоящите плащания през първото тримесечие на 1990 г. надхвърлят 1640 млн. долара. При все по-масовото въздържане на кредиторите да финансират дефицита по текущата ни сметка, продълженият през януари – март 1990 г. трансфер е с цената на спадане на резерва по санитарния минимум от 300 млн. долара (284 млн. на 23 март с. г.).<sup>48</sup>

Изразходвайки в рамките на 2 години своя валутен резерв при изчерпани възможности за нови револвиращи кредити, България остава с три възможни варианта за избор: (а) обръщане към кредитор от последна инстанция (СССР), (б) изплащане за сметка на консумацията (т. нар. „румънски сценарий“) или (в) преговори с кредиторите за редукция на дълга, т. нар. *DRED*<sup>\*</sup>. Първият от тях е приложен успешно в края на 70-те години. Влошените отношения между Живков и Горбачов и тежкото положение на самия Съветски съюз обаче не дават особени надежди, че и този път Москва ще се притече на помощ. Напротив, както вече стана дума, Кремъл дори притиска своя младши партньор да извършива нетни плащания, влошавайки до краен предел и без това безнадеждната ситуация. Втората опция е неприемлива заради своята огромна социална цена и „полския синдром“. След „Солидарност“ и обявеното военно положение в ПНР политическото ръководство у нас панически отхвърля всякакви „скъпи“ за населението и за своето оцеляване решения.<sup>49</sup> Нещо повече, чрез продължилата кредитна експанзия се търси „запазване [на] относително висока динамика на развитието, както и равнището на живот на народа“. Както още през 1987 г. отбелязва в отчета си Банката обаче:

*Това не може да трае безкрайно и идва часът, от който нататък спира потокът на нови кредити и този **основен ресурс** на развитието и на **поддържане на жизненото равнище отпада**. За неадаптира-*

<sup>48</sup> Манолова, А. Хроника на голямото ограбване. – Демокрация, V, № 49, 28 февруари 1994.

<sup>\*</sup> *DRED* – debt reduction (частично намаляване чрез опрощаване на дълга).

<sup>49</sup> Ако през 70-те години БКП все още може да си позволи да ограничава вноса, за да изплаща външните задължения на страната, то през 1988 г. в разгара на дълговата криза Политбюро е принудено да вземе решение за „увеличаване дела на вносните стоки на вътрешния пазар“. ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3493, л. 52. С плана за същата година се предвижда освен това „значително намаляване на експорта, което се отнася най-вече за стоките и услугите, от които нашият пазар изпитва дефицит“. Пак там, а. е. 3541, л. 97.

Вж. повече по този въпрос в: *Иванов, М.* Реформаторство без реформи..., глава III. и *Марчева, И.* Началото на края..., с. 99–100.

лата се икономика оттук нататък проблемите прерастват в **политически и социални** [к. м.].<sup>50</sup>

Третият вариант е трудно изпълним. Въпреки цензурата и информационното затъмнение прегоговаряне на разписанието на плащанията и частичното им намаление е събитие, което не би останало скрито за публиката. То би повдигнало завесата пред натрупаните огромни проблеми в икономиката и би „осветило“ тази свръхсекретна зона. Това прави *DRED* опцията неприемлива за БКП. Плахите опити да се действа и по тази линия показват за пореден път колко тежки са идеологическите ограничителни, пред които се изправя комунистическият режим. Членовете на Политбюро се „заговояват“ само да обсъждат на няколко пъти възможността да се отпрати молба за членство в Международния валутен фонд и Световната банка (предварително условие за стартиране на преговори по редуцията на ВД). Както може да се очаква, никакви конкретни стъпки обаче не са предприети.<sup>51</sup>

Освен това, за да се отхвърли тази опция, важно значение има и липсата на институционален опит. Останала извън МВФ и Световната банка, България не познава в детайли механизмите на подобен тип прегоговаряния. Това е допълнителна спиратка пред страната да се възползва от лансираните по същото време схеми за разсрочване и частично опрощаване на задълженията – Условията от Торонто (1988) и Плана „Брейди“ (1989).<sup>\*</sup> Вън от съмнение е, че НРБ не разполага с технологичното време да проведе и успешно да завърши преговори с кредиторите пре-

<sup>50</sup> БНБ. Годишен отчет за 1987, С., 1988, с. 74.

<sup>51</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3476, л. 306.; Пак там, а. е. 3707, л. 113–114.; Пак там, а. е. 3698, л. 130.

<sup>\*</sup> *Условията от Торонто* (Toronto Terms) – през 1988 г. на икономическа среща на G-7 в Торонто кредиторите от Парижкия клуб приемат формат за концесионно разсрочване на дълга на гържавите с нисък доход. Кредиторите могат: (1) да опростят до 1/3 от предстоящите за падежиране главници през „консолидационния период“ (обикновено до 16 месеца). Остатъкът от дължимите главници може да се разсрочи на 14-годишни анюшета с 8-годишен гратисен период при пазарни лихви; (2) съответният дълг да се разсрочи на 14-годишни анюшета с 8-годишен гратисен период при лихви под пазарните и (3) съответните главници да бъдат разсрочени на 25-годишни матуритетата с 14 г. гратисен период при пазарна лихва. В периода между 1988–1989 г. осем ОИСР гържави, в това число Канада, Великобритания и Германия, избират втория вариант и пет (вкл. САЩ) избират третия. Само Франция възприема най-консенсусния първи вариант.

*План „Брейди“* – на 10 март 1989 г. американският секретар на съкровището Никълъс Брейди обявява нов план за справяне с международния дългов проблем. Той пренасочва усилията от координирано револвиране към частично опрощаване на съществуващите задължения. Първото споразумение по схемата е сключено с Мексико през юли с. г.

ги края на март 1990 г. Първото брейди-споразумение е сключено от Мексико след 4 месеца тежки разговори, не без активния натиск от Държавния департамент на САЩ и лично от шефа на МФВ Мишел Камдесю.<sup>52</sup>

Официалната позиция на комунистическия елит по ставащия все по-остър дългов проблем не може да не шокира наблюдателите със своята пълна безпомощност. Партийното и държавното ръководство така и не успява да направи ясен избор между описаните по-горе възможности. Политбюро очевидно не е в състояние да формулира единна стратегия за излизане от очертаващата се криза по ВД, която след това последователно да прилага. Напротив, Комисията по валутните проблеми, а оттам и цялата държавна машина блуждае между различните алтернативни варианти: страната продължава да плаща известно време с цената на пълното изпразване на валутния резерв; полагат се неимоверни усилия да се прикрива действителното състояние на икономиката, което да удължи поне с няколко месеца револвиращото финансиране от западни банки; възлагат се ялови надежди за „чудотворна“ помощ от Москва; на приливи и отливи се „реже“ (но недостатъчно) ту от инвестициите за технологично обновление на производствените мощности, ту от капиталовложенията за подобряване жизненото равнище на населението. Макар на пръв поглед всичко това да изглежда като „комбинирана стратегия“, в действителност то издава неспособността на режима да предприеме някакви смислени и координирани действия за решаването на надвисващия с все по-голяма острота дългов проблем. При серията от противоречиви и често изключващи се една друга политики, между които се люшка Политбюро, обявяването на мораториум по ВД става неизбежно.

### *Фалитът от 29 март 1990 г.*

С писмо от 15 февруари 1990 г. председателите на БНБ и БВБ Иван Драгневски и Васил Ранков информират министър-председателя Андрей Луканов за тревожното състояние на платежния баланс и предлагат обявяване на мораториум, *след което* да се предприемат преговори по разсрочване на плащанията.<sup>53</sup> Премиерът прави няколко последни опита да избегне очертаващия се фалит по дълга. Той се обръща към инвестиционната банка *Lazar Brothers* за експертиза по предстоящите външни плащания. На 7 март 1990 г. проучването, струвало около 4 млн. долара, посочва, че „размерът на финансовия недостиг и факторът време [ни] карат да направим извода, че алтернатива на разсрочването на дълга не съществува“.<sup>54</sup> При очертаващите се предстоящи плащания от 5–6 млрд. долара (наг 3 млрд. по дълга и наг 2 млрд. за внос) Луканов и

<sup>52</sup> Cline, *International Debt*, pp. 218–222.

<sup>53</sup> Демокрация, V, № 50, 1 март 1994.

<sup>54</sup> Банкеръ, IV, № 15, 19 юли 1993.

финансовият министър Белчо Белчев едва ли са били изненадани от препоръката на *Lazar Brothers*. Може да се предположи, че най-вероятно консултацията на инвестиционната банка е необходима на правителството като алиби за обявения мораториум.<sup>55</sup> Малък проблем с това „алиби“ на *Lazar Brothers* обаче е, че банката предлага не едностранно прекратяване на плащанията, а разсрочване на задълженията и пряк контакт с банките-кредиторки. Подобна е оценката и на *Credit Commerciale de France*. Според нея с цената на известни резерви и откупване на част от българските вземания от Третия свят може да се образува фонд, чрез който да се избегне прекратяването на плащанията и да се стимулират някои експортно ориентирани отрасли на икономиката.<sup>56</sup>

Паралелно с търсенето на оправдание за неизбежния вече мораториум, Луканов предприема плахи усилия за ново открехване на *DROLL*-възможността, този път с помощта на официалните кредитори. Информацията за посещенията му в Париж и Москва е крайно противоречива. Сигурно е обаче, че и на двете места търсените средства са любезно отказани. Във френската столица, по думите на самия премиер, е „почти договорен синдикиран заем от 500 млн. долара [според други – 1 млрд. франка – б. м.]... провален в последния момент от някои политически среди“.<sup>57</sup> След френския отказ единствената надежда на правителството е насочена към Големия брат, възприеман както на Запад, така и в София за кредитор (дължник) от последна инстанция. Горбачов обаче отказва искания от Луканов кредит под формата на краткосрочен депозит на Госбанк в Българската външнотърговска банка. И тук информацията за търсенето рефинансиране варира между 500 млн. (по публикации в печата) и 2 млрд. долара (според материалите по Дело № 4).<sup>58</sup> Ако се вярва на по-късно интервю на тогавашния министър-председател, направени са редица постъпки и прег западните правителства и десет големи европейски банки-кредиторки: „Едва когато се убедихме, че нито банките, нито правителствата могат да разблокират кредитите на България, тогава дадохме съгласие на БВБ да спре да плаща. Тя би направила това и без наше съгласие, тъй като пари нямаше.“<sup>59</sup>

На 26 март 1990 г. при Луканов се провежда среща за валутното състояние на страната, на която се взема решение за подготвяне от БВБ на телекс до всички кредитори на България за „временно прекратяване на плащанията по кредитите, като се осигурят само плащанията

---

<sup>55</sup> Демокрация, I, № 151, 17 август 1990.

<sup>56</sup> Стенографски дневници на VII ВНС, 19 з., с. 82–84, 14 август 1990.; Банкеръ, I, № 15, 19 юли 1993.

<sup>57</sup> Пак там, I, № 7, 24 май 1993.; Пари, № 225, 1 ноември 1999.

<sup>58</sup> Пак там.; Поглед, № 27, 6 юли 1992.; Демокрация, V, № 49, 28 февруари 1994.

<sup>59</sup> Банкеръ I, № 7, 24 май 1993.

на лихвите“.<sup>60</sup> Два дни по-късно в кабинета на министър-председателя в присъствието на Ив. Драгневски (вече бивш председател на БНБ) се прави окончателната редакция на текста и късно същата вечер БВБ разпраща телекса. В средата на юли 1990 г. освен плащането на главниците България преустановява и трансфера по лихвените си задължения.

Версиите на Луканов и на опозицията по обявения фалит се разминават значително. Пред парламента Андрей Луканов декларира, че основните ни партньори са били информирани за подготвяното решение седмици преди самото му вземане. А от „конструктивния тон“ на получените в отговор на прекратените плащания писма „аз не оставам с впечатлението..., че начинът на обявяването на мораториума е изиграл някаква особено негативна роля във формиране на отношението към България като страна, изпаднала в платежни затруднения“.<sup>61</sup> За Венцислав Димитров (СДС) обаче прекратяването на плащанията „по един толкова некомпетентен начин... е пиратство“.<sup>62</sup> Според опозицията мораториумът е обявен твърде късно, по некомпетентен начин, без никакви консултации с политическите сили. Включването на краткосрочните търговски кредити пък е предизвикало „малък шок на Запад“.<sup>62</sup>

Днес, при оскъдицата на достоверни източници, е все още трудно да се прецени доколко професионално действа правителството на Луканов в месеците преди мораториума. Безспорно е обаче, че решението за прекратяване на плащанията се взема в непрозрачна обстановка, без консултиране поне с лидерите на опозицията. По-късно Венцислав Димитров си спомня, че информация за мораториума е получена по неофициален път (по телефона) от Константин Тренчев по време на заседание на Кръглата маса.<sup>63</sup> Първите сведения за решението се появяват в пресата едва на 30 март, ден и половина след телекса на БВБ. Новината достига до столичните медии по твърде заобиколен път – чрез сътрудник на в. „Демокрация“ във Вашингтон.<sup>64</sup> Секретно обявеният мораториум заварва останалите български банки на гълги валутни позиции. По думите на Румен Георгиев\* „Минералбанк“ е принудена да изплаща редица открити вече акредитиви за внос на машини, съоръжения и суровини в брой, вместо на кредит, както се е предвиждало. Значителна част от поръчаната техника, платена вече частично, остава у доставчиците.<sup>65</sup> Подобна е картината и при останалите търговски банки. Скоро

---

<sup>60</sup> Биков, Р. М. Мицев, Н. Начев. Икономическата криза в България: Причини и последици. С., 1992, с. 72.

<sup>61</sup> Стенографски дневници VII ВНС, 23 з., 21 август 1990, с. 104, 106–107.

<sup>62</sup> Пак там, 15 з. 7 август 1990, с. 247, 261.; Пак там, 53 з., 1 ноември 1990, с. 215. Биков, Р. и др. Икономическата криза..., с. 71–81.

<sup>63</sup> Стенографски дневници VII ВНС, 15 з., 7 август 1990, с. 247.

<sup>64</sup> Демокрация, I, № 35, 30 март 1990.

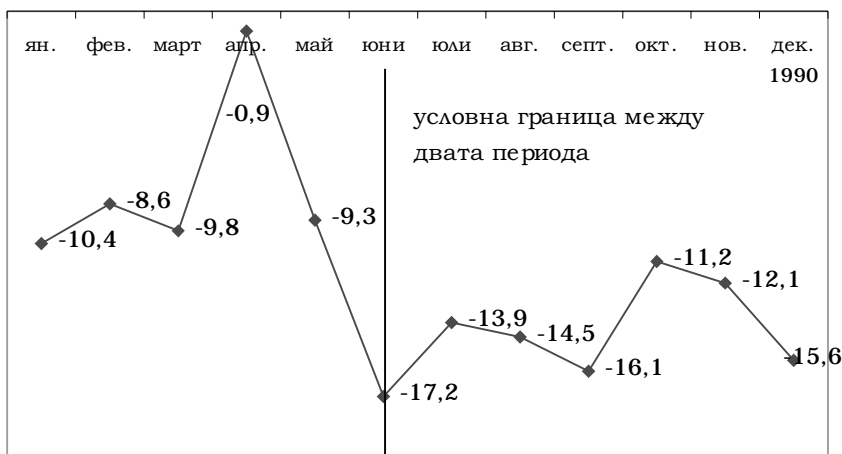
\* Бивш председател на „Минералбанк“ и генушат от БСП в ВНС.

<sup>65</sup> Дума, I, № 119, 31 юли 1990.

те остават с изтънели валутни наличности, а стопанските и външно-търговските организации са принудени масово да прибягват до преки контакти със западните си партньори.

Прекратяването на плащанията по външния дълг поставя българската икономика в шоково състояние. Наред с рушащите се връзки в рамките на СИВ и набиращата сили повсеместна стопанска и политическа криза, мораториумът усилва дисбалансите в икономиката. Поради продължилото до юни държавно финансиране на вноса с остатъка от валутния резерв, ефектът от фалита се проявява с двумесечен времеви лаг. При разглеждане данните за намалението на производството по месеци се вижда, че през 1990 г. съществуват два ясно очертани периода – януари – май и юни – декември. Разликата между тях е средно 5 % или 1800 млн. лв. непроизведена продукция поради нереализиран внос на суровини.

Диаграма 8.3. Месечно намаление на производството през 1990 г. в проценти.



Източник: Статистически годишник на РБ

Мораториумът от 29 март 1990 г. е естествен завършек на проточилата се икономическа и дългова криза, в която изпада комунистическият режим през втората половина на 80-те години. Макар това да не е първият случай, в който страната нарушава договорните си задължения към своите външни кредитори, за първи път българско правителство си позволява подобен „пиратски“ ход.<sup>66</sup> Предишните морато-

<sup>66</sup> Аврамов, Р. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. I, С., 2007, с. 488–536.

риуми и дългови „инциденти“ задължително са обявявани при запазването на възможно най-тесен контакт с банките-кредиторки. Избраният консенсусен подход и световната стопанска криза, в която те се реализират (след Първата световна война и през Голямата депресия), значително намаляват „цената“ на мораториума и позволяват България дори да бъде сочена за пример на други значително по-агресивни дължници.<sup>67</sup> Прекратявайки плащанията едностранно, без каквото и да е предупреждение, социалистическото правителство на Луканов нанася тежко поражение върху авторитета на страната и дълго я откъсва от международните кредитни пазари.

### *В търсене на изход*

Още в средата на 1984 г. Политбюро и генералният му секретар си дават сметка за навлизането на икономиката ни в нов кризисен цикъл. В отпратена от Живков паметна бележка до К. Черненко (май с. г.) се споменава, че:

*Пред нас... застава с цялата си сериозност въпросът: как, с какви средства и по какви пътища ще можем да осигуряваме обективно необходимите, макар и ниски темпове на развитие в близката и по-далечна перспектива?*<sup>68</sup>

Поставените задачи са минималистични. Предишните директиви за стахановски темпове и за удвояване на продукцията („големия скок“ от края на 50-те и Двадесетгодишната програма от началото на 60-те) са забравени. Целта вече е оцеляването на режима.

Макар да не успява да формулира ясна и единна стратегия по дълговата криза, партийното ръководство не абдикира напълно от нависващата с все по-голяма острота проблем. То прибягва към серия от политики с тактически характер, които в най-добрия случай могат да отложат, но не и да предотвратят мораториума по ВД.

Поради подчертано търговския характер на задълженията, един от първите лостове, към които традиционно посягат и правителството, и Политбюро, е възраждане на позамрялата, но не позабравена линия на увеличаване износа и ограничаване вноса. Уравновесяването на търговския баланс става предмет на цяла серия от мерки. Още в началото на 80-те се прави опит за засилване на търговско-икономическите връзки със Запада. Приети са специални стратегии за развитие на сто-

---

<sup>67</sup> *Иванов, М.* Можехме ли да девалвираме? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия? – Исторически преглед, LX, 2004, № 3–4, с. 60–80.; Tooze, A. and M. Ivanov, ‘Heavy Defaulting Bulgarian Style’, *Economic History Review*, 2007 (forthcoming).

<sup>68</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 3139, л. 6–7.

кообмена (и по-специално на износа ни) с някои определени като приоритетни капиталистически страни (ФРГ, САЩ, Великобритания и Италия).<sup>69</sup> Впоследствие (1989 г.) членове на стопанското и политическото ръководство поемат персонални ангажименти за стимулиране на българския експорт към някои от западните държави: Стоян Овчаров – ФРГ, Петко Данчев – Япония, Андрей Луканов – Франция.<sup>70</sup>

През 1986 г. е издадена директива за „намаляване вноса и нестоковите разходи и увеличаване износа за несоциалистическите страни с оглед реализиране на валутен ефект в размер на 300–350 млн. вал. лв.“. Година по-късно се решава импортът на суровини и материали през трето тримесечие да бъде ограничен до 200 млн. вал. лв. Най-амбициозни са поставените от Живков задачи – до края на петилетката да се свие вносът с 10–15 % и да се реализира 15 % увеличение на износа. „Трябва ежегодно 30 на сто да подобряваме баланса със западните страни. Или най-малко с 20–25 на сто.“<sup>71</sup> Приетите Мероприятия за изпълнение на валутните задачи (от 1986 г.); Указания на МС за разработка програми за увеличение на валутните приходи и намаляване на валутните разходи за периода 1988–1990 г.;<sup>\*</sup> Антиимпортна програма 1989–1990 г. и до 1995 г. (1988 г.) са само част от документооборота, декретиращ балансиране на стокообмена по „второ направление“. Очакваният ефект от Антиимпортната програма е 3,2 млрд. вал. лв. от „спрян и преготвратен внос“, от които 210 млн. само за 1989–1990 г.<sup>72</sup>

Прави се всичко възможно за обвързване на 50–60 % от вноса с насрещен износ на българска, предимно машиностроителна продукция. По-късно с Разпореждане на МС се забранява осъществяването на импорт от самоуправляващите се стопански организации (ССО), ако не се реализира и съответен експорт.<sup>73</sup>

Режимът полага усилия и за поредно пренасочване на външнотърговския обмен към социалистическите и развиващите се страни. През 1984 г. Министерството на външната търговия е натоварено да анализира търговията със САЩ, ФРГ, Великобритания и Италия, като „набележи мерки за намаляване на пасивните баланси с тези страни и ограничи вноса от западните държави, които не предоставят кредити

---

<sup>69</sup> АМВНР, оп. 38, а. е. 826, л. 1–11.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 2795, л. 103–104.

<sup>70</sup> Пак там, оп. 68, а. е. 3643, л. 28.

<sup>71</sup> АМВНР, оп. 43–0, а. е. 46, л. 31–32.; Пак там, оп. 44–0, а. е. 30, л. 123–124.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3232, л. 67–69.

\* От 1987 г., с тях самоуправляващите се стопански организации са натоварени да изготвят собствени валутни програми.

<sup>72</sup> АМВНР, оп. 43–0, а. е. 46, л. 31–32.; Пак там, оп. 43–4, а. е. 114, л. 1–2.; Пак там, оп. 44–0, а. е. 31, л. 29а.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 35456, л. 358 и сл.

<sup>73</sup> Пак там, л. 360–363.; АМВНР, оп. 46–0, а. е. 15, л. 50 и сл.; Пак там, оп. 44–0, а. е. 31, л. 29а.

на нашите външнотърговските организации“.<sup>74</sup> Антиимпортната програма от 1988 г. преповтаря директивата без видим резултат.<sup>75</sup>

За разлика от 60-те и 70-те години, през втората половина на 80-те политиката за балансиране на търговския баланс е обречена на провал. След събитията в Полша Политбюро не смее да ореже грастично консумацията. От друга страна, изградената стопанска структура се нуждае от непрекъснат приток на суровини и ресурси, за да поддържа темпове на растеж. Важна спиратка пред оряждането на импорта е и невъзможността на българската промишленост да замести със собствена продукция повечето вносни произведения.

За Живков „румънският вариант“ е крайно неприемлив.<sup>76</sup> Или, както се изразява К. Чакърров, първият секретар на БКП „искаше да вземе завоя, без да посегне на жизненото равнище на населението“.<sup>77</sup> Това е едн от главните изводи и на проведеното след въвеждането на военното положение заседание на върховния партийен орган:

*Една от най-важните поуки от полските събития е, че подобни събития, независимо от специфичните условия в ПНР, са възможни и в други социалистически страни... Някои от въпросите на тази [наша] политика, които засягат непосредствено интересите на гражданите, изискват спрочни мерки. Най-напред това е въпросът за осигуряването на необходимите стоки и услуги за населението, особено такива, които се отнасят към категорията на стоките и услугите от първа необходимост... Разработки и решения, както е видно, има, но голяма част от крайно необходимите стоки и услуги не могат да се намерят.*<sup>78</sup>

Сигурно тук се крие и причината за ексцентричното съвместяване на валутни задачи, поверени за управление на Комисията по валутната политика към ЦК, с политиката по производство и внос на „модни, луксозни и деликатесни стоки“.<sup>79</sup> Няколко години по-късно първият зам.-

---

<sup>74</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 2795, л. 103–104.

<sup>75</sup> Пак там, оп. 68, а. е. 35456, л. 360.

<sup>76</sup> Тази „алтернатива“ Т. Живков нарича „обричане на страната на застой“ както се „посегне на жизненото равнище [и] се предизвика безработица с всичките политически и социални последици от това“. Пак там, оп. 65, а. е. 50, л. 8–9.

<sup>77</sup> Чакърров, К. От втория етаж към нашествието на демократите. С., 2001, с. 134.

<sup>78</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2617, л. 8–9, 28. Заседание на Политбюро от октомври 1980 г., обсъдило специално внесено писмо на Т. Живков, озаглавено „Причини за полските събития“. И. Марчева също открива връзка между „пуснатото“ потребление и полските събития от 1980 г. Марчева, И. Опумите..., с. 297–298.

<sup>79</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 93, а. е. 15, л. 1–3

премиер О. Дойнов ще повтори, че решаването на валутния проблем трябва да става „не чрез стагнация на потреблението, а чрез ефективно използване на всички ресурси в съответствие с балансите на технологичните връзки“. <sup>80</sup> Дори при най-острата нужда на свободни девизи за извършване на службата по дълга и на крайно необходимия внос, приета е Програмата за коренен прелом в производството на стоки и услуги и за задоволяване на потребностите на населението (септември 1988 г.) „препоръчва“ до края на годината да се прецени кои стоки и услуги могат да бъдат „снети“ от износ и да останат за вътрешна консумация. Заделят се 100 млн. вал. лв. по второ направление за внос през 1989–1990 г. на някои качествени суровини, с които да се произвеждат „луксозни“ стоки за задоволяване на нуждите на населението. <sup>81</sup>

Друга важна причина за обречеността на антиимпортната програма от втората половина 80-те е силно ресурсоемката структура на българската индустрия. Тя се признава открито от последния министър-председател на НРБ Георги Атанасов. При обсъждане на резултатите на приключилите Пловдивски панаур (1987 г.) той споделя пред Политбюро:

*Ние се оказахме в много тежко положение, защото нужните суровини за нашата икономика надвишават това, което акумулираме. И да направим **крут завои**, това значи **да спре икономиката, да рухне икономиката**. Това не можем да си позволим [к. м.]. <sup>82</sup>*

Не на последно място политиката за уравнивяване на търговския баланс е обречена и поради липсата на технологичен, ноу-хау и организационен капацитет на родната промишленост да замести повечето позиции от импортната ни листа със собствено производство. В резултат често опитите за „побългаряване“ водят до комични резултати – в края на 70-те години например Централният кооперативен съюз рапортува, че успешно е въвел в производство лимонада на прах и заместители на кафе от ръж и леблебия, с които се спестявали значителни валутни разходи за внос на кафе и безалкохолни напитки. <sup>83</sup>

Ограничения от политически (луксозните стоки) или икономически характер (суровини и екипировка) връзват ръцете на стопанското ръководство, което не е в състояние да стопи пасива по търговския баланс. Притесненията за разклатената политическа фасада на режима правят оръязването на потреблението „нецелесъобразно“. Изградената ресурсоемка икономическа структура пък не е в състояние да превключи без буксуване на нисък суровинен режим. Поради партийната поведла за технологично обновление (т. нар. научно-технически прогрес) е

<sup>80</sup> Пак там, оп. 68, а. е. 2421, л. 104–105.

<sup>81</sup> Пак там, а. е. 3493, л. 67, 71.

<sup>82</sup> Пак там, а. е. 3232, л. 74–75. *Чакъров, К.* Вторият етаж..., с. 126–127.

<sup>83</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 93, а. е. 64, л. 7.

невъзможно да бъде свит вносът и на третия основен сегмент – машини и комплектни обекти.

Опитите за стимулиране на износа се препъват в плачевното качество на продукцията. При неразрешимия проблем с качеството десетките програми, решения и съображения за „коренен прелом в стокообмена“ не дават положителни резултати в полосата на реалната икономика, а само раздуват обема на документооборота. Неспособни да запушат пробойната в търговския баланс, Политбюро и правителството са принудени да предприемат редица „валутни“ мерки за компенсирание хроничните дефицити в платежния баланс.

Решение на задълбочаващата се дългова криза режимът безуспешно търси чрез изстискване на допълнителни девизни постъпления по параграфа на услугите (туризъм, инженерингови операции, международен транспорт, реекспорт, износ на специално имущество \*) и чрез облекчаване на суровинния проблем чрез инвестиции в трети страни или икономии у нас. Политбюро възлага сериозни надежди на международния туризъм за подобряване на платежния баланс на страната. Българският туристически продукт обаче е с ниско качество, насочен предимно към източноевропейските държави, т. е. носещ предимно приходи в неконвертируеми валути. През 1989 г. съотношението между леглата в частни квартири и в хотели е 1:1 (при световна норма 1: 10) и предвижданията са то да се запази такава до 2000 г. От БАТО \*\* постъпват оплаквания в Политбюро, че отрасълът „се третира от планиращите и финансовите органи като второстепенна сфера“, поставен е при неблагоприятни данъчни условия и върху ефективността му „влияе [слабото] качество на продукцията на почти всички групи отрасли на народното стопанство“. <sup>84</sup> Отношението към западните туристи у нас е лошо, както свидетелстват множество запазени оплаквания. В преглед на постъпилите рекламации посолството ни в Лондон изброява най-фрапиращите му недостатъци:

*Стените на помещенията в хотелите били покрити с убити насекоми, гостите са били така изпохапани от комари, че някои е било необходимо да търсят лекарска помощ. Водните кранове на баните текат. В пристройката към хотел „Сатурн“ има оплаквания даже от наличие на бълхи и въшки. Бельото и кърпите се сменят веднъж на седмица. Редица барове в хотелите не се зареждали редовно с напитки, нямало изложени ценоразписи и обслужващият персонал фиксира цените произволно...<sup>85</sup>*

---

\* Износът на оръжие и реекспортът на съветски енергоресурси ще бъде разгледан в следващите параграфи.

\*\* Българска асоциация за отдих и туризъм.

<sup>84</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 35456, л. 11, 39 и сл.

<sup>85</sup> АМВнР, оп. 38, а. е. 585, л. 46–47.

Всичко това обяснява трайната тенденция на спад в относителното количество на западни туристи, посещаващи страната ни. Ако през 60-те години те са средно 14 % от всички чужденци, дошли на гости у нас, през 70-те намаляват до 11 %, а през последното социалистическо десетилетие падат наполовина (до малко над 6 %).<sup>86</sup> Не са впечатляващи и валутните приходи в конвертируема валута. За повечето години данните са все още засекретени, но от информацията за 1987 г. може да се извлече общата картина – 234 млн. вал. лв. приходи в несоциалистическа валута и 450 млн. в различни СИВ–парични единици.\* Общите постъпления от отрасъла са едва 6,6 % от онези, реализирани чрез износ на стоки (при 14,2 % в Португалия и 21,1 % в Испания.). Средният валутен приход на човек от населението у нас е 99 щ. г., при 919 в Австрия, 310 в Испания, 180 във Франция и Гърция и 48 в Югославия.<sup>87</sup>

Дори тези скромни валутни постъпления обаче се ерозират от редица небомислени инвестиции в международния туризъм, извършени с кредити от западни банки. По данни, изнесени от Т. Живков в заседание на Политбюро, БАТО води „политика на мистификации по отношение на ефективността на туристическите обекти“. При планирани капиталовложения от 38 млн. реалната стойност на комплекс „Дюни“ достига 70 млн. За „Елените“, дунавските кораби и „Боровец“ разминаването е съответно от 7,1 и 3 млн. лв. Истинският проблем обаче е, че експлоатацията на обектите е на загуба и по груби оценки на БНБ инвестициите ще се изплатят след над 200 г. за „Дюни“, 63 г. за „Елените“, 15 г. за двата речни кораба и 14 г. за „Боровец“.<sup>88</sup>

Слаби са резултатите и от инженеринговите операции в развиващи се страни. Поради присъщата на режима параноя за момента е невъзможно да бъдат представени каквито и да е цифри за приходите от строежа на обекти в Третия свят. Постъпващата във Външно министерство информация от търговските представителства обаче скицира една нерозова картина. Българските инженерингови компании („Техноекспортстрой“, „Агрокомплект“, „Транскомплект“, „Биоинвест“ и др.) срещат хронични затруднения при получаване на дължимите си вземания. Към април 1989 г. общият размер на просрочените плащания е 7,3 млн. вал. лв. Поради постоянната обезценка на валутите, в които са деноминирани блокираните авоари на строителните ни фирми, вече безвъзвратно са били изгубени над 2,5 млн.<sup>89</sup> Налага се въпросът многократно да бъде повдиган от нашите правителствени делегации, без то-

---

<sup>86</sup> Изчислено по: Статистически годишник на НРБ, различни годишнини.

<sup>87</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 35456, л. 11.

<sup>88</sup> Пак там, л. 32–39.

\* В тези доходи са включени и приходите от застраховки, самолетни билети, визи и др.

<sup>89</sup> Биков, Р. и др. Икономическата криза..., с. 90.

ва да промени съществено изрядността на „братските“ развиващи се държави.

Към неуредените плащания трябва да се добави и очерталото се от 1987 г. свиване на новите поръчки. В писмо от май с. г. на търговско-икономическата служба в Багдад се съобщава, че „възможностите за работа на българските предприятия се стесняват непрекъснато... [След завършване на настоящите обекти] организациите ще останат без необходимия обем строителна дейност“.<sup>90</sup> Навярно това кара Живков да отбележи: „Строителството в чужбина – по-голяма корумпираност не може да бъде... ако не вземем в ръцете си този фронт, той ще ни докара до международни скандали... Това е най-корумпираният фронт в България.“<sup>91</sup>

Двете публично най-известни инженерингови операции – гигантските инвестиционни проекти в либийската нефтена и венецуелската алуминиева промишленост – доказват основанията за подобни обвинения. Либийската нефтена концесия е често включвана в челото на списъка с главните виновници за натрупването на външния дълг.<sup>92</sup> В резултат на сключената през 1979 г. спогодба НРБ инвестира близо 200 млн. щ. д. за проучване на петролните залежи на Джамахирията. Откритите 21 нефтени и 7 газонаходища в двете концесии НС–100 Гагамес и НС–101 Мурзук имат запаси от максимум 30 млн. т, от които съгласно двустранната схема България може да добие едва 3,7 млн. т. За тази цел обаче са необходими допълнителни капитални вложения за над 900 млн. щ. д.<sup>93</sup>

Също толкова неизгоден е и вторият проект за участието на наш консорциум „Балко“ (формиран специално за целта от Стопанска банка и няколко производствени предприятия \*) в добива на глинозем във Венецуела. Проектът АЛУСУР предвижда капиталовложения от 400 млн. щ. д. за добив на алуминий в Латинска Америка и за изграждане на флотационен комбинат в НРБ. Преповтаря се схемата на „Нева“ и „Монблан“<sup>\*\*\*</sup>. Връзката тук е направена от А. Ривiere, за чиято фирма „Сурал“ е запа-

---

<sup>90</sup> АМВНР, оп. 45–6, а. е. 104, л. 17–18.; Пак там, оп. 40, а. е. 1832, л. 1.; Пак там, а. е. 1836, л. 4.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3024, л. 13–14.

<sup>91</sup> Пак там, а. е. 3529, л. 16.

<sup>92</sup> *Димитров, Н., А. Александров.* Вина и виновници. С., 1991, с. 57–63.; *Биков, Р. и др.* Икономическата криза, с. 91–97.; *Манолова, Л.* Външният дълг и 10 ноември 1989 г. в документи и тайни. С., 2002, с. 149–161.

<sup>93</sup> *Димитров, Н., А. Александров.* Вина и виновници..., с. 61.

\* Стопанско обединение „Металснаб“, СО „Кабели и проводници“ – Бургас, СО „Двигателостроене“ – Варна, СО „Дискови запамятаващи устройства“ – Стара Загора, СО „Металхим“ – Сопот, СО „Елпром“, СО „Българско пиво“, Научно-производствена организация „Технология на металите“ и Технологичен център по тежко машиностроене и специална металургия – Перник.

\*\* За проектите „Нева“ и „Монблан“ вж. малко по-долу.

зен 28-процентен дял в АЛУСУР. По подобие на иницираният „Нева“ Дьорг Харгитай (зет на унгарския министър на радиоразпръскването)<sup>94</sup>, з-н Ривiere е племенник на предложения от управляващата Социалдемократическа партия за президент на Венецуела Карлос Андрес Перес. Самият Перес има симпатии към социалистическия лагер и е посещавал НРБ и СССР.<sup>95</sup> По непълни данни в проекта са инвестирани 8 млн. щ. д., но „вместо печалба дружеството понася загуби и бързо изпада в критично състояние“.<sup>96</sup>

В сравнение с палиативните мерки за уравновесяване на търговския баланс и за преодоляване на суровинния проблем, приложените валутни рестрикции и стимули имат значително по-голям ефект за частичното оздравяване на платежния баланс на България. При съхранени дефицити (търговски, валутен) и огнища (нерентабилност на инвестициите, безотговорност и безотговорност) в икономиката обаче, те нямат потенциал да решат големия дългов проблем. През втората половина на 80-те години, както и при кризата десетилетие по-рано, Политбюро залага на засилена централизация, на строг контрол (съпътстван с почти ежедневни отчети) и на командно-административен подход за постигането на „коренен прелом за намаляването на валутните разходи“.<sup>97</sup> От 12 октомври 1977 г. към Политбюро функционира специална Комисия по валутните проблеми (КВП), ръководена лично от Т. Живков.<sup>98</sup>

**Таблица 8.7.** Състав на валутните комисии към Политбюро и МС, 1977–1986 г.

---

*ВК към ПБ, 1977*    *ВК към ПБ, 1980*    *ВК към ПБ, 1985*    *ВК към МС, 1986*

---

Председател:

Тодор Живков

Тодор Живков

Тодор Живков

Георги Атанасов

Членове:

Огнян Дойнов

Огнян Дойнов

Огнян Дойнов

Огнян Дойнов

Андрей Луканов

Андрей Луканов

Андрей Луканов

Андрей Луканов

Христо Христов

Христо Христов

Христо Христов

Христо Христов

Белчо Белчев

Белчо Белчев

Белчо Белчев

Белчо Белчев

Гриша Филипов

Гриша Филипов

Гриша Филипов

<sup>94</sup> Архив на БНТ, „Остатъците на „Нева“, част I, сценарист Светозар Бахчеванов, режисьор Явор Бобев.

<sup>95</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 93, а. е. 60, л. 1–20.

<sup>96</sup> *Димитров, Н., А. Александров.* Вина и виновници..., с. 71.

<sup>97</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 93, а. е. 35456, л. 360.

<sup>98</sup> *Димитров, Н., А. Александров.* Вина и виновници..., с. 20.

Станко Тодоров	Станко Тодоров		
Кирил Зарев		Кирил Зарев	Кирил Зарев
Емил Христов	Емил Христов		
Веселин	Веселин		
Никифоров	Никифоров		
	Тодор Божинов	Тодор Божинов	
	Станиш Бонев	Станиш Бонев	
		Васил Коларов	Васил Коларов
		Чугомир	
		Александаров	
			Стоян Марков
			Иван Илиев
Тано Цолов			

*Източник:* ЦДА, АМВНР, Димитров, Н., А. Александаров. Вина и виновници.

Прави впечатление устойчивият състав на валутните комисии към Политбюро и към правителството. Четирима от общо 11-те члена участват във всички състави, трима – в три от тях, а пет – в два. Любопитен е също и „отказът“ на Живков от председателския пост на КВП. Както имах възможност да отбележа и по-рано, заг „отгърпването“ на Първия най-вероятно се крие опит за прехвърляне на отговорността и за набиране на „компромат“ срещу конкуренти за поста генерален секретар.<sup>99</sup> През 1987 г. Т. Живков целенасочено размахва пръст: „Вие, няколко души трябва да носите отговорността, че с 2 милиарда ни натопихте. Кои бяха тогава в МС? Андрей Луканов, Огнян Дойнов, Стоян Марков и още някой по икономиката.“<sup>100</sup> Изобщо търсенето на „персонална отговорност“ и заплахата за налагане на санкции е сериозен и често повтарян мотив, „стимулиращ“ отговорните фактори в гържавата да полагат специални усилия за ликвидирание на дълговото бреме.<sup>101</sup>

Основно правомощие на Комисията по валутните въпроси е вземането на решения, отнасящи се до девизното състояние на страната и до изпълнението на задачите по износа. Макар да е създадена от Политбюро, а не от парламента, нейните разпореждания\* са фактически с по-

<sup>99</sup> АМВНР, оп. 43–0, а. е. 55, л. 24–25.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 862, л. 3.

<sup>100</sup> Пак там, а. е. 3232, л. 67–68.

<sup>101</sup> Например Решение на Работната група към КВП от 1979 или Решение на МС № 102 от 1986. Пак там, оп. 93, а. е. 47, л. 5.; АМВНР, оп. 43–0, а. е. 61, л. 81–83.

\* За съжаление архивът на Комисията по валутната политика към Политбюро е само частично запазен. От него са оцелели едва 80 архивни единици, главно за периода 1977–1983 г. Според внесеня в началото на 90-те доклад на военния министър Д. Луджев до премиера Ф. Димитров: „Почти всяко решение на тази [валутна] комисия може да бъде предмет на завеждане на следствено дело срещу членовете ѝ...“ Личен архив, Доклад от Д. Луджев, министър на отбраната, с. 46.

висок ранг от тези на правителството и са задължителни за всички държавни органи и организации. Към комисията има изградени окръжни КВП, които през 1985 г. са натоварени да вземат на ежедневен отчет и контрол реализацията на плана от валутните предприятия и да провеждат действия по обвързването на вноса и износа.<sup>102</sup> След извършената териториална реорганизация функциите на окръжните комисици са поети от новите областни и общински валутни комисици, оглавявани от „първите секретари на съответните партийни комитети“ (януари 1988 г.).<sup>103</sup>

Важно правомощие на КВП е утвърждаването на валутния план на страната, следенето за неговото изпълнение и издаването на методически указания за наваксване на изоставането в девизните приходи. През юли 1986 г. например комисията приема Мероприятия за изпълнение на валутните задачи за настоящата година. Тук в подчертано декларативен дух се натоварват „ръководителите на стопанските предприятия... да вземат мерки за гарантиране на изпълнението на утвърдените им годишни валутни салда“. Препоръчва се на МВНТ и БВБ да „подобрят анализа и контрола при разрешаването вноса от несоциалистическите страни“.<sup>104</sup>

Препоръките обаче остават изцяло на хартия. В края на 80-те БНБ ще е принудена да признае, че „централната причина за крайно опасното развитие на валутния ни баланс в несоциалистическа валута, особено от 1986 г. насам, е нереалният валутен план“. При изкуствено надутия план за 1987 и 1988 г. валутните постъпления продължават да се планират в необосновано висок размер, което само загълбочава дупката по текущата сметка на платежния баланс. При реализирани през 1987 г. постъпления от 2216,2 млн. вал. лв., в плана за следващата година са разчетени 2908 млн. или ръст от 33,2 %. В плановете се записват необосновано високи валутни постъпления, което позволява да се оправдават големите девизни разходи на страната. Тази практика, според мнението на Банката, е основна „бариера за всякакви валутни инициативи извън плана, освен ако съответните ръководители на производството са склонни към авантюри“.<sup>105</sup>

Валутният план е важен инструмент за дирижиране на входящите и изходящите капиталови потоци в България. Още през 1978 г. валутната комисия информира писмено първите секретари на партията, министрите, председателя на Народното събрание и генералните директори на държавните стопански обединения (ДСО) и комбинати, че вместо множеството отделни валутни програми (на Държавния комитет по туризма, ЦКС, МВНТ, ДСО и предприятията) ще се въведе „обща

<sup>102</sup> АМВНР, оп. 42, а. е. 7011, л. 3.

<sup>103</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3365, л. 1.

<sup>104</sup> АМВНР, оп. 43-0, а. е. 46, л. 31-32.

<sup>105</sup> БНБ. Годишен отчет за 1987. С., 1988, с. 71, 73.; БНБ. Годишен отчет за 1988. С., 1989, с. 62.

валутна задача на територията на окръзите и на град София“.<sup>106</sup> Технологиата на изработване на окръжните валутни задания е значително усложнена с предложените от Работната група към КВП и приети скоро след това Мероприятия за изпълнение на валутните задачи за 1980 г. Въз основа на формирания от МВНТ план за износа по окръзи до средата на януари с. г. изпълнителните комитети на общинските народни съвети са натоварени да уточнят своите собствени задания, в т. ч. и тези за отделните предприятия. ДСО са задължени да разработят програми за разкриване на допълнителни валутни приходи.<sup>107</sup>

През втората половина на 80-те години процедурата по изготвяне и реализиране на валутния план е частично променена. С ПМС № 36 от юни 1987 г. е въведен принципът на валутната самоиздръжка. Вносът на машини и съоръжения по второ и трето направление ще става чрез привличане на чуждестранни инвестиционни ресурси и капитали и сдружаване със западни фирми; собствени валутни средства или използване на валутни кредити от български банки, „когато са налице необходимите условия за тяхното погасяване“. Импортът вече ще се извършва не на база на предвиденото във валутния план, а само след проверка отговарят ли проектите на гореизложените условия. Кредитите и лихвите по тях ще бъдат погасявани от предприятията, а не от бюджета.<sup>108</sup> Предвижда се валутното самофинансиране да бъде въведено през следващата петилетка, докато самостоятелната валутна сметка е приложена още от 1 юни 1986 г.<sup>109</sup> По думите на Т. Живков:

*Ние ще даваме валута само на тези стопански организации, които не могат да си припечелят валута на този етап, а ние сме заинтересовани да форсираме съответните отрасли... По принцип трябва да се мине на валутна самоиздръжка навсякъде и във всичко.<sup>110</sup>*

Последната промяна е извършена с бюджета за 1989 г. В него е предвидено стопанските производители да задържат 75 % от валутните постъпления и да отчитат за държавния валутен план само 25 на сто. За гарантиране на валутните ресурси за общонационални цели са определени 27 стопански организации, които са натоварени да извършват абсолютна вноска във валута, за да бъдат осигурени тиловите ешелони и производството на стоки за вътрешния пазар. Други 62 организации пък ще получават девизни дотации.<sup>111</sup> Въвеждането на валутната сметка не маркира някаква нова инициатива за либерализиране на икономиката.

<sup>106</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 93, а. е. 47, л. 1–3.

<sup>107</sup> Пак там, а. е. 62, л. 1–7.

<sup>108</sup> АМВНР, оп. 44–0, а. е. 30, л. 127–128.

<sup>109</sup> Пак там, а. е. 31, л. 29а.; Пак там, оп. 43–0, а. е. 61, л. 81–83.

<sup>110</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 2421, л. 16.

<sup>111</sup> Пак там, а. е. 3545а, л. 145–147.

Политбюро е взело подобно решение още през 1974 г.<sup>112</sup> Необходимостта от препотвърждаването му през 1987 г. говори само какви трудности среща ръководството с консервативността на бюрократичната система у нас.

Втори център на валутната политика, наред с Комисията по валутната политика, се оформя около Българската външнотърговска банка. По личното указание на Т. Живков през 1982 г. е изработена нова структура на банковата ни система. Препотвърден е монополът на БВБ във валутната област. Тя остава „единствената българска банка, която... ще привлича при необходимост валутни ресурси от страната и чужбина и ще ги предоставя под формата на валутни кредити в несоциалистическа валута на останалите банки у нас“.<sup>113</sup>

\* \* \*

Спокойно може да се каже, че повечето от прилаганите през втората половина на 80-те години тактически мерки вървят по отгъпкани през предните десетилетия пътища. И валутната комисия, и валутният план, и валутните стимули за производителите, и формираният стратегически валутен резерв \* повтарят тествани от по-рано методи и средства. Променя се единствено използваната форма. За „новаторство“ могат да претендират само изградените в средата на 80-те валутни предприятия (първо 62, а по-късно намалени на 58) и опитът за замяна на вноса на машини на кредит с по-широкото прилагане на лизинга.<sup>114</sup>

<sup>112</sup> Пак там, оп. 35, а. е. 4882, л. 1–3.

<sup>113</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 1265, л. 18–19.

\* В мемоарите си Живков прави опит да си припише авторството за създаването на валутен резерв: „Струва си да се отбележи, че за първи път в историята на България по време на моето управление у нас бе създаден стратегически златен и валутен резерв. Нито едно правителство – както по времето на цар Фердинанд и на цар Борис III, така и по времето на Георги Димитров и Вълко Червенков – не може да се похвали с подобно постижение.“ *Живков, Т. Мемоари...*, с. 223. Това твърдение звучи не само нескромно (както се опасява няколко реда по-нагоду сам авторът), но е и напълно невярно. Поради естеството на златния стандарт, чийто член е страната ни до Войните, и Закона за БНБ от 1928 г. у нас съществува девизен резерв за задължително покриване на банкотната емисия. Още през 60-те години Политбюро взема решение за изграждането на валутен фонд, с който да се задоволяват текущите камбиални нужди на НРБ. Той е създаден едва в края на 70-те (АМВНР, оп. 33, а. е. 4598, л. 20) и до 1987 г. успешно служи като буфер на платежния баланс. Днес валутният резерв се радва на доста митична слава. След Десети ноември у нас ще се отправят редица обвинения за разхищаването и дори за ограбването му („изчезналите“ за няколко месеца 2 млрд. щ. д.). Отчасти тези обвинения бяха вече разгледани по-горе.

<sup>114</sup> АМВНР, оп. 42, а. е. 7011, л. 9–10.; Пак там, оп. 43–0, а. е. 46, л. 31–32.; Пак там, оп. 44–0, а. е. 15, л. 51.; Пак там, а. е. 31, л. 29а.

С тези малки изключения повечето от потърсените решения издват идеята на немоц на режима. При липсата на воля за реформи, мугността, с която се осъществяват промените, и неспособността (нежеланието?) на властта да се пребори със саботиращата реорганизацията тежка бюрократична система, дори и полезните инициативи не успяват да родят желаните плодове. За това „съдейства“ и неяснотата на архитектите на реформите докъде са склонни да отидат в преустройство на системата. Липсата на визия често води до вземане на противоречиви и взаимноизключващи се решения с нулев нетен резултат.

При фундаменталната природа на външния дълг на комунистическа България е трудно да се прецени дали една по-решителна и радикална промяна би позволила на режима да прескочи дълговия капан, заложен още в средата на 70-те години. Със своята хаотична и противоречива политика обаче Политбюро и правителството допълнително допринасят за задълбочаването на проблема с външните задължения.

### *Фундаменталната природа на дълговата криза*

В първата част на тази глава вече бе загатната фундаменталната природа на дълговата криза от 80-те години. Следвайки своята изкривена непазарна логика, плановата икономика поражда серия от стопански неравновесия, които, от една страна, помпат валутната задлъжнялост (за запълване на „дупките“ в платежния баланс и за внос на инвестиционни стоки, които икономиката ни не е в състояние да произведе сама), а от друга – пречат на ефективното използване на привлечените ресурси. Масовите разхищения, незавършеното строителство, ниското качество на продукцията, нейната огромна материално- и енергоемкост тласкат все по-нагоре размера на валутния дълг.

За разлика от склонната към булевардни обяснения в сладко-киселос българска литература, фундаменталната природа на дълговия проблем не остава в тайна за западните изследователи. Макар да не разполагат със съвсем точни данни за параметрите на кредитната ни експозиция, те успяват да напипат много по-точно механиката на процесите, които помпат задлъжнялостта на НРБ до нива, значително надвишаващи нейния платежен капацитет.

Според Илиана Злоч-Кристи от Оксфорд например:

*Сегашните дългови проблеми на източноевропейските страни имат дълбоки **фундаментални корени** [deep systematic roots]... Проблемите, свързани с външните дългове в конвертируема валута на Източна Европа, са резултат от невъзможността (породена предимно от **фундаментални фактори** и изострена от външни шокове) да се увеличи ефективността на инвестициите и [обема на] износа в конверти-*

руема валута в обстановка на нараснали валутни разходи за внос и плащания по външния дълг. [к. м.].<sup>115</sup>

Основна причина за безконтролно нарастващия външен дълг е хроничният дефицит по текущата сметка на платежния баланс.<sup>116</sup> Привличаните след началото на 70-те години валутни кредити са средство за компенсирание на явната неспособност на българската икономика да произведе достатъчно стоки, с чийто износ да финансира вноса на жизненоважни западни произведения.

**Таблица 8.8.** Валутен план на България, 1978–1989 г., млн. вал. лв.

	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Постъпления	1,72	2,51	3,25	3,33	3,34	2,99	3,24	3,21	2,34	2,56	2,48	2,06
Разходи	1,89	2,10	2,80	3,05	2,90	2,85	3,10	3,48	3,99	4,02	3,95	3,42
Баланс	-0,17	0,41	0,45	0,28	0,44	0,15	0,14	-0,28	-1,65	-1,46	-1,46	-1,36

Източник: Годишни отчети на БНБ.

През целия 45-годишен комунистически период вземаните от НРБ заеми са предимно търговски.<sup>117</sup> Това има своето просто обяснение, стигащо до самата същност на плановото стопанство. Според популярната диагноза, дадена му от Янош Корнай, то функционира в условията на непрекъснат дефицит.<sup>118</sup> Липсата на пазар и нерационалната координация чрез плана водят до неефективно разпределение на ресурсите, при което свърхпроизводството в едни сектори съжителства със значителни дефицити в други. Икономиката на дефицита ражда, по сполучливия израз на Корнай, неутолим „глад за внос“ на стоки, които просто липсват на вътрешния пазар.

<sup>115</sup> Zloch–Christy, *Debt Problems*, pp. 1, 16–17.

<sup>116</sup> Това се признава и от председателя на БНБ Васил Коларов. При обсъждане Основните документи за научно-техническото и социално-икономическото развитие на страната през Деветата петилетка той подчертава: „Влошаването на платежния баланс в конвертируема валута... идва... от небивалото значително спадане на валутните постъпления главно от износа на стоки, но и от групи дейности.“ ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 79, л. 168–169.

<sup>117</sup> Подобни са оценките и на външните наблюдатели. В годишния си преглед на валутната задължнялост на социалистическите страни ОИСР подчертава, че „дефицитът по търговската сметка и услугите на икономиките от СИВ с държавите от ОИСР са почти единствената важна причина пасивът да бъде финансиран с чужди кредити от западните финансови пазари или от алтернативни източници за финансиране“. OECD, ‘Relationship between Comecon Countries and Western Financial Markets’, *Financial Market Trends*, 1981: 18, Дек., р. 6.

<sup>118</sup> Корнай, Я. Социалистическата система..., глави 11 и 14.

Този вроден „глад“ обаче не е подкрепен от политика за износ. Напротив, както на микро, така и на макро ниво плановете стопанства изплитат гъста мрежа от идеологически и административни бариери пред експорта. Според Марксовата доктрина износът е „необходимо зло“, допустимо само до толкова, до колкото осигурява валута за внос.<sup>119</sup> На пониското производствено ниво предприятията пък са демотивирани да търсят нови външни пазари, които имат по-високи изисквания към качеството на износните стоки и бързината на доставката. Действайки като рационални играчи, „стокотроизводителите“ предпочитат сигурния пласмент на значително по-непремисленото вътрешен или общ пазар в рамките на СИВ.<sup>120</sup> Ето какво споделя по този повод в писмо до Политбюро наблюдаващият икономиката в правителството Тано Цолов:

*Практиката досега показва, че министерствата и ведомствата през време на годината атакуват Министерски съвет и искат допълнителна капиталистическа валута, като в някои случаи с лека ръка обещават, че ще дадат до края на годината допълнителен износ. Досега обаче такива случаи в действителност почти няма. Получава се заблуждение и увеличение на нашия внос от капиталистическите страни. Такава е досегашната практика.*<sup>121</sup>

Поради вродените малформации на съветската иновационна и технологична политика и сериозното изоставане от водещите капиталистически държави, страните от СИВ срещат непреодолими трудности пред своя износ на Запад. При преобладаващото ниско технологично, ресурсоемко и със съмнително качество производство плановете икономии са в „постоянен търговски дисбаланс“ с пазарните стопанства (само 15 % от изнасяните по „второ направление“ през първата половина на 80-те години 1000 позиции имат валутна възвръщаемост, т. е. се експортират на цена над производствените разходи).<sup>122</sup> Западните капитали играят важна роля за финансиране на този хроничен пасив по търговския баланс.<sup>123</sup>

Бълваните от българската икономика стоки са с отчайващо ниски експлоатационни характеристики. Качеството и надеждността са ос-

<sup>119</sup> Holzman, Franklyn D. 'Some Theories of the Hard Currency Shortages of Centrally Planned Economies,' in U. S. Congress, Joint Economic Committee, *Soviet Economy in a Time of Change*, Vol. 2, Washington, D. C., 1979: USGPO, p. 313.

<sup>120</sup> Holzman, Franklyn D. 'Creditworthiness and Balance-of-payments Adjustment Mechanisms of Centrally Planned Economies', In Rosefield, Steven (ed.), *Economic Welfare and the Economics of Soviet Socialism: Essays in Honor of Abram Bergson*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, p. 180.

<sup>121</sup> ЦДА, ф. 1Б, он. 35, а. е. 2828, л. 115–116.

<sup>122</sup> Пак там, он. 66, а. е. 2094, л. 25.; Holzman, 'Creditworthiness', p. 301.

<sup>123</sup> Czerkowski, K. 'The Indebtness of Socialist Countries to the West', *Eastern European Economics*, 21 (1982): 1, pp. 78–81.

новен проблем, съпътстващ стопанството ни през целия „период на социалистическо развитие“. Според признанието на министъра на външната търговия Христо Христов:

*Незадоволителното качество на нашата износна продукция, което се проявява в много отношения, е... една от основните причини за ниския обем на износа за западните страни и за неговото намаляване през последните години.*<sup>124</sup>

От хилядите неласкави оценки ще цитирам само още една. В Единния план за социално-икономическото развитие през 1985 г. се отбелязва, че поради ниското качество „и през 1985 г. сме принудени да залагаме за износ продукция, чиято възвръщаемост е пог 50 на сто. Това изисква значителни готации, изтощава икономиката, създава напрежение в производството“.<sup>125</sup>

Сводка на посолството ни в Лондон дава ясна представа за значителния ценови марж, който българските продукти са принудени да погържат за компенсирани на ниското си качество: 3–15 % за електрокарите, 18–20 % за мотокарите, 12–20 % за универсалните металорежещи машини и 5–20 % за произведенията на хранително-вкусовата промишленост.<sup>126</sup>

Така се затваря първият кръг от вродени дефицити в социалистическата система, които неумолимо тласкат нагоре външната задължителност на България. Неефективният координационен механизъм на плана създава серия от дефицити, които трябва да бъдат запълвани („глад за внос“).<sup>127</sup> Импортът обаче може да бъде плащан само с насрещен износ по „второ направление“. Нито на макро, нито на микро ниво в плановите стопанства обаче не съществуват стимули за експорт на стоки и услуги.<sup>128</sup> Нискокачествени, с висока себестойност и производствени разходи, произведените в условията на плана стоки са слабо конкурентни

---

<sup>124</sup> АМВнР, оп. 40, а. е. 517, л. 43.

<sup>125</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 3695, л. 89.

<sup>126</sup> АМВнР, оп. 42, а. е. 1039, л. 24–28. Феноменът – „чувствително занижаване на външнотърговските цени“ е забелязан от Корнай. Според него гъмпингът е „единственото средство за увеличаване привлекателността на стоките... Много стоки с лошо качество могат да бъдат продадени за конвертируема валута, ако цената е понижена достатъчно“. *Корнай, Я. Социалистическата система...*, с. 326–327.

<sup>127</sup> Според Корнай: „Вносът е насърчен от хроничния дефицит... и от инвестиционния глад“ на социалистическите стопанства. *Корнай, Я. Социалистическата система...*, с. 324.

<sup>128</sup> По думите на Корнай: Докато гладът за внос възниква спонтанно на всяко ниво от йерархията, доброволен ентузиазъм за износ на капиталистическите пазари не се появява.“ *Корнай, Я. Социалистическата система...*, с. 326.

на капиталистическия пазар. Това разминаване между „импортен глаг“ и нисък експортен потенциал създава хроничен дефицит по текущата сметка, който не може да бъде финансиран чрез преки чужди инвестиции (забранени с редки изключения от тоталитарната система). Пасивът в платежния баланс може да бъде запълнен, при това временно, само чрез заеми от западни фирми-износителки, банки или държавни агенции за експортно застраховане. В средата на 70-те и средата на 80-те години България разиграва на два пъти този „сценарий“. Държавният дълг набъбва рязко и за овладяването му се налагат пожарни действия и пряк ангажимент на най-високо ниво на партийната йерархия.

Наред с този, удачно наречен от Корнай „кръг на външноикономическите връзки“, съществува и втори, паралелен кръг от генетични дефицити, които подхранват естествената склонност към задлъжнялост на системата.<sup>129</sup> Той е центриран около вродения „инвестиционен глаг“ и ниската ефективност на капиталовложенията. Освен че балансират входящите и изходящите валутни потоци, получаваните западни кредити имат свои конкретни инвестиционни цели. Финансираните със средствата по тях обекти, поне според предвиденото в плана, трябва да произведат ресурси, чийто износ впоследствие ще позволи да бъдат обслужвани получените заеми. Агрегирани, кредитираните със западни капитали проекти (т. нар. „валутни предприятия“ или „експортни комплекси“) се очаква да съдействат в негалежно бъдеще за уравнивяване на платежния баланс по „второ направление“.

Проблемите, произтичащи от невъзможността да се уравнивеси търговският баланс (особено с ОИСП), се засилват допълнително от изкуствено поддържаните високи темпове на растеж на страните-членки на СИВ. По-високият ръст на националния доход увеличава, *ceteris paribus*, обема, с който трябва да нарасне износьт, за да се покрие дефицитът по текущата сметка. Запазване на високите темпове става възможно само чрез привличането на външни средства. Хелзинкският процес от 70-те години сваля много от идеологическите забрани пред кредитирането на Изтока. Достъпът на СИВ до международните финансови пазари става много по-лесен, отколкото през десетилетията след Втората световна война. Входящите валутни потоци позволяват поне частично да бъде затворена ножицата между планираните (по традиция високи) инвестиции и наличните (недостатъчни за целта) национални спестявания.

Превърнатата във фикс-идея стопанска експанзия поражда неутолим „инвестиционен глаг“.<sup>130</sup> Той се реализира в условията на липсващи вътрешни ограничения върху инвестиционния процес. На микро ниво ин-

---

<sup>129</sup> Терминът отново е въведен от Корнай. Корнай, Я. Социалистическата система..., с. 327.

<sup>130</sup> Kornai, János, *Growth, Shortage and Efficiency*. Berkley, 1982: University of California Press, pp. 51–53, 138.; Корнай, Я. Социалистическата система..., с. 160–198.

вестиционните решения не се определят от финансовото положение на предприятието, от печалбата (настояща или бъдеща), от очакваните ограничения върху продажбите и ценовата конюнктура. Това често води до нерационални капиталовложения, които нерядко са предприемани, без да се вземат предвид наличните ресурси и световната стопанска конюнктура.<sup>131</sup> Ето какво споделя по този повод Т. Живков:

*Често пъти в Министерски съвет, а даже и в ЦК на партията, отговорни органи внасят предложения за доставка на оборудване от капиталистическите страни, като „доказват“, че оборудване на такова високо техническо равнище не може да се достави от социалистическия лагер, че няма проблеми за реализацията на продукцията, която ще се произвежда с него. След като се получи съгласие и валута и се започне изграждане на обекта, всичко се забравя. Нещо повече. Със завидно гебеловичие същите другари започват да доказват, че за тяхната продукция няма пласмент на капиталистическия пазар.<sup>132</sup>*

На макро ниво една от фундаменталните причини за стремежа за постоянна стопанска експанзия е съществуването на т. нар. меки бюджетни ограничения. Всички предприятия са наясно, че при изпадането във финансови затруднения държавата ще социализира загубите чрез бюджета. Това прадава усещане за специфична безнаказаност при пореден инвестиционен провал.<sup>133</sup>

С рядка откровеност Живков признава пред Политбюро проблема: „Нашият темп е висок с цената на огромни капиталовложения и жертви.“<sup>134</sup> Примерите са известни на всички. Може би един от най-франпантните обаче е този със Завода за тежко машиностроене (ЗТМ) в Радомир. Въпреки редица анализи на наши и съветски специалисти за съмнителната му ефективност, ЗТМ е построен и по признание на един от близките съветници на Първия „тежеше като воденичен камък на нашата икономика“.<sup>135</sup> При инвестирани до 1989–1990 г. над 1,36 млрд. лв.<sup>136</sup> в него,

<sup>131</sup> По този повод Георги Стоев пише: „Нагрупаният външен дълг очевидно не е финансирал инвестиции в икономиката, които евентуално биха осигурили неговото бъдещо изплащане. Дългът просто финансира дефицита на номенклатурата, която значително скъсява своя частен хоризонт на плащане.“  
*Стоев, Г.* Външният държавен дълг. – В сб. *Анатомия на прехода. Стопанската политика на България от 1989 до 2004 г.* С., 2005, с. 175–176.

<sup>132</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 9, л. 24–25.

<sup>133</sup> Корнай, Я. Социалистическата система..., с. 160–198.; Tyson, ‘The Debt Crisis’, р. 246.

<sup>134</sup> ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 2431, л. 127.

<sup>135</sup> *Яхиел, Н.* Тогор Живков..., с. 422.

<sup>136</sup> От тях по различни оценки само между 160 и 200 млн. щ. д. са загелени за оборудване. Отпуснатите от бюджета готации за ЗТМ през 1989 г. са 40 млн. лв. *Дойнов, О.* Спомену..., с. 241, 244, 247.

„скъпи и прескъпи машини и групи съоръжения стояха ненатоварени, изхабяваха се физически и морално без никаква или почти никаква полза“.<sup>137</sup> Не по-различна е картината и с изградения няколко десетилетия по-рано Кремиковци.<sup>138</sup>

Гигантоманията и плачевната ефективност на капиталовложението влекат след себе си нов възел от проблеми – незаемост на производствените мощности; нерентабилност на редица от инвестициите (губеци предприятия), което пък поражда нуждата от тяхното готирене и субсидиране през бюджета; залежаване на неизползвано ценно вносно оборудване и т. нар. „незавършено строителство“.<sup>139</sup>

**Таблица 8.9.** Дотации и ценови премии, 1972–1988 г. \*

	1972	1974	1975	1980	1983	1984	1985	1986	1988
Дотации и ценови премии, млрд. лв.	0,7	1,3	1,4	2,1	3,9	3,8	4,2	4,1	6,6
Като % от ДБ разходи	н/г	15,9	15,8	16,2	н/г	22,1	22,4	20,8	н/г
Като % от ДБ инвестиции	н/г	116,3	99,0	110,7	396,7	343,2	н/г	н/г	н/г
Като % от БВП	н/г	н/г	н/г	8,3	13,0	12,1	12,9	11,8	17,2

*Източник:* ЦДА, авторски изчисления.

Дотациите за практически всички стопански сфери са проблем, преследвал българската икономика почти до края 90-те години. Те са верен индикатор за намаляващата ефективност на капиталните вложения и както личи от таблицата, трайно надвишават новите инвестиции (3–4 пъти в средата на 80-те). Според закъснялата оценка на министър-председателя Георги Атанасов в края на 1988 г. не повече от половината раздавани дотации са оправдани. Съществуват много предприятия, „които фактически са във фалит..., но ние ги инжектираме“. Показателен в това отношение е примерът с пернишкия завод „Благой Попов“, където въпреки загубите са раздавани „десетки хиляди [лева] премии“.<sup>140</sup>

<sup>137</sup> Яхиел, Н. Тодор Живков..., с. 422, вж. също и с. 192.

<sup>138</sup> Много показателни в тази посока са спомените на един от заместник министър-председателите от периода Живко Живков. Вж. Живков, Ж. Кръглата маса..., с. 58–65.

<sup>139</sup> Повече за вродените дефицити на плановото стопанство у нас вж. в Иванов, М. Реформаторство без реформи..., глава 1 и 2.

\* През 1956 г. дотациите, без тези за покриване загубите от износа, са 120 млн. лв. През 1962 г. те достигат 150 млн. лв. ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 591, л. 106.

<sup>140</sup> Пак там, а. е. 3529, л. 120–121.

Поради недостиг на суровини и материали, особено от средата на 80-те години, значителна част от съществуващата „материално-техническа база“ остава натоварена под своя проектен капацитет. След посещение на Пловдивския панаир през 1988 г. например Т. Живков информира Политбюро, че над 30 % от мощностите у нас са трайно незаети, а същевременно се отказват поръчки за износ поради слаба производствена организация.<sup>141</sup> Общото качество на капиталовложенията е ниско, а ефективността им – незадоволителна. Или както уместно отбелязва Гриша Филипov: „Продължаваме да произвеждаме стара продукция, а изграждаме мощности за нова продукция. А би трябвало да е точно обратното.“<sup>142</sup> Заради дефицитите на организационно ниво и при ангажирането с твърде много проекти едновременно, въвеждането в експлоатация на обектите често се проточва с години, а понякога – с десетилетия.

**Таблица 8.10.** Незавършено строителство

	1962	1970	1972	1976	1979	1980	1982
Незавършено строителство, млрд. лв.	0,373	3,079	4,456	5,400	6,800	н/г	н/г
Като процент от всички капитални вложения	н/г	86	118	120	112	115	123

*Източник:* ЦДА

Въпреки множеството тържествени обещания обемът на незавършеното строителство остава непроменено висок. Според представените на Политбюро отчети през 1973 г. „в строеж“ са 115,3 % от всички капиталовложения през годината. Планира се през 1975 г. недовършените обекти да спаднат до 79,3 %, но според окончателните данни за 1987 г. нивото отново е 115,2 %. В абсолютна стойност незавършеното строителство фактически се удвоява – от 6,8 млрд. лв. (1979) на 13 млрд. (1989).<sup>143</sup> Така всъщност в последните месеци на режима недовършените, разпилени и „заровени в земята“ инвестиции са почти толкова, колкото целят външен дълг на страната.

Следваната от началото на 70-те години политика на технологично обновление (т. нар. научно-техническа революция – НТР) допълнително изостря апетита на системата за импорт.<sup>144</sup> Осъзнавайки невъзмож-

<sup>141</sup> Пак там, оп. 68, а. е. 3461, л. 231.; АМВнР, оп. 40, а. е. 517, л. 38–40.

<sup>142</sup> Пак там, а. е. 2431, л. 124–125.

<sup>143</sup> В края на 1988 г. незавършеното строителство е за 12,641 млрд. лв. ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 4940, л. 56–167; Пак там, оп. 68, а. е. 3545а, л. 161–225.; Пак там, а. е. 2458, л. 33–35. Аврамов, Л. пос. съч., с. 330. Отчет БНБ за 1988 г., с. 9.

<sup>144</sup> За т. нар. научно-техническа революция вж. повече в *Иванов, М.* Реформаторство без реформи..., глава 4.

ността да се намали значително вносът на суровини, стоки, лицензи и ноу-хау, „защото това ще обрече нашата модернизация“, Политбюро се опитва да създаде нови ресурси за износ.<sup>145</sup> Противно на очакванията обаче, новоизградените хай-тек сектори не са в състояние да осигурят достатъчен насрещен експорт. Често вносът на комплектни обекти от Запад е безалтернативен. Държавите от СИВ не разполагат с потенциал за производството на подобни сложни в технологично отношението системи или те сериозно отстъпват по своите параметри на западните образци.<sup>146</sup>

По някакъв парадоксален начин вместо да реши дълговия проблем, както се надява партийното ръководство, НТР допълнително усложнява ситуацията във валутните баланси на страната. Сходна е оценката и на неортодоксалните икономисти съвременници. Според Иван Костов, Венцислав Антонов и Любомир Христов стратегията на „селективен избор“ от втората половина на 70-те години създава „високотехнологични оазиси“ при доминиращо общо ниско технологично равнище. Въпреки значителните преференции, на които се радва НТ секторът, до края на 80-те той не успява да преодолее огромната си импортоемкост (2,5 пъти над средната за страната) и ограничените си експортни възможности. Казано с други думи, растежът на високотехнологичните отрасли се постига чрез засилен внос по „второ направление“, увеличен износ на консумативни стоки и дезинвестиции\* в нискотехнологичните браншове.<sup>147</sup> Особено стряскащо според специалистите е, че „носителите на техническия прогрес при нашите условия се превърнаха в носители на по-големи разходи, но не и на по-висока ефективност“.<sup>148</sup>

---

<sup>145</sup> Този мотив за развиване на нови високотехнологични отрасли заляга в Проекта за изходните данни за развитието на страната през Седмата петилетка (1976–1980 г.). ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 5256, л. 44–49.

<sup>146</sup> В тази връзка съветникът на Т. Живков К. Чакъров пише в своите спомени: „Цялото ни технологично развитие се основаваше върху внос от западните страни.“ *Чакъров, К.* Вторият етаж..., с. 172–173.

\* Дезинвестиции – намаление на нетното количество инвестиции в даден отрасъл на икономиката.

<sup>147</sup> *Костов, И.* Неравновесието и отрасловата стратегия. – *Икономическа мисъл*, XXXIV, 1989, № 3, с. 66–68.; *Антонов, В.* Структурен анализ на външната търговия от позицията на националната икономика. – *Икономическа мисъл*, XXX, 1986, № 1, с. 47–48 и сл.; *Антонов, В.* Някои характеристики на структурните промени в икономиката: приспособимост и цикличност в промишлеността. – *Икономическа мисъл*, XXXII, 1987, № 5, с. 13–26.; *Христов, Л.* Анализ на икономическия растеж и структурните изменения в нашата икономика въз основа на магистралния подход. – *Икономическа мисъл*, XXXI, 1986, № 1, с. 95–110.

<sup>148</sup> *Антонов, В.* Проблеми на икономическия растеж в България и непосредствените задачи на икономическата политика. – *Годишник на ВИИ „К. Маркс“*, 1988, т. 2, № 1, с. 54.

Резултатите от щедро пренасочваните към високи технологии валутни ресурси са галеч под очакваното. Стопанските обединения и комбинати в състава на асоциация „Електроника“ трайно изостават от поставяните задачи за износ по второ направление. Според отчета на БНБ на фирмите от „Електроника“ и „Тежко машиностроене“ се пада основният дял от „вината“ за реализираното отрицателно валутно saldo. Въпреки множеството програми и реорганизации те не успяват да „внесат положителни промени в производството и при реализацията на продукцията си за износ. Закъснява се с внедряването на изделия, които се търсят на международните пазари... Не се получиха резултати от широко пропагандирания технологичен, производствен и пазарен „пробив“ дори и за покриване на извършените валутни разходи в конвертируема валута“.<sup>149</sup>

Хроничната „склонност към задлъжнялост“<sup>150</sup> на комунистическата икономика (а оттам и десетмилиардният външен дълг на България) се захранва от два различни, но тясно преплетени в множество свои точки кръга от вродени стопански дефицити. Първият от тях върви по веригата: стокови дефицити – „импортен глад“ – некачествен износ – постоянен пасив по текущата сметка. Вторият кръг генетични малформации на системата интерферира с „кръга на външноикономическите връзки“ и допълнително усилва неговото ерозиращо действие. Той стъпва върху характерните за плановата координация „стремеж за експанзия“, „инвестиционен глад“ и „инвестиционно напрежение“. При липса на типичните за пазара ограничители (конкуренция и опасност от фалит), комунистическите икономики са „винаги готови“ да се впуснат в нови (за предпочитане гигантски по мащабите си) капиталовложения. Поради значителното разминаване между желаното (планирания темп на растеж) и наличното (действителния размер на националните съставяния) често партийното ръководство финансира неутолимия си инвестиционен глад със заети от западни източници ресурси. Същите отсъстващи пазарни ограничители обаче кодират ниската ефективност на изгражданите с „капиталистически“ кредити инвестиционни проекти. Така, от една страна, комунистическите икономики постоянно генерират внос по „второ направление“, който трябва да покриват чрез кредити от ОИСР, а от друга – в огромното си мнозинство новите инвестиции се оказват неефективни, трудно се изплащат и пораждаат нуждата от нарастващи дотации по бюджета.

Предприемството през 70-те и 80-те мащабно технологично обновление (НТР) допълнително нагнетява напрежението по платежния баланс на страната. С изненада в Политбюро осъзнават, че новите НТ сектори не са в състояние да осигурят достатъчен експорт, чрез който да се

---

<sup>149</sup> БНБ. Годишен отчет за 1988. С., 1989, с. 61.; БНБ. Годишен отчет за 1989, С., 1990, с. 37–38.

<sup>150</sup> *Корнай, Я.* Социалистическата система..., с. 327.

погасяват взетите по-рано кредити от западни банки. Пост фактум близки съветници на Т. Живков ще критикуват като неразумно „да се закупуват от Запад с конвертируема валута чипове и други елементи за компютри..., а да продаваме готова продукция на страните-членки на СИВ в неконвертируема валута“. Пак според техните изчисления за една петилетка българската електроника поглъща около 800 млн. долара, а „връща“ не повече от 15 млн. Разликата се изпомпва от традиционните отрасли – селско стопанство, лека и хранително-вкусова промишленост.<sup>151</sup> Дори да се съмняваме относно акуратността на подобни оценки, остава констатацията, че входните помощи са девизи по „второ направление“, а изходните – във валута по „първо“. Без да допринесе съществено за повишаване качеството на продукцията, процесът на технологично обновление съдейства за задълбочаване на валутния дефицит на страната, рециклирайки конвертируеми задължения в неконвертируеми вземания.

Ако трябва да обобщим криволиците на представения във втората част на тази глава анализ, натрупаният десетмилриарден външен дълг и обявеният през 1990 г. мораториум се дължат на двата кръга от вродени дефицити на комунистическата система: невъзможността ѝ да финансира освен чрез кредити своя хроничен пасив по текущата сметка и нейната неспособност за продуктивно инвестиране на привлечените от Запад ресурси. Фундаменталната природа на трупащия се през 80-те години дълг се доказва и от разгръщането на сходни процеси и дългови цикли и в останалите държави от социалистическия блок.<sup>152</sup>

Тези фундаментални фактори се изострят допълнително от различни екзогенни събития и политики (оттеглянето на съветската подкрепа и нуждата да се извършват нетни трансфери към Москва, ангажирането със скъпи програми за технологично обновление, фалитът на българските дължници от Третия свят, непрофесионалното управление на дълга и струпането на непосилни плащания през 1989–1990 г.). Подчинената роля на тези екзогенни събития в предлаганата тук обяснителна схема не бива да бъде разчитана като склонност за тяхното подценяване. Нефундаменталните стечения на обстоятелства до голяма степен моделират дълговата конюнктура, приливите и отливите на кризите по ВД.

Изплаващата от вълните на анализа картина чертае едно изнемогващо под бремето на вродените си фундаментални дефекти стопанство, постоянно блуждаещо около точката на валутната криза. Дали,

---

<sup>151</sup> Яхшиел, Н. Тодор Живков..., с. 155.; Чакъров, К. Вторият етаж..., с. 172–175.

<sup>152</sup> Вж. например Матолчи, Д. Принудителното задължняване на Унгария. – В: Двуделият Янус. Предизвикателствата на прехода към демокрацията в Унгария. С., 2000, с. 54–87.

кога и в каква степен обаче латентната криза ще прерасне в буря, която да взриви хронично пасивната текуща сметка по платежния баланс, до голяма степен зависи от тези нефундаментални външни събития. Или казано по-просто, не „спряното кранче“ от Горбачов например причинява мораториума от 1990 г., а само определя дневния ред на поредната (след 1960–1962 и 1976–1978) криза на комунизма. Без клокаещите под повърхността на стопанската тъкан фундаментални икономически неравновесия със или без „спряно кранче“ ситуацията би останала под контрола на Политбюро, а обслужването на получените кредити – напълно във възможностите на страната. Макар че това може би ще разочарова мнозина жадни за сензации, десетмилиардният външен дълг се трупа не толкова чрез конспиративно-кагебейски канали, колкото поради непреодолими малформации на стопанския модел, изострени допълнително от конкретни вътрешни и външни събития.

## ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В периода на социалистическото развитие на България една от главните теми на пропагандата е, че вследствие на преобразованията в народното стопанство страната се е превърнала в модерна индустриална държава, разполагаща с високотехнологични мощности и стабилна икономическа основа, която повишава „материалното и културното благосъстояние на народа“. Постоянното внушение е, че докато капиталистическият свят се намира в перманентна криза, социалистическата икономика остава непобедима на международните финансови, търговски и стопански сътресения. Всъщност изследването на пазените дълго време в строга тайна документи от този период доказва недвусмислено, че периодично се проявяват огромни стопански и финансови проблеми, които разтърсват из основи системата на производство и разпределение в социалистическото общество. Сред най-ярко проявяващите се последици на тези трудности е развитието на размера на външните задължения.

През целия разглеждан период българският външен дълг заема важно място както във външноикономическите и политическите отношения на страната с останалите социалистически и капиталистически държави, така също в определянето и развитието на множеството параметри, които оказват влияние върху общото състояние на българската икономика. И през тези години, повече от всякога преди това, чрез различните задължения и кредити от социалистическите и развитите западни страни, а също и от банките на СИВ, българските правителства придобиват значителни средства под формата на национализирана собственост, валута, индустриални мощности, енергийни ресурси, а понякога и селскостопански продукти, чрез които осъществяват стопанската и социалната си политика, извършват инвестиционните си програми, изпълняват производствените си планове. В голяма степен дълбоките промени в икономическата структура на България се реализират с помощта на получените отвън ресурси. Отварянето на страната към световната търговия, участието ѝ в активния стокообмен също става посредством все по-широкото използване на системата на международно кредитиране. Няма съмнение, че основно с външни средства са извършени редица модернизационни задачи, които променят облика на българската икономика от втората половина на XX век. Главният проблем обаче е, че крупните вложения са направени в обекти, които не функционират в нормална пазарна среда и не успяват да доведат до очакваните резултати – да гарантират възвръщаемост и сериозна пе-

чалба, с която да се обслужва нарастващият дълг. Това твърдение най-вече се отнася до инвестициите в конвертируема валута. Често се правят огромни разходи в предприятията, за чиято продукция няма осигурени пазари. Така стопанските промени, осъществени чрез външните кредити, не само не допринасят за по-голямата икономическа стабилност и самостоятелност на страната, но напротив, засилват финансовата и енергийната ѝ зависимост към основния фактор, съдействащ за решаването на дълговите проблеми – Съветския съюз.

От средата на 50-те години, когато започва по-активното използване на външните кредити, до края на 80-те, с изключение на кратките периоди от 1969–1973 г. и 1980–1984 г., българските държавни финанси изпитват съществени затруднения при обслужването на различните задължения. Макар в повечето случаи номиналният размер на външния дълг да не е чак толкова голям, както при някои други социалистически страни (Унгария, Полша, Румъния), поради хроничния дефицит в търговията на България с развитите западни държави и оттам постоянния недостиг на конвертируема валута, осъществяването на плащанията на моменти става напълно невъзможно без външна финансова и материална помощ.

Острите дългови кризи, които преживяват българската икономика и финанси през първата половина на 60-те и средата и края на 70-те години, не са използвани за провеждането на дълбоки и ефективни реформи, които да заздравят производството и да го направят по-конкурентоспособно. Напротив, търсят се решения чрез все по-тясно политическо и икономическо сближение със СССР да се получават различни облекчения и преференции по линията на опрощавания на стари задължения, преки субсидии, неограничен износ на български стоки, реекспорт на ценни суровини, отстъпване на съществен дял в световната оръжейна търговия. В резултат на тази политика българската индустрия и селско стопанство се оказват неподготвени за следващата още по-тежка дългова криза – тази от втората половина на 80-те години. Положението става абсолютно неуправляемо, когато използваните готови механизми за преодоляване на проблемите чрез съветска намеса вече в епохата на перестройката са отказани на българското правителство, а то не може да предложи алтернативни решения.

С изследването на генезиса, развитието и последиците от българския външен дълг особено ясно проличават главните недъзи в организацията и функционирането на социалистическата икономика. По време на всички дългови кризи се проявяват почти едни и същи проблеми, които така и не успяват до края на комунистическото управление да намерят своето решение. Като най-определящ недостатък се очертава невъзможността на плановото стопанство да реагира бързо, адекватно

и ефективно на постоянно променящата се световна икономическа конюнктура. През първите 25 години след Втората световна война тази характеристика няма чак толкова осезаемо отрицателно влияние върху общото развитие на социалистическата икономика поради общия подем, изразяващ се в постоянно растящо търсене на световните пазари, което позволява по-лесна реализация и на продукцията на социалистическите страни. Но негативното въздействие рязко се увеличава в условията на избухналата енергийна криза от средата на 70-те години и последващият период на нестабилност в световната финансова система през 80-те години. В трудната международна конюнктура все повече от националните икономики се изисква да предприемат иновационни и печеливши действия. Точно в този момент липсата на гъвкавост на социалистическото стопанство се оказва фатална за по-нататъшното му съществуване. Проявяващите се дотогава проблеми сега вече придобиват убийствени за системата размери. Докато пазарните икономики под натиска на кризата полагат огромни усилия да се модернизират и да оптимизират качеството и себестойността на продукцията, то плановете стопанства продължават да следват като цяло загадените им още от самото начало цели и модели, като по този начин мултиплицират присъщите на природата им грешки.

Поставени в кризисна обстановка, социалистическите икономики вместо да свият част от производствата си с оглед да намалят щетите, реагират абсолютно неестествено. Именно през 80-те години се отбелязва една истинска търговска експанзия, огромно промишлено строителство, грандиозни инвестиционни проекти, резултатите от които обаче са рязко увеличаване на загубите и натрупване на колосален външен дълг. Особено силно тази тенденция се проявява при българското партийно ръководство, което предприема изграждането на завода за тежко машиностроене в Радомир, втора АЕЦ, включва страната в непосилни за финансовите ѝ възможности международни обекти като Ямбург и Кривой рог.

При формирането на дълговото бреме много ясно се проявява груз присъщ на социалистическата икономика проблем – пълната ѝ неспособност да се реформира. Веднъж изградена върху принципите на гържавната собственост, плановете производство и административното управление, тя, въпреки често шумно обявяваните кампани за провеждане на реформи, не е в състояние да промени същността си, което определя провала на всички начинания в тази посока. Опитите да се внесат някакви елементи на пазарно стопанство, като по-голяма самостоятелност, обвързване на работната заплата с реалната печалба на предприятието и т. н., водят до несъществени корекции в стопан-

ската организация, без да могат да решат главните икономически проблеми.

Оказва се, че в социалистическата планова икономика не могат да се въвеждат и организационни структури, като например гружества със смесени капитали, които иначе в световната практика се използват успешно за развитието на външната търговия, за настаняването на гадена фирма в протежирани от митнически барieri и други ограничения пазари. Отслабеният държавен контрол, по-голямата свобода за вземане на решения от страна на ръководителите на гружествата, съчетани с почти безусловната финансова подкрепа на държавата, неминуемо водят до установяването на системата да се отчитат реални или фиктивни загуби. Така една модерна организация на външнотърговска дейност в условията на социалистическата държавнособственическа икономика не само че не води до положителни резултати, но и допринася за финансовия фалит на модела на външнотърговския монопол. Впоследствие силно преувеличената теза за източването на държавните финанси от недобронамерени външнотърговски служители упорито ще се прокарва в обществото като своеобразно алиби, целящо да прикрие изначалните негъзи на социалистическото стопанство.

Проблемът за дълга през комунистическия период придобива и особено политически аспект. Той произтича от самата същност на държавния дълг като публичен, т. е. той не засяга частни лица, а обществото като цяло. Принципно обслужването на дълговото бреме се поема от всички данъкоплатци посредством увеличаване на налозите, а при плановите икономики най-вече чрез задържане или дори намаляване на реалните доходи на населението и чрез налагане на всякакъв вид лишения в потреблението. Ето защо политиката по формиране и управление на дълга, която се провежда не само без каквото и да е участие на обществото, но даже се пази в пълна тайна от него, предизвиква недоволство в края на 80-те години на XX век в иначе силно контролираното обществено мнение. Все по-често се поставя въпросът с какво право управляващата комунистическа партия обрича поколения българи да плащат за неразумните и грандомански идеи на шепата некадърни ръководители. По този начин дългът косвено засяга и въпроса за легитимността на комунистическата власт. Той окончателно разбива и един мит на комунистическата пропаганда, в който през последните години на режима все по-малко хора вярват – а именно, че днешните лишения и жертви са в името на благоденствието на бъдещите поколения. Всъщност бързото нарастване на дълга показва точно обратното – че поддържането на що-годе поносимо положение е за сметка на отлагане на проблемите в бъдеще.

Цялата история на външния дълг в епохата на комунистическото управление доказва, че ако административните разпоредби могат да дават някакъв стопански ефект в една изцяло регламентирана вътрешноикономическа среда, то те са почти напълно безсилни и безсмислени, що се отнася до контактите с външния свят. Макар финансовите проблеми на България да не представляват изключение за социалистическата общност, избягването дълго време да се вземат ефективни мерки и липсата на адекватен подход за разрешаването им, в голяма степен определят, по-късно, в периода на преход, изключително болезнените сътресения в българската икономика и общество.



# *The Cost of the Communist Modernisation: Bulgarian Foreign Debt 1944 - 1990*

Daniel Vatchkov and Martin Ivanov

Bulgaria was destined to fall under communist rule after the end of the WW-II. Imposed Stalinist model led to sharp curtail of the economic and financial contacts with the free world behind the Iron Curtain. Despite the signed in 1948 agreement with its prewar creditors Bulgaria was fast in openly defaulting on its foreign debt. It was not before the death of Stalin when it timidly began to normalize its relations with the West. In 1950s and 1960s the several agreements was signed with France, Switzerland, the Netherlands, Austria and Greece liquidating Bulgarian debt to their nationals by considerable discount the amount due. In most case Sofia was to transfer only 5 to 7 % of the outstanding debt. The UK, the USA and Canada restrained from joining the scheme and their claims were liquidated after painstaking negotiations in 1980s. This turned to be a good strategy as far as British and American creditors managed to extract nearly 40 % payment.

The gradual normalization of political relations and the increased trade with the OECD countries soon resulted in mounting foreign debt. Ineffective and irrational Bulgarian communist economy was unable to finance the growing export from the West which led to chronically balance-of-payments deficit and a series of debt crisis. The first wave deluged the economy in early 1960s and created serious troubles for the communist regime. The crisis was overcome only when the Bulgaria sold its gold reserves. Less than a decade was enough to accumulate new economic problems which were aggravated by the Oil Crisis in 1973. This time debt problems were far more serious and Bulgaria appealed to Moscow to bailout Bulgarian economy. Brezhnev granted new credits to Sofia and introduced a scheme for subsidizing Bulgarian agriculture and tourist industry. It was however the accelerated export of petrol with the permission to re-export it to the West which really helped the communist regime to avoid the default. After four relatively tranquil years in 1985 the foreign debt started growing again. Within two year it nearly doubled and continued to increase by nearly 1 b. USD per annum. This time the debt was far larger than in 1960s and the international reserves were far from enough to rescue the economy. They were seriously depleted in 1987 and 1988 without any practical result. Soviet assistance was also not coming either. Facing serious problems at home Gorbachev was less willing to transfer recourses for bailing out

its best client. In contrast with Brezhnev he insisted on Bulgarian payment of its commercial debt which Sofia had to liquidate exactly when the recourses were desperately needed for continuing the debt payment to the Western banks. The 'Soviet debt umbrella' leaked and Bulgaria could not escape the default. In March 1990 Bulgarian government led by the former communist Lukanov ceased the debt payments without any warning. The default triggered a new spiral of economic disturbances which were not tackle before the introduction of the Currency Board in early 1998.

**Даниел Вачков, Мартин Иванов**  
**БЪЛГАРСКИЯТ ВЪНШЕН ДЪЛГ 1944–1989 г.**  
**Банкрутът на комунистическата икономика**

Електронно издание

Отговорен редактор Красимир Гетов  
Коректор Мая Халачева  
Технически редактор Божидар Стоянов  
[www.mind-print.com](http://www.mind-print.com), компютърен дизайн

Институт за изследване на близкото минало „Проф. Ивайло Знеполски“  
София 1618, ул. „Монтевидео“ №21, НБУ, Корпус 3, ет. 4  
email: [minaloto@gmail.com](mailto:minaloto@gmail.com)  
[www.minaloto.bg](http://www.minaloto.bg)

ISBN 978-954-9597-13-4